

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

NEOLİBERAL PARADİGMANIN TÜRKİYE TARIM POLİTİKALARINA ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Ali BACAKSIZ

Enstitü Anabilim Dalı : İktisat

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Kemal AYDIN

HAZİRAN – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**NEOLİBERAL PARADİGMANIN TÜRKİYE TARIM POLİTİKALARINA
ETKİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Ali BACAKSIZ

Enstitü Anabilim Dalı : İktisat

“Bu tez 10/07/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRIÜYESİ	KANAATİ	İMZA

	T.C. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU	Sayfa : 1/1
Öğrencinin		
Adı Soyadı	:	MEHMET ALİ BACAĞSIZ
Öğrenci Numarası	:	1260Y02024
Enstitü Anabilim Dalı	:	İKTİSAT
Enstitü Bilim Dalı	:	İktisat
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	NEOLİBERAL PARADİGMANIN TÜRKİYE TARIM POLİTİKALARINA ETKİSİ
Benzerlik Oranı	:	%5
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,		
☐ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.		
10.06.2019 Öğrenci İmza		
☐ Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.		
Bilgilerinize arz ederim.		
...../...../20..... Öğrenci İmza		
Uygundur		
Danışman Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. M. Kemal AYDIN Tarih: 10.06.2019 İmza:		
☐ KABUL EDİLMİŞTİR ☐ REDDEDİLMİŞTİR EYK Tarih ve No:	Enstitü Birim Sorumlusu Onayı	

ÖNSÖZ

Bu çalışmayı fikir aşamasından itibaren sahiplenen, ekonomi biliminin yanı sıra diğer disiplinlerdeki birikimiyle çalışmaya farklı perspektiflerden yaklaşmamı sağlayan, tecrübelerinden her daim istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. M. Kemal AYDIN'a değerli katkı ve emekleri için içtenlikle teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Lisansüstü eğitimimin başından itibaren yanımda olan, akademik birikimiyle yoluma ışık tutan, katkısını ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Serdar ORHAN'a teşekkürü borç bilirim. Çalışmayı oluştururken sık sık fikir alışverişinde bulunduğum, birlikte bir de makale yayınladığımız ve gelecekte de birçok kıymetli çalışmaya imza atacağımızı düşündüğüm, kıymetli arkadaşım, doktora öğrencisi Sezgin UYSAL'a katkıları için teşekkür ederim.

Eğitim hayatımın her aşamasında bana destek verip, mesleki tecrübesinin yanında sosyal birikimini de aktaran, bilgisi, vizyonu, tavsiyeleri ve rehberliği ile üzerimde büyük emeği olan, kıymetli iktisatçı, değerli büyüğüm Can MIZRAKLI'ya tüm katkıları için müteşekkirim.

Hayatım boyunca hep yanımda olan, hedeflerime ulaşmam için maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen annem Safiye BACAKSIZ'a, babam Can BACAKSIZ'a ve kardeşim Gökçe'ye tüm çabaları için minnettarım.

Tez çalışmamı Haziran 2019 itibariyle tamamladım. Temmuz ayında ise evleniyorum. Hazırlık sürecinde benim üzerimdeki yükü hafifleten, uzun çalışma saatlerime anlayış gösteren ve bana destek olan sevgili nişanlım Selin YAZICI'ya şükranlarımı sunmak isterim.

Mehmet Ali BACAKSIZ

10.06.2019

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	IV
TABLO LİSTESİ.....	VI
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	4
1.1. Küreselleşme Olgusunun Genel Bir Değerlendirmesi	4
1.2. Tarım Politikaları ve Küreselleşmenin Doğurduğu Paradigma Değişimi	6
1.2.1. Küresel Açlık Sorunu	11
1.2.2. Geçimlik Aile Üretiminin Son Bulması ve İşsizlik Sorunu.....	15
1.2.3. Tarım ve Sanayi Kompleksine Neden Olması.....	19
1.2.4. Ekolojik Uyum Özelliğini Kaybederek Tabiata Zarar Vermesi	22
BÖLÜM 2: TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNÜN DÖNÜŞÜMÜ: KURULUŞTAN GÜNÜMÜZE BİR DEĞERLENDİRME	26
2.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem ve Osmanlının Tarımsal Mirası	26
2.2. Kuruluş Dönemi (1923 - 1929)	32
2.2.1. İzmir İktisat Kongresi (1923)	34
2.2.2. 442 Sayılı Köy Kanunu (1924).....	36
2.2.3. Aşar Vergisinin Kaldırılması (1925)	38
2.2.4. Alpullu ve Uşak Şeker Fabrikalarının Kurulması (1926).....	41
2.2.5. Büyük Bunalım (1929)	43
2.2.6. Kuruluş Döneminin Genel Değerlendirilmesi	46

2.3. Devletçi Dönem (1930 - 1939).....	47
2.3.1. 2156 sayılı Buğday Koruma Kanunu'nun Kabulü (1932).....	48
2.3.2. Yüksek Ziraat Enstitüsünün Tesisi (1933).....	51
2.3.3. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934)	54
2.3.4. Ulaştırma Altyapısının Geliştirilmesi	57
2.3.5. 3202 sayılı T. C. Ziraat Bankası Kanunun Kabulü (1937)	60
2.3.6. 3491 sayılı Kanun ile Toprak Mahsulleri Ofisinin Tesisi (1938).....	64
2.3.7. Devletçilik Döneminin Genel Değerlendirilmesi	65
2.4. İkinci Dünya Savaşı Yılları ve 'Savaş Ekonomisi' (1940-1945)	66
2.4.1. Milli Korunma Kanunu (1940).....	68
2.4.2. Köy Enstitülerinin Kurulması (1940)	71
2.4.3. Ekmek Karnesi Uygulaması (1942).....	75
2.4.4. Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu (1943)	78
2.4.5. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (1945)	82
2.4.6. Savaş Döneminin Genel Değerlendirmesi.....	89
2.5. Savaş Sonrası "Liberalizme Dönüş" Dönemi (1946-1960).....	89
2.5.1. Marshall Planı (1948)	91
2.5.2. Tarımda Makineleşme İle Birlikte Yaşanan İç Göç	94
2.5.3. Kuraklığın Etkisiyle Buğday Üretiminde Yaşanan Düşüş (1954).....	96
2.5.4. Ulaşım Politikalarında 'Zihniyet Değişikliği'	97
2.5.5. "Liberalizme Dönüş" Dönemi Genel Değerlendirmesi	99

2.6. İthal İkameci / Planlı Ekonomi Dönemi (1961-1979).....	101
2.6.1. Beşer Yıllık Kalkınma Planları.....	102
2.6.2. Ankara Anlaşması (1963).....	106
2.6.3. Batı Avrupa'ya Emek Göçü.....	108
2.6.4. Petrol Krizi (1973).....	109
2.6.5. Toprak ve Tarım Reformu Kanunu (1973).....	112
2.6.6. İthal İkameci / Planlı Ekonomi Döneminin Değerlendirilmesi	115
2.7. Piyasa Ekonomisine Eklemlenme (1980 ve sonrası).....	117
SONUÇ	128
KAYNAKÇA.....	134
ÖZGEÇMİŞ	155

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
ARIP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
CAP	: Ortak Tarım Politikası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
EEC	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
FAO	: Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
FHWA	: Amerika Birleşik Devletleri Federal Karayolları İdaresi
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GHI	: Küresel Açlık Endeksi
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IBRD	: Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
IFAD	: Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu
IFPRI	: Uluslararası Gıda Politikaları Araştırma Enstitüsü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İDT	: İktisadi Devlet Teşekkülü
KİK	: Kamu İktisadi Kuruluşu
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MNC	: Çok Uluslu Şirketler
NATO	: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
OAPEC	: Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü

SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TMMOB	: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UNICEF	: Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu
WB	: Dünya Bankası
WCED	: Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu
WFP	: Dünya Gıda Programı
WHO	: Dünya Sağlık Örgütü
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü

TABLO LİSTESİ

Tablo 1	: Yetersiz Beslenen İnsan Sayısının Coğrafi Dağılımı (2005-2017)	12
Tablo 2	: Beslenme Yetersizliği İtibariye Ülkelerin Sınıflandırılması	13
Tablo 3	: Küresel Açlık Endeksi'ne (GHI) Göre 'Alarm' Veren Ülkeler.....	13
Tablo 4	: 19ncu yüzyılda İngiltere'nin Osmanlı'ya ihracatının seyri (milyon sterlin)	29
Tablo 5	: Osmanlı'da Ekili Arazilerin Dağılımı (19ncu Yüzyıl Sonları).....	30
Tablo 6	: Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarındaki Tarımsal Vergi Gelirleri (Milyon Lira)	39
Tablo 7	: 1923-1929 Dönemi Gelir / Gider Dengesi (Cari Fiyatlarla- Milyon Lira)..	40
Tablo 8	: Türkiye'de Dış Ticaretin 1928-1937 Yılları Arasındaki Görünümü	45
Tablo 9	: 1923-1929 Dönemi GSYH ve Sektörel Dağılımı	47
Tablo 10	: Türkiye'de 1931-1939 Yılları Arasındaki Buğday Üretimi ve İhracat Miktarları (Bin Ton).....	49
Tablo 11	: Türkiye Cumhuriyetine Devrolunan Demiryolları	58
Tablo 12	: Ziraat Bankasının Kredi Dışındaki Tarımla Alakalı Harcamaları (1908 yılı/kuruş).....	63
Tablo 13	: Dünya Piyasalarında Buğdayın Fiyatı (Kg/Kuruş).....	64
Tablo 14	: 1930-1939 Dönemi GSYH ve Sektörel Dağılımı	65
Tablo 15	: Tarım Derslerinin Konularına Göre Dağılımı	73
Tablo 16	: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Kamu Giderlerinin Seyri (Milyon Lira).....	78
Tablo 17	: Toprak Mahsulleri Vergisinin Tahmin – Tahsil Karşılaştırması (Milyon Lira)	81

Tablo 18: Türkiye’de 1923-1934 Yılları Arasında Dağıtılan Topraklar.....	84
Tablo 19: Türkiye’de 1934-1938 Yılları Arasında Dağıtılan Topraklar.....	85
Tablo 20: 1937-1943 Döneminde Çiftçi Ailelerin Sahip Olduğu Toprak Miktarı	86
Tablo 21: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Doğrultusunda 1945-1972 Seneleri Arasında Dağıtılan Topraklar (Dönüm).....	88
Tablo 22: 1940-1945 Dönemi GSYH ve Sektörel Dağılımı	89
Tablo 23: Marshall Planı (3 Nisan 1948 – 31 Aralık 1951) Kapsamında Ülkelere Yapılan Yardımlar.....	92
Tablo 24: 1927-1960 Arası Nüfusun Köyler ve Kentler Arasında Dağılımı	95
Tablo 25: 1948-1960 Dönemi GSYH ve Sektörel Dağılımı	100
Tablo 26: İlk Üç Plan İle Birlikte GSYH Sektör Paylarında Meydana Gelen Değişimler (Cari Faktör Fiyatları / %).....	105
Tablo 27: İlk Üç Plan İle Birlikte GSYH Sektör Paylarında Meydana Gelen Değişimler (Sabit Faktör Fiyatları / %)	105
Tablo 28: 1970-1980 Döneminde Ham Petrolün İthal Fiyatı Endeksi (TL Ve Dolar Cinsinden/ 1970=1).....	111
Tablo 29: Doğu-Güneydoğu İllerindeki Topraksız Aile Sayısı ve Geçim Kaynakları	114
Tablo 30: 1960-1980 Dönemi GSYH ve Sektörel Dağılımı	116
Tablo 31: Özel Sektörün Tohum Sektöründeki Payı (2010-2017)	125
Tablo 32: Tarımsal Desteklerin GSYH İçindeki Payı (2002-2009).....	126

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☐	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Neoliberal Paradigmanın Türkiye Tarım Politikalarına Etkisi			
Tezin Yazarı: Mehmet Ali BACAŞIZ Danışman: Prof. Doktor. M. Kemal AYDIN			
Kabul Tarihi: 10.06.2019		Sayfa Sayısı: IX (Ön Kısım) + 155 (Tez)	
Anabilim Dalı: İKTİSAT		Bilim Dalı: İktisat	
İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Merkez ülkeleri tarafından uygulamaya konulan, 1980 sonrasında ise ekonomik alanda etkisi derinleşen küreselleşme, bilhassa azgelişmiş / gelişmekte olan ülkelerin ekonomi politikalarını baskılayarak, bu ülkeleri giderek dışa bağımlı hale getirmiştir. Tarım politikaları da ekonomi politikalarının bir parçası olarak bu dönüşümden azami derecede etkilenmektedir. 1980 sonrasında iktisadi kuralılaşdırma / serbestleştirme mottosu çerçevesinde gelişen sürecin baş aktörlerinin, Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) gibi uluslararası kuruluşlar ile birlikte tarladan pazara kadar üretimin her aşamasını ele geçiren Çok-uluslu şirketlerin olduğu görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken ve çalışmanın çıkış noktasını oluşturan husus, gelişmiş ülkelerin kendi üreticilerini korurken, azgelişmiş ülkelere dış ticaret korumalarını ve üretici destek mekanizmalarını kaldırmasını talep etmesidir. Bu görev ise gelişmiş ülkeler adına 'yapısal uyum politikalarını' kullanarak IMF ve Dünya Bankası tarafından yerine getirilmektedir. Türkiye, 1970'lerin sonlarında yaşadığı ödemeler dengesi krizlerini aşamayınca 24 Ocak Kararları ile bu sürecin içine girmiştir. IMF'nin belirlediği 'istikrar programı' çerçevesinde Dünya Bankasından kullanılan 'yapısal uyum' kredileri ile makroekonomik dengeler sağlanmaya çalışılmıştır. Bu zamana dek nispeten kapalı ve sıkı bir kalkınma stratejisi benimseyen Türkiye, bu tarihten itibaren dışa açık, piyasa ekonomisi temelinde şekillenen bir kalkınma stratejisi benimsemiştir. Kendi ihracat portföyünün en önemli kalemi olan tarım ürünlerinden vazgeçme süreci de böylece başlamıştır. Zamanla tarım ürünlerindeki dış ticaret korumalarının ve çiftçinin tarımsal destek mekanizmalarının kaldırılması tarımsal üretimde aşınmaya / bitmeye, tarım sektöründe ise bir çöküşe sebep olmuştur. Günümüz gelişmiş ülkelerinin aynı zamanda en büyük tarım ihracatçısı ülkeleri olduğunun vurgulandığı çalışmada, Türkiye'nin de hem kronik cari açık sorunu olan hem de sanayileşme hedefinde bir ülke olarak, kaynaklarını daha efektif kullanabilmesi için tarım sektörünü ihmal etmemesi gerektiği sonucuna varılmıştır.			
Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Tarım Politikaları, Ekonomik Kalkınma, Türkiye Ekonomisi			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree ☐	Doktora ☐
Title of Thesis: The Effects of Neoliberal Paradigm on Turkey's Agricultural Politics	
Author of Thesis: Mehmet Ali BACAŞIZ Supervisor: Professor M. Kemal AYDIN	
Accepted Date: 10.06.2019	Number of Pages: IX (Pre Text) + 155
Department: ECONOMICS	Subfield: Economics
Globalization, which was put into practice by the Central countries after the Second World War, and deepened in the economic sphere after 1980, has made these countries increasingly dependent on foreign economies by suppressing the economic policies of underdeveloped / developing countries. Agricultural policies are also highly influenced by this transformation as part of economic policies. In the course of the process of economic deregulation / liberalization in the post-1980 period, multinational corporations that took over every stage of production from field to market, together with leading international actors such as World Trade Organization (WTO), International Monetary Fund (IMF), World Bank (WB) is observed. The point that should be considered here and which is the starting point of the study is that the developed countries demand their protection from foreign trade protection and producer support mechanisms while protecting their producers. This task is carried out by the IMF and the World Bank by using IMF 'structural adjustment policies' Bankası in the name of developed countries. Turkey, where payments in the late 1970s has entered into this process with aşamayın January 24th Decisions by the crisis of balance. Within the framework of the ekonomik stabilization program çalış determined by the IMF, macroeconomic balances have been tried to be achieved through Dünya structural adjustment uyum loans used by the World Bank. So far, relatively closed and tight development strategy adopted by Turkey and outward from that date, has adopted a development strategy formed the basis of the market economy. The process of abandoning agricultural products, the most important item of its export portfolio, has also begun. In the course of time, the removal of foreign trade protection and agricultural support mechanisms of agricultural products caused erosion / loss in agricultural production and a collapse in agricultural sector. Today the developed countries in the study also highlighted that the largest agricultural exporter countries, Turkey is both a chronic current account deficit, which is a problem both towards industrialization as a country of destination, to the conclusion that should not neglect the agricultural sector in order to use more effectively the resources have been reached.	
Anahtar Kelimeler: The Globalization, Agricultural Policies, Economic Development, Economy of Turkey.	

GİRİŞ

Tarım sektörü, ekonomik gelişmişlik farklılıklarından bağımsız olarak, tüm ülkeleri aynı derecede etkileyen ve katiyen ihmal edilmemesi gereken bir sektördür. Çünkü bu sektör, insanların temel besinsel ihtiyaçlarını karşılamının yanında, hem kendi içinde hem de dolaylı olarak diğer sektörlerde istihdam yaratma özelliğine sahiptir. Öte yandan iktisadi gelişme için gerekli olan sermaye birikiminin sağlanmasına da katkıda bulunan tarım sektörü, doğayla uyum içinde yürütüldüğünde, bilhassa kalkınma sürecinin ilk aşamalarında *itici güç* görevini üstlenmektedir.

Bununla birlikte tarım sektörünün kendisinden beklenen katkıyı sağlayabilmesi, uygulanan tarım politikalarının etkinliğine bağlı olarak değişebilmektedir. Ülkelerin ekonomi politikalarının bir parçası olan tarım politikaları, tarımsal faaliyetler ile iştigal eden kişilerin gelirlerini artırmak ve tarımsal üretimi ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda düzenlemek maksadıyla uygulanan devlet önlemleri serisidir. Ekonomik küreselleşmenin gündemde olmadığı dönemlerde ülkelerin ihtiyaçları doğrultusunda şekillenen tarım politikaları, küreselleşme olgusunun ekonomi alanında tezahürü ile birlikte liberal kapitalist *Merkez* ülkelerinin çıkarları doğrultusunda gelişen bir hal almıştır.

Kapitalist birikim sürecinden bağımsız olmayan ve 1980'ler ile birlikte ekonomik ilişkilerdeki hâkimiyeti belirginleşen küreselleşme olgusu, ülkelerin, tüm diğer ekonomik politikalarında olduğu gibi tarım politikalarında da bir dönüşümün başlamasına neden olmuştur. Diğer bir ifadeyle 'yenidünya düzeni' olarak isimlendirilen süreç ile birlikte, tarım sektörü de piyasa düzenine dâhil olmaya başlamıştır. Bu sürecin şekillendiren uluslararası kuruluşlar ise *Dünya Ticaret Örgütü* (WTO), *Uluslararası Para Fonu* (IMF), *Dünya Bankası* (WB) ve *Avrupa Birliği* olarak göze çarpmaktadır.

Söz konusu kuruluşlar, ekonomik kriz yaşayan *azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere* kredi temin ederken, uyguladıkları (tarım ürünlerinde korumacı tedbirlerin kaldırılmasını ve tarımsal desteklerin azaltılmasını ihtiva eden) 'yapısal uyum politikaları' ile bu ülkelerin tarım sektörlerini piyasa ekonomisine dâhil etmiştir. Bu süreçte *gelişmiş ülkelerin* ise tarım sektörlerini korumaya devam ettikleri gözlenmektedir.

Bu doğrultuda Türkiye tarımının dönüşüm süreci de diğer *Çevre* ülkelerine benzer şekilde ilerlemiştir. Gerek Osmanlı döneminde, gerekse Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950'lere uzanan süreçte ekonominin temelini oluşturan tarım sektörü, *Marshall Yardımları* ile başlayan ve *24 Ocak Kararları* ile derinleşen süreçte adım adım piyasa ekonomisine eklemlenmiştir.

Bilindiği gibi iktisadi gelişme sürecinde tarım sektöründen (başta sanayi sektörü olmak üzere) diğer sektörlerle işgücü transferi gerçekleşmekte, tarım sektörünün GSYH ve istihdam içindeki payı azalmaktadır. Günümüzün *gelişmiş ülkelere* bakıldığında tarım sektörünün, kalkınmanın başlangıç aşamalarında itici güç olduğu ve sanayi kesiminin ihtiyacı olan işgücü ve sermaye birikimini sağladığı görülmektedir. Ancak Türkiye'nin de içinde bulunduğu birçok *azgelişmiş / gelişmekte olan ülkede* kalkınma süreci bu şekilde ilerlememiştir. Gelişmiş bir sanayiye sahip olmayan bu ülkeler, tarım sektörlerini de uluslararası piyasaya dâhil edince artan ithalat miktarları ve büyüyen dış ticaret açıkları kaçınılmaz olmuştur. Diğer yandan tarımsal faaliyetlerin azalmasına bağlı olarak açığa çıkan işgücü, çareyi kentlere göç etmekte bulmuştur. Hem işgücünün niteliksiz olması hem de tüm işgücünü istihdam edebilecek sanayi tesislerinin olmayışı, hizmet sektörünün şişmesine neden olurken, gecekondulaşma, suç oranlarının artması gibi birçok sosyal sorunun doğmasına da sebep olmuştur.

Çalışmanın Önemi

1980 sonrasında yaşanan ekonomik küreselleşme olgusu *azgelişmiş / gelişmekte olan ülkelerin* tarım politikalarında büyük dönüşüme sebep olmuştur. *İkinci Dünya Savaşı* 'na kadar olan süreçte *gelişmiş ülkelerin* ihtiyacı olan tarım ürünlerini temin etme misyonu yüklenen bu ülkelere, savaşın ardından özellikle de 1980 sonrasında *gelişmiş ülkelerin* üretim fazlalarının satıldığı Pazar olma görevi yüklenmiştir. Bu ülkeler, Uluslararası kuruluşların (*Dünya Ticaret Örgütü –WTO-*, *Uluslararası Para Fonu –IMF-*, *Dünya Bankası –WB-* ve *Avrupa Birliği*) bu yöndeki dayatmaları karşısında tarımda dışa bağımlı hale gelmiştir. Bu noktada çalışmanın önemi, tarımda yaşanan dönüşüm ile tarım sektörü neredeyse çöken ve ithalata bağımlı hale gelen söz konusu ülkelere biri olan Türkiye'de, dönüşümün nasıl gerçekleştiğinin inceleniyor olmasıdır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışma, Türkiye tarım sektöründe yaşanan dönüşümü ‘küreselleşme’ perspektifinden bakarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün gelişimi ve dönüşümü, Osmanlı’nın mirasından başlayarak günümüze kadar detaylı bir analize tabi tutulmuştur. Türkiye gerçekten söylenildiği gibi bir tarım ülkesi midir, yoksa bu söylem bir anakronizm midir? Ya da tarım ülkesi hüviyeti ne zamana kadar sürmüştür? Çalışmada bu sorulara cevap aranmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmanın birinci bölümünde, 1980 sonrasında yoğunlaşan küreselleşme olgusunun (dünya genelindeki) tarım politikaları üzerindeki etkisi eleştirel bir bakış açısıyla yorumlanmıştır. Bu minvalde küreselleşme olgusunun, tarımın temel fonksiyonları üzerinde yarattığı tahribatla ilgili yerli ve yabancı literatürden faydalanılırken, uluslararası kuruluşlara ilişkin veriler de yansıtılmıştır.

İkinci bölümde Türkiye tarımında yaşanan dönüşüm analiz edilmiştir. Bu doğrultuda yerli ve yabancı literatürde geniş bir tarama yapılarak, günümüze uzanan süreç değerlendirilmiştir. Ayrıca dönemsel bazlı yapılan analizlerde TÜİK verilerinden istifade edilmiştir.

BÖLÜM 1: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Küreselleşme Olgusunun Genel Bir Değerlendirmesi

Üzerinde birçok kişinin bir şeyler söylediği ancak pek az kişinin konuyu kavradığı bir olgu olan ve bir ‘büyük fikir’ olarak 20nci yüzyıl sonlarında hayatımıza giren küreselleşme, geniş anlamda ele alınır ise iletişim, ulaşım, veri işlem teknolojilerinde kaydedilen ilerlemelerin bir yansıması olarak, toplumsal ve kültürel organizasyonlar arasındaki mekânsal mesafelerden kaynaklı farklılıkların ortadan kalktığı bir süreç olarak tanımlanabilir (Held ve diğerleri, 2017: 71-72; Kutlu ve Eşkinat, 2016: 164). Scholte’nin (2005) de belirttiği gibi “küreselleşme, toplumsal hayatın yeni bir mekânsal düzenlemesidir” (aktaran Ottoman ve Pekin: 1-3). Buna mukabil söz konusu kavram iktisat literatürüne yeni girmiştir. Geçmiş, 1980’lerin başında ABD Başkanı R. Reagan ile İngiltere Başbakanı M. Thatcher’in ‘deregülasyon’ kavramı üzerinden başlattığı serbestleşme / kuralsızlaştırma hareketine¹ uzanır (Kazgan, 2012: 3-4).

Temel bileşenleri ‘liberal demokrasi’ ile ‘piyasa ekonomisi’ olan küreselleşme olgusu (Aydın, 2003: 68), kapitalist birikim sürecinden bağımsız değildir (Kutlu ve Eşkinat, 2016: 162-165). Giddens küreselleşmeyi, kapitalist dünya düzeni, ulus-devlet düzeni, askeri dünya düzeni, uluslararası işbölümü gibi farklı boyutlar ihtiva eden bir süreç olarak tarif etmektedir (aktaran Emre, 2015: 10). Eğilmez’e (2018: 72) göre küreselleşme, kapitalizmin sistem ve kültür olarak dünyaya hâkim olmasıdır.² Söz konusu kavram kimi zaman *post-fordizm*, *esnek üretim*, *endüstri 4.0* gibi birtakım gelişmeleri tanımlamak için de kullanılmaktadır. Bununla birlikte küreselleşme bunları aşan bir içeriğe sahiptir. Daha açık bir ifade ile küreselleşme, bilgi teknolojilerinin ulaştığı düzeyden beslenerek, kapitalizmin yeni bir ‘tekno-ekonomik paradigma’ temelinde farklı bir birikim rejimi oluşturmasını mümkün kılan büyük bir dönüşümün adıdır (Özgür ve Özel, 2008: 5-6).

¹ *Reaganomics*, devletin ekonomik alana katılımını asgari seviyeye indirerek sosyal refahı artırmaya yönelik politika uygulamalarını kısıtlamayı öngörmektedir. *Thatcherism* ise piyasa / fiyat mekanizmasının sorunsuz işlemesi bağlamında ‘özelleştirme’ kavramına vurgu yapmaktadır (Aydın, 2012: 34).

² Kapitalizm esasında çok eskilerden beri sistem olarak vardı. Toprak sahiplerinin tarımsal üretime hâkim olduğu feodal sistem tarım kapitalizmi olarak isimlendirilebilir. 15nci yüzyılda ortaya çıkan merkantilist düşünce ile birlikte ticaret kapitalizmi başlamıştır. 17nci ve 18nci yüzyılların kapitalizmini fizyokrat düşünce şekillendirmiştir (Eğilmez, 2018: 46-50). Şunu söylemeye çalışıyoruz: Sanılanın aksine, kapitalizmin tohumları Sanayi Devrimi’nden önce atılmıştır.

Bu büyük dönüşüm, yani küreselleşme ülkeleri farklı biçimlerde ve farklı oranlarda etkilemektedir. Bir başka ifade ile küreselleşmenin nimetlerinden her ülkenin aynı oranda istifade ettiği söylenemez.¹ Bu nedenledir ki liberal kapitalist sistemin *merkez* ülkeleri ile *çevre* ülkeleri arasındaki gelir farkı giderek büyümektedir (Narula ve Dunning, 2008: 417). Şöyle ki: Dünyanın en zengin ülkeleri ile en fakir ülkeleri arasındaki kişi başına gelir farkı, 1820 yılında en fazla 4 kat iken, günümüzde 60 kat olmuştur. Üstelik kişi başına gelir ortalaması o günden bugüne neredeyse 8 kat artmış bulunmaktadır (Pamuk, 2008: 293). Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz. Esasen iki şey küreselleşiyor: sermaye ve yoksulluk (Aydın, 2003: 17).²

Küreselleşme denilen olgu, yeni iş imkânları sunuyor olabilir ama açlık, kıtlık, savaş, gibi kritik meselelere kalıcı çözümler üretmiyor (Eren, 2017: 9). Kaldı ki küreselleşme, farklı ülkelerde farklı etkiler yaratmanın yanı sıra aynı ülkede de farklı etkiler yaratmaktadır (Georgantzis ve diğerleri, 2009: 5). Günümüzde küreselleşmeye uyumlu ekonomiler ile uyum sağlayamayanlar arasında bir fark oluştuğu ve intibak sağlayamamanın maliyetinin yükseldiği görülmektedir (Pamuk, 2008: 301). Bir başka ifade ile ülkenin küreselleşme sürecine uyum sağlamasını temin edecek bir kabiliyeti olması gerekmektedir. Her ne kadar biyolojik bir teori de olsa, *Darwin*'in 'doğal seçimler' teorisi, değişen şartlara intibak edemeyen canlıların neslinin tükendiğini açıklamaktadır. Yine tarihin gelişim sürecini ekonomi ile temellendiren *Marx* ve *Engels*'e göre toplum, tarihi süreçte muhtelif aşamalardan geçmektedir. Öte yandan ekonomi, diğer alanları şekillendirici bir konumunda bulunmaktadır. Bu iki teoriyi birlikte değerlendirdiğimizde herhangi bir sebeple *yenidünya düzenine* ayak uyduramayanların sosyo-ekonomik anlamda gelişmemesini açıklayabiliriz (Eren, 2017: 8-10).³

¹ *Derviş* (2007: 2-8), *çevre* ülkelerinin küreselleşmenin nimetlerinden yararlanma anlamında iki farklı görüntü verdiğini belirtmektedir. Küreselleşme sürecinde bu ülkelerin bir bölümü hem kendi aralarında hem de *merkez* ülkeleri ile daha fazla ticaret yapma imkânı bulmuştur. Bunun bir sonucu olarak gündeme gelen hızlı büyüme, söz konusu ülkelerde refah düzeyinin yükselmesini ve *merkez* ülkeleri ile olan farkın büyük ölçüde kapanmasını mümkün kılmıştır. Buna mukabil diğer *çevre* ülkeleri küreselleşme sürecine uyum sağlamayı beceremediği için yoksullaşmıştır.

² *Held ve diğerlerine* (2017: 75) göre, her yüzyılın kazananları ve kaybedenleri olmuştur. Bu durum 21nci yüzyılda da değişmeyecektir. Küreselleşme olgusu, daha şimdiden hem ülkeler arasında hem de aynı ülkenin farklı katmanları arasında gelir uçurumunu derinleştirmiş bulunmaktadır.

³ *Yenidünya düzeni* kavramını ilk kez 1991 yılında dönemin ABD Başkanı George Bush Irak savaşı esnasında kullanmıştır (bu bağlamda daha geniş bir değerlendirme için bkz. Aydın, 2003: 74).

Bununla birlikte küreselleşme sürecindeki başarılı politikaların, devleti minimize eden politikalar olmadığı görülmektedir. Son çeyrek yüzyıldaki küreselleşme tecrübeleri, süreci en iyi yöneten ülkelerin, ekonomilerini dış pazarlara yönlendirirken aynı zamanda işsizlik, yoksulluk ve sosyal politika gibi büyük önem taşıyan konuları da ihmal etmediklerini göstermektedir (Pamuk, 2008: 306). Bu durum piyasa ile devletin / hükümetin birbirinin alternatifi değil tamamlayıcısı olduğunu kanıtlamaktadır (Rodrik, 2011: 27). Bu doğrultuda ekonomi alanının regülasyonuna dönük girişimlerde bulunulurken ülkelerin kendine özgü koşulları dikkate alınmalıdır.

Nitekim günümüzde hem etki ettiği alan hem de aldığı şekil bakımından çok farklı bir hale bürünen dönüşüm sürecinin son derece girift ve gayrimuntazam ilerlediğini görmekteyiz. Geleceği kestiremediğimiz gibi küreselleşme olgusunun nihayetinde nereye ulaşacağını da bilemeyiz. Dolayısıyla öncelikle bugünkü dönüşümün farklılığını idrak etmek mecburiyetindeyiz. Bunu da ancak küreselleşmenin tarihi süreçte ekonomi, siyaset, çevre ve kültür gibi etki ettiği tüm alanları inceleyerek ve başta kurumlarımız olmak üzere değerlerimizi ve kimliklerimizi bir daha gözden geçirerek gerçekleştirebiliriz (Held ve diğerleri, 2017: 71-73). Bu sayede çağımıza hâkim olan bu olgudan optimal düzeyde fayda sağlayabiliriz. Zira *Rodrik*'in (2011: 31) de belirttiği gibi, ihtiyaç duyduğumuz şey, “maksimum değil rasyonel küreselleşmedir”.

1.2. Tarım Politikaları ve Küreselleşmenin Doğurduğu Paradigma Değişimi

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklı anlamlar yüklenen tarım politikaları, en basit tanımı ile “çiftçilerin kazançlarını artırmak, zirai üretimi toplumun çıkarı doğrultusunda düzenlemek, kırsal bölgelerin yaşam standardını yükseltmek ve tüketicileri fiyat yükselişlerinden korumak maksadıyla hayata geçirilen devlet önlemleri serisidir” (Ertekin, 2014: 57). Bu bağlamda “üretim miktarının değiştirilmesi, rantabilitenin sağlanması, daha ussal ve daha efektif bir tarımsal üretim amacıyla tarımsal yapının düzenlenmesi, zirai üretimde yeni tekniklerin geliştirilmesi, optimal kaynak kullanımının sağlanması, tarımın ekonomiye katılımının artırılması ve bütçe imkânlarının genişletilmesi” tarım politikalarının biçimlenmesindeki değişkenler olarak göze çarpmaktadır (Eraktan, 2002: 2-5).

Bilindiği gibi küreselleşme olgusu devletlerin, diğer ekonomik politikalarında olduğu gibi tarım politikalarında da bir dönüşüm yaşamasına sebep olmuştur. Diğer bir deyişle küreselleşmenin hegemonik güç kazanması ile birlikte, tarım da piyasa düzenine dâhil

olmaya başlamıştır (Tokathoğlu, 2018: 155-158). Küreselleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu yeni durumu kavrayabilmek için, her şeyden evvel, önceki dönemin yani 20nci yüzyılın tarım düzeninin ve politikalarının nasıl teşekkül ettiğine bir göz atmak gerekmektedir.

20nci yüzyılın ilk çeyreğinde vuku bulan *Birinci Dünya Savaşı* ve *1929 Bunalımı*, tarımsal üretimi uluslararası rekabete karşı “koruma” altına almayı öngören bir anlayışı ön plana çıkarmıştır. Dönem boyunca devletler, *dışarıya* dönük olarak “korumacı” politikalar izlerken *içeride* “destekleme” politikaları uygulayarak tarımsal üretimi artırmaya çalışmıştır (Kendir, 2009: 278). Bütün ülkelerde tarımsal üreticiler “sübvans” edilmiştir.¹ Bu bağlamda *Keyder ve Yenil*’dan (2018: 35) yararlanarak şunu söyleyebiliriz: Söz konusu dönemin tarım politikalarının temel hedefi, savaş ve iktisadi bunalım koşullarının etkisi ile zayıflaması muhtemel olan gıda üretimini güvence altına almaktır.

Ne var ki yüzyılın ikinci çeyreğinde yaşanan *İkinci Dünya Savaşı*, tarımsal üretimin düşmesine sebep olmuştur. Savaş sonrası dönemde “korumacılık” yeniden gündeme gelmiştir. Bir taraftan koruma oranları yükseltilirken diğer taraftan da “destekleme” politikaları izlenerek tarımsal üretim artırılmıştır. Bununla birlikte savaşın hemen ardından ABD’nin koruma oranlarını düşürüp serbest ticareti yaygınlaştırmaya dönük birtakım girişimleri olmuştur.² Uluslararası uzmanlaşma ve işbirliği temelinde ticaretin serbestleşmesini öngören bu girişimlerin liberal kapitalist sistemin diğer *merkez* ülkeleri tarafından da desteklenmesi üzerine 1947 yılında GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) Anlaşması imzalanmıştır (Susam ve Bakkal, 2008: 330). Yürürlüğe girdiği 1948 yılından itibaren, ortaya koyduğu ilkeler ile dünya ticaretinin işleyişini belirleyen GATT Anlaşması, tarım sektörünü kapsam dışında bırakmıştır (Ay ve Yapar, 2005: 58).

¹ Bu dönemde uygulanan tarım politikalarının *Keynesyen Refah Devleti* uygulamaları çerçevesinde şekillendiği göz ardı edilmemelidir (Kendir, 2009: 278).

² Savaşın ardından uluslararası gıda sisteminin çerçevesini, *çevre* ülkelerine bol miktarda gıda yardımı yapan ABD çizmiştir. Aslında bu yardımın amacı, (başta hububat olmak üzere) ABD’nin tarımsal ürün fazlasını eritebileceği bir piyasa oluşturmaktır. Başlangıçta bu yardım savaştan zarar görmüş bulunan Batı Avrupa ülkelerine, tarımsal üretimlerini yeniden yapılandırmaları için *Marshall Planı* kapsamında yapılmıştır. Maksat hâsıl olup bu ülkelerin tarım piyasaları toparlandıktan sonra, ABD yardımı liberal kapitalist sistemin *çevre* ülkelerine yönelmiştir. 1954 tarihli PL 480 (Public Law 480) yasasına istinaden, Amerikan hububatı uygun ödeme koşulları ile söz konusu ülkelere satılmaya başlamıştır. Nitekim bu uygulama, ileriki yıllarda birçok *çevre* ülkesinin Amerikan hububatına bağımlı hale gelmesine sebep olmuştur (bkz. Yenil ve Yenil, 1993: 97-98).

1950’li yıllar, tarım politikaları bağlamında yeni ufukların ortaya çıktığı yıllar olarak dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi 1958 yılında yürürlüğe giren *Roma Anlaşması* ile bir kısım batı Avrupa ülkesini kapsayan *Avrupa Ekonomik Topluluğu* (EEC) kurulmuştur. Bu yeni yapının önemli mekanizmalarından biri olan *Ortak Tarım Politikası* (CAP), üye ülkelerde hem tarım üreticilerinin / çiftçilerin gelirini artırmayı hem de gıda güvenliğini sağlamayı amaçlamaktadır. CAP çerçevesi içinde tarım ürünleri, üye ülkeler arasında herhangi bir kısıtlamaya / engellemeye maruz kalmaksızın dolaşabilecek, buna mukabil üçüncü ülkelere *ortak gümrük tarifesi* uygulanarak uluslararası rekabetin etkilerine karşı korunacaktır (Susam ve Bakkal, 2008: 330-331).

1980’lerin başından itibaren idrak etmekte olduğumuz küreselleşme dönemi, önceki dönemlere göre hem ideolojik hem de ekonomi-politik bakımdan radikal bir dönüşüm ihtiva etmektedir (Keyder ve Yenal, 2018: 36). Bu dönüşüm, diğer alanları olduğu gibi, tarım alanını da etkilemektedir. Nitekim 1990’lı yılların başında *Dünya Ticaret Örgütü* (WTO), sübvansiyonlardan beslenen pazar kapma savaşlarının ciddi bir karmaşaya sebebiyet verdiği gerekçesi ile tarım ürünlerinin de uluslararası serbest ticaret düzenine dâhil edilmesi gerektiğine ilişkin bir tartışmayı dünya gündemine taşımıştır. Bu tartışma etrafında yapılan ve ABD, AB ve *Cairns Grubu* ülkelerinin (Brezilya, Avustralya, Yeni Zelanda, Arjantin, Kanada, Kolombiya gibi aşırı tarımsal üretim yapan 19 ülke) iştirak ettiği *Uruguay Toplantısı* son derece hararetli geçmiştir. Bu toplantıda (iklim koşulları müsait ve doğal kaynakları bol olduğu için tarımsal üretim alanında ciddi mesafeler kat etmiş bulunan) *Cairns Grubu* ülkeleri, tarım ürünleri ticaretinin de serbestleştirilmesi gerektiğine ilişkin bir yaklaşım ortaya koymuştur. ABD de bu yaklaşımı desteklemiştir. Buna mukabil AB ve Japonya korumacı politikaların devamından yana tavır koymuştur. On yıl devam eden *Uruguay Müzakereleri*’nin son oturumunda katılımcı 125 ülke, serbest ticaret düzeninde tarım istisnasının kaldırılmasını karara bağlayan *Tarım Anlaşması*’nı¹ (15 Nisan 1994) imzalamıştır (Ay ve Yapar, 2005: 58-59). Bu anlaşmanın temel amacı, devletin yaptığı müdahaleleri asgari düzeye çekerek tarımsal mamuller üretimini ve ticaretini piyasa mekanizmasına dâhil etmektir. Anlaşmayı imzalayan her ülke, bir taraftan tarım ürünlerine uyguladığı gümrük vergisi oranlarını düşürürken diğer taraftan da tarife-dışı engelleri kaldırmayı taahhüt etmiş olmaktadır.

¹ 1984’de başlayıp on yıl devam eden *Uruguay Müzakereleri*’nin son oturumu Fas’ın başkenti *Marakeş*’te yapılmıştır. Bu son oturumda imzalanan *Tarım Anlaşması*, bu nedenle ki *Marakeş Şartı* olarak da bilinmektedir (Ay ve Yapar, 2005: 59).

Bu sayede sanayi ürünleri piyasasının yanı sıra, tarım ürünleri piyasasının da serbestleştirilmesine dönük bir açılım söz konusu olacaktır. Bu anlaşma, uluslararası düzeyde daha rekabetçi bir tarım piyasası oluşturma amacına yönelik olarak başka bir uygulamayı da hayata geçirmiştir: İhracata dönük tarımsal üretime verilen sübvansiyonlara ve desteklere sınırlamalar getirilmesi. Öte yandan müdahalelerin piyasa mekanizmasının işleyişini bozucu tesirler ortaya koyduğu bilindiği için, bu anlaşma ile devletin tarımsal üreticilere *doğrudan gelir desteği* vermesi karara bağlanmıştır (bkz. Şahinöz, 2000: 290-291).

Uruguay Müzakereleri'nin son oturumunda imzalanan *Tarım Anlaşması*, tarım ürünleri ticaretini serbestleştirmeye dönük ciddi açılımlar ihtiva ediyor olmakla birlikte, bilhassa *merkez* ülkelerinin tarım politikalarının değişmesini sağlayabilmiş değildir. Bu ülkeler, tarımsal üretimi uluslararası rekabete karşı korumayı ve üreticilere / çiftçilere destek olmayı öngören geleneksel politikayı sürdürmüştür (Rehber, 2006: 4-6).¹ Buna mukabil *çevre* ülkeleri, söz konusu anlaşmanın ilkeleri doğrultusunda tarım ürünleri ticaretinin önündeki engelleri büyük ölçüde kaldırmıştır.² *Çevre* ülkelerinin tarım politikalarının değişimi sürecini şekillendiren, sadece WTO'nun *Tarım Anlaşması* değildir. Devletin iktisadi alandan çekilerek ağırlığının azaltılması temelinde kurgulanmış yapısal uyum ve istikrar programı izlemeleri koşulu ile bu ülkelere likidite desteği veren *Uluslararası Para Fonu* (IMF) ve *Dünya Bankası* (IBRD) da söz konusu süreci etkilemektedir. Bu kuruluşlar, tarım piyasasına yapılan devlet yatırımlarının azaltılmasını, tarımsal girdiler için verilen sübvansiyonların kaldırılmasını, (ithal ürün fiyatı yerli ürün fiyatından daha düşük ise) tarımsal ürün ithalatının serbest bırakılmasını, işletme ölçeğini büyütecek

¹ *Merkez* ülkeleri, *çevre* ülkelerinden sanayi ürünleri ticaretini kısıtlayıcı politikalardan vazgeçmelerini isterken, kendileri tarım ürünleri ticaretini kısıtlamaya devam etmektedir (Stiglitz, 2018: 27-29). Bu çifte standart, kaçınılmaz olarak, *çevre* ülkelerinin tarım ürünleri ihracatını sıkıntıya sokmaktadır.

² *GATT*'ın uzantısı olan *Dünya Ticaret Örgütü* (WTO), üye ülkelerden, tarımsal üretime verdikleri devlet desteklerini tedrici olarak azaltmalarını talep etmektedir. Fakat liberal kapitalist sistemin *merkez* ülkeleri bu talebin gereğini yapmaktan imtina etmektedir. Bu ülkeler, hem tarımda dışa bağımlılığı önlemek hem de mevsim değişiklikleri kaynaklı üretim azlığı / fazlalığı gibi sorunları bertaraf etmek için, geleneksel / korumacı tarım politikaları izlemeyi sürdürmektedir. Buna mukabil WTO'nun talimatları doğrultusunda tarım piyasasını serbestleştiren *çevre* ülkeleri ciddi sorunlar yaşamaktadır. Bu ülkelerde koruma oranları düşürüldüğü ve destekler azaltıldığı için gelirleri düşen tarımsal üreticiler şehirlere göç etmektedir. Sonuç olarak bu ülkelerde bir taraftan işsizlik artarken diğer taraftan geçekondulaşma ve suç oranlarının artması gibi birtakım sorunlar gündeme gelmektedir (Öztürk, 2014: 37-38).

birtakım tedbirler alınmasını ve tarım ürünlerinin fiyatlarına ilişkin düzenlemelerin kaldırılmasını talep etmektedir (Tokatlıoğlu, 2018: 157-158).¹

Çevre ülkelerinin tarım politikalarının değişimi bağlamında *çok-uluslu şirketlere* (MNC) de değinmek gerekiyor. Günümüzde dünya ticaretinin yaklaşık yüzde 70’lik bölümü bu şirketlerin arasında cereyan etmektedir. Tarım ürünleri ticareti de önemli ölçüde bu şirketlerin denetimi altındadır. ‘Agri-business’ olarak isimlendirilen büyük işletmeler, uluslararası tarım piyasasında monopolcü bir güç oluşturmuş bulunmaktadır. Daha açık bir ifade ile üretim sürecinin tarladan pazara uzanan tüm aşamalarında bu şirketlerin hâkimiyeti söz konusudur. Öyle ki, bu şirketler, yoğun bir baskı ortamı oluşturarak hem ülkelerin politika tercihlerini hem de WTO’nun kararlarını etkileyebilmektedir. Bu gerçeklik temelinde bakılır ise, *çok-uluslu şirketlerin* tarımsal üreticilerin varlığını tehdit eden bir unsur olduğu kanaati hâsıl olmaktadır (bkz. Öztürk, 2014: 38-39).

Bütün bu değerlendirmeler gösteriyor ki, küreselleşme süreci tarım ürünleri üretimini ve ticaretini piyasa ilişkilerine tabi kılarak ciddi bir paradigma değişimine sebep olmuştur (Keyder ve Yenal, 2018: 36). Bununla birlikte bu paradigma değişiminin *çevre* ve *merkez* ülkelere yansımaları farklı biçimlerde olmuştur (Rehber, 2006: 4-6).² Yukarıda da temas edildiği gibi, yeni paradigma *çevre* ülkelerinin genelde iktisadi yapılarını özelde tarım piyasalarını ciddi anlamda sıkıntıya sokmuştur. Bu ülkelerde

¹ IMF’nin, yapısal uyum politikaları üzerinden *çevre* ülkelerinin tarım piyasalarına yaptığı müdahaleler, bu ülkelerin tarım politikalarını ‘edilgen’ bir konuma itmektedir. Daha açık bir ifade ile tarım politikaları, teknolojik değişimlerden, sosyo-ekonomik koşullardan bağımsız olarak ve ilgili ülkenin tarım sektörünün güçlü ve zayıf yönlerine ilişkin kapsamlı değerlendirmeler yapılmaksızın, genel ekonomi politikası içinde bir eklenti olarak oluşturulmaktadır (bkz. Şahinöz, 2000: 288)

² *Uluslararası Gıda Politikaları Araştırma Enstitüsü*’nün (IFPRI) 2018 yılında yaptığı anketin bulguları, küreselleşmenin daha doğrusu neo-liberal düzenin gıda politikaları üzerindeki etkisinin nasıl algılandığına ilişkin bir kanaat oluşturmamızı sağlıyor olduğu için önemlidir. 105 ülkeden farklı meslek gruplarına mensup (çiftçi, akademisyen, iş-insanı, siyasetçi) 1000’in üzerinde insan ile yapılan bu anketin ilk bulgusu, neo-liberal düzenin gıda üretimini ve ticaretini düzenleyen politikalarının onaylanmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim katılımcıların yüzde 55’i küresel düzeyde yürütülen gıda politikalarından hoşnut olmadığını ifade etmektedir. Öte yandan açlık sorununun 2025 senesine kadar çözüleceğini düşünenlerin oranı, Avrupa ve Kuzey Amerika’da yüzde 90 düzeyinde iken, Asya ve Afrika’da (sırası ile) yüzde 30 ve yüzde 40 düzeyindedir. Bu bulgunun, açlık sorunundan en fazla muzdarip olan bölgelerde (Asya ve Afrika) yaşayan insanların karamsarlığını / ümitsizliğini gösteriyor olması bakımından dikkate değer olduğu söylenebilir (IFPRI Global Food Policy Report, 2018). Anketin diğer bulguları ise şöyledir: Tarım sektörünün serbest ticaret düzenine dâhil edilmesi gıdaya erişim güvencesine herhangi bir fayda sağlamamıştır (yüzde 74). Dünya Bankası gibi uluslararası mekanizmaların açlık sorunu ile mücadele politikaları yeterli değildir (yüzde 42). Küreselleşme karşıtı politikalar aç ve yoksul insanların durumunu daha da kötüleştirecektir (yüzde 66).

tarım piyasaları hızlı bir biçimde serbestleştirilirken (yani koruma oranları düşürülürken) teşvikler sadece büyük ölçekli işletmelere verilmiştir (Stedile, 2009: 100). Sayıca fazla olan orta ve küçük ölçekli üreticiler teşvik kapsamı dışında ve korumasız bırakıldığı için, tarım sektörünün malul olduğu azgelişmişlik olgusu derinlik kazanmıştır (Kendir, 2009: 282). *Keyder ve Yenal*'ın (2018: 39) ifade ettiği gibi, neo-liberal dalganın altında kalan *çevre* ülkeleri, küçük ve orta ölçekli üreticilerin korunduğu etkin ve 'ulusal' bir tarım politikası izleme kabiliyetini yitirmiştir.¹ Buna mukabil *merkez* ülkelerinin, uluslararası kurumların tavsiyelerine / talimatlarına rağmen geleneksel / korumacı tarım politikaları izlemeyi sürdürüyor olması, bu ülkelerde tarım sektörünün 'ulusal' olma özelliğinin muhafaza edilmesini mümkün kılmaktadır (Kendir, 2009: 282).

1.2.1. Küresel Açlık Sorunu

Tarımsal üretimin en fazla ehemmiyet arz eden fonksiyonu, hiç şüphesiz, insanların hayatlarını idame ettirmek için ihtiyaç duyduğu gıda maddelerinin üretilmesini mümkün kılıyor olmasıdır. Bir başka ifade ile (balıkçılığı da kapsayan) tarımsal üretim sayesinde, insanların en temel ihtiyacı olan beslenme ihtiyacı giderilmektedir. Öte yandan tarım, stratejik açıdan da son derece önemli bir sektördür. Çünkü insanların gıda maddeleri talebinin karşılanamaması, "yetersiz ve dengesiz beslenme"² olgusu doğurarak sosyo-ekonomik kalkınmayı yavaşlatmaktadır (bu çerçevede içinde yapılmış değerlendirmeler olarak bkz. Dinler, 2014: 35-38; Oğuz ve Bayramoğlu, 2014: 35-36; Çetiner, 2012: 15).

Tarihsel olarak bakıldığında belli dönemlerde / belli toplumlarda insanların beslenme ihtiyaçları ile bu ihtiyaçları karşılayan mallar arasında dengesizlikler oluştuğu ve gıdaya erişim imkânlarının azaldığı görülmektedir (bkz. Mazoyer ve Roudart, 2016: 33). Bu sorunu ilk tartışan bilim insanlarından biri olarak *Robert Malthus*, nüfusun geometrik

¹ Neo-liberal anlayış temelinde tarım ürünlerinin serbest ticaret düzenine dâhil edilmesi, ağırlıklı olarak yerel pazarlara dönük üretim yapan küçük ölçekli işletmeleri daha fazla sıkıntıya sokmaktadır. Bu sıkıntıyı hafifletmeyi amaçlayan, daha açık bir ifade ile küçük ölçekli tarım üreticilerinin çıkarlarını gözetmeyen tarım politikalarının ciddi bir biçimde sorgulanması ve devre dışı bırakılması gerekir. Hayata geçirilmesi elzem olan politika, küçük ölçekli üreticileri koruyucu amaçlar ihtiva eden politika. Aksi takdirde günümüzün en temel sorunu olan yoksulluğun azaltılması mümkün olmayacaktır (bu konuda yapılmış değerlendirmeler olarak bkz. Özkaya, 2012: 31-35; Konyalı ve Gaytancıoğlu, 2012: 76-84; Öztürk, 2014: 37; Mozayer ve Roudart, 2016: 18-19).

² *Yetersiz beslenme*, insan bedeninin ihtiyacı olan yağ, karbonhidrat, protein gibi besin maddelerini olması gerekenden daha az miktarda almasıdır. *Dengeli beslenme* ise, kişinin bir günde yarısı hayvansal üretim temelli olmak koşuluyla yaklaşık 70 gr protein tüketmesidir (Dinler, 2014: 42-44).

hızla, buna karşılık gıda maddeleri üretiminin aritmetik hızla artmakta olduğu ön kabulü üzerinden şöyle bir öngörü / kehanet ortaya koymuştur: Artış hızlarındaki bu farklılık, bir müddet sonra, ihtiyaçlar ile kaynaklar arasındaki dengesizliği tahammül edilemez boyutlara taşıyarak insanoğlunu ciddi bir açlık olgusu ile karşı karşıya bırakacaktır (bkz. Dinler, 2014:36-38; Öztürk, 2014: 44-47; Mankiw, 2017: 241-243). Bilindiği gibi *Malthus*'un bu öngörüsü / kehaneti bugüne kadar gerçekleşmiş değildir. Tarım sektöründe teknoloji kullanımının yaygınlaşması, artan dünya nüfusunun beslenme ihtiyacını karşılayacak düzeyde üretim yapılmasını mümkün kılmaktadır.

Tablo 1: Yetersiz Beslenen İnsan Sayısının Coğrafi Dağılımı (2005-2017)

Yetersiz Beslenen İnsan Sayısı (Milyon Kişi)					
	2005	2010	2012	2016	2017
Afrika	196.0	200.2	205.2	241.3	256.5
Asya	686.4	569.9	552.2	514.5	515.1
Latin Amerika ve Karayipler	51.1	40.7	38.9	38.9	39.3
Okyanusya	1.8	1.9	2.0	2.6	2.8
Kuzey Amerika ve Avrupa	26.4	27.0	27.2	27.5	27.6
T O P L A M	961.7	839.7	825.5	824.8	841.3

Kaynak: FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO, 2018. The State of Food Security and Nutrition in the World 2018. Erişim Tarihi: 27.10.2018.

Bununla birlikte beslenme yetersizliği / açlık, ciddi bir sorun olarak dünyanın önemli gündem maddelerinden birini oluşturmaktadır. Daha açık bir ifade ile yeterli gelir elde edemediği için gıda maddelerine erişim bağlamında sıkıntı yaşayan çok sayıda insan bulunmaktadır. Şunu vurgulamaya çalışıyoruz: Herkese yetecek kadar gıda üretimi yapılıyor olmasına rağmen gelir dağılımının küresel düzeyde bozuk olmasının bir sonucu olarak, çok sayıda insan açlık sınırının altında yaşamaya mahkûmdur. 2017 yılı verileri itibarıyla yetersiz beslenen (yani açlık sınırının altında yaşayan) insan sayısı 841.3 milyondur (bkz. Tablo 1). Günümüzde dünya nüfusunun 7 milyarı aştığı dikkate alınır ise, bu veri, her sekiz ya da dokuz kişiden birinin yetersiz beslenme olgusu ile malul olduğunu göstermektedir. Öte yandan yeterli ölçüde beslenemeyen bu insanların yoğun bir biçimde Asya (515.1 milyon) ve Afrika (256.5 milyon) kıtalarında yaşıyor (bkz. Tablo 1.1) olması da bir başka sorun kaynağı olarak dünyanın geleceğini tehdit

etmektedir. 2018’de yayımlanan *Küresel Açlık Endeksi* (GHI), beslenme yetersizliği sorununun 52 ülkede ‘ciddi’ düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu sorun, bu ülkelerin 7’sinde ‘alarm’ vermektedir (bkz. Tablo 2 ve 3).

Tablo 2: Beslenme Yetersizliği İtibariye Ülkelerin Sınıflandırılması

GHI (Küresel Açlık Endeksi) Şiddetinin Önem Derecesi				
0 - 9.9	10 - 19.9	20 - 34.9	35 - 49.9	50 +
Düşük	Orta	Ciddi	Alarm	Aşırı Alarm
(40 ülke)	(27 ülke)	(45 ülke)	(6 ülke)	(1 ülke)

Kaynak: <https://www.globalhungerindex.org/pdf/en/2018/synopsis.pdf>.

Erişim Tarihi: 28.10.2018.

Görülüyor ki, *açlık* günümüzün temel sorunlarından biridir. Yukarıda da vurgulandığı gibi, *Malthus*’un kehaneti gerçekleşmiş değil... Bütün insanları besleyecek düzeyde gıda üretimi yapılabilir. O halde bazı insanların ciddi bir açlık sorunu ile karşı karşıya kalmalarının sebebi nedir? Bu sorunun cevabı, neo-liberal iktisat politikalarına atıf yapılarak verilebilir (böyle bir analiz için bkz. Çetiner, 2012: 15; McMichael and Myhre, 1991: 80-84; Yenal ve Yenal, 1993: 100-105). Açlık sorunu, üretilen gıda maddelerinin dengeli bölüşülüyor olmasının bir sonucudur. 1980’li yılların başından itibaren (neo-liberal dönem) gıda maddeleri üretimi, ulusal ekonomiler dışlanarak *çok-uluslu şirketlerin* küresel düzeyde yürüttüğü faaliyetler ile gerçekleştirilmektedir. Buna mukabil tüketim yerel düzeyde kalmıştır. Öte yandan neo-liberal iktisat politikalarının zenginleştirdiği bir sınıf, ihracata dönük olarak yeniden yapılandırılan tarım sektörünün ürettiği gıda maddelerinin yegâne tüketicisi konumuna gelmiş bulunmaktadır.

Tablo 3: Küresel Açlık Endeksi’ne (GHI) Göre ‘Alarm’ Veren Ülkeler

	2000	2005	2010	2018
Haiti	42.7	45.2	48.5	35.4
Sierra Leone	54.4	51.7	40.4	35.7
Zambiya	52.0	45.8	42.8	37.6
Madagaskar	43.5	43.4	36.1	38.0
Yemen	43.2	41.7	34.5	39.7
Çad	51.4	52.0	48.9	45.4

Orta Afrika Cumhuriyeti	50.5	49.6	41.3	53.7
-------------------------	------	------	------	------

Kaynak: <https://www.globalhungerindex.org/results/>.

Erişim Tarihi: 28.10.2018.

Bu değerlendirmeleri bir başka soru etrafında biraz derinleştirmek gerekiyor. 21nci yüzyılın ikinci çeyreğine doğru gidilirken yaklaşık 900 milyon insanı açlık sınırının altında bırakan bu çarpık yapılanmanın arka planı nedir? Bu yapı, liberal kapitalist sistemin kurumsal altyapısını oluşturan örgütlerin (Uluslararası Para Fonu: IMF, Dünya Bankası: WB ve Dünya Ticaret Örgütü: WTO), sadece *merkez* ülkelerinin çıkarları temelinde hazırlanmış neo-liberal programları dünyanın diğer ülkelerine dayatmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. *İkinci Dünya Savaşı*'nın ardından teşekkül eden yeni düzen, *çevre* ülkelerini *merkez*'in hammadde ve gıda maddeleri ihtiyacını karşılayan bir coğrafya olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte 1980'lerden sonra *merkez*'in *çevre* algısında önemli bir paradigma değişimi meydana gelmiştir. *Çevre* ülkeleri, artık, *merkez* ülkelerinin tarımsal ürün fazlalarının eritileceği bir pazar olarak görülmektedir.¹

Görülüyor ki, neo-liberal dönemde *çevre* ülkeleri, tarım ürünleri ithalatçısı olmak gibi, uluslararası ticaret teorileri ile izah edilmesi mümkün olmayan bir konuma itilmiştir. Bu değişimin mimarının küresel iktisadi düzeni yöneten uluslararası kurumlar (IMF, WB, WTO) olduğu söylenebilir. Şöyle ki: Maruz kaldığı bir krizi aşabilmek için kredi talebi ile bu kurumların kapısını çalan her *çevre* ülkesinin önüne 'şartlılık' ilkesi konmaktadır. Bir başka ifade ile 'yapısal uyum programı' izlemesi 'şartı' ile bu ülkelere kredi desteği verilmektedir. Söz konusu program, müracaatçı ülkeden (başka birçok hususun yanı sıra) tarım ürünlerini uluslararası rekabete karşı koruyucu politikalardan vazgeçmesini (ithalat vergilerini düşürmesini, sübvansiyonları kaldırmasını) talep etmektedir. Bu talebin yerine getirilmesi ile tarım ürünlerinin uluslararası piyasada teşekkül etmiş bulunan fiyatları *çevre* ülkelerinin üreticilerine dayatılmış olmaktadır. Buna mukabil *merkez*, kendi üreticilerini 'korumak' için, uluslararası fiyat ile yurtiçi fiyat arasındaki farkı giderecek düzeyde sübvansiyon vermeyi sürdürmektedir. Sonuç malum: Devlet desteğinden (sübvansiyonlar) mahrum bırakılmış *çevre* üreticisi, ithalat vergileri de aşağı çekildiği için, *merkez*'in *hormonlu* üreticileri karşısında rekabet gücünü yitirip sahadan çekilmek zorunda kalmaktadır (bu çerçevede içinde yapılmış bir analiz olarak

¹ Günümüzde tarımsal üretiminin yüzde 80'lik kısmı *merkez* ülkeleri tarafından gerçekleştirilmektedir. En yoksul 50 ülkenin tarımsal üretim içindeki payı sadece yüzde 1 düzeyindedir (Güzeloğlu, 2009: 302).

bkz. Memiş, 2014: 153). *Çevre* üreticisinin sahadan çekilmek zorunda kalmasının bir diğer sebebi, ilk bölümde temas ettiğimiz *çok-uluslu şirketlerin* (MNC) hegemonik gücünün artıyor olmasıdır. Günümüzde bu şirketlerin yaklaşık 440 tanesinin senelik ciroları toplamı, 70 ülkenin gayrisafi yurtiçi hâsılasından daha fazladır. Son yıllarda tarım sektörüne de el atan bu şirketler, bilhassa tahıl piyasasında tekelci bir güç oluşturmuş bulunmaktadır (bkz. Rehber, 2006: 4-5).

Yaklaşık 900 milyon insanı açlık sınırının altında bırakan çarpık yapılanmanın arka planını anlamaya dönük olarak yaptığımız değerlendirmeler şunu açık bir biçimde ortaya koyuyor. Liberal kapitalist sistemin temel kurumlarının çizdiği çerçeve içinde hareket eden *çok-uluslu şirketlerin* faaliyetleri, çok sayıda *çevre* ülkesinin gıdaya erişim imkân ve kabiliyetini aşındırmıştır. Diğer alanlarda olduğu gibi gıdaya erişim alanında da *merkez* ile *çevre* arasındaki uçurum derinleşmiştir. Öyle ki, bugün *çevre* ülkelerinin bir bölümü açlık sorunuyla boğuşmak zorundadır. Bu durum, yani açlık sorununun gelip kapımıza dayanmış olması, genel olarak, neo-liberal politikaların fakirleştirici etkisinin yanı sıra, *çevre* ülkelerinin tarım üretimi bağlamında dışa bağımlı hale getirilmesinin kaçınılmaz bir sonucudur. Öte yandan belki de açlık kadar önemli bir başka sorunla yüzleşmek gerekiyor. Bilindiği gibi açlık sorunuyla mücadele politikaları, başta *Dünya Bankası* olmak üzere, liberal kapitalist sistemin kurumları tarafından geliştirilip tatbik edilmektedir. *Karakaş*'ın (2010: 15) vurguladığı gibi, soruna sebep olan mekanizmalar ile mücadele politikalarını belirleyen / uygulayan mekanizmaların aynı olması manidardır. O halde şöyle söyleyebilir miyiz? Açlık sorununu bizzat yaşayanlar, sorgulamayı / itirazı buradan başlatmalı...

1.2.2. Geçimlik Aile Üretiminin Son Bulması ve İşsizlik Sorunu

Tarım sektörü, ister *gelişmiş* olsun ister *azgelişmiş*, bütün ülkeler için hem iktisadi hem de siyasi / stratejik bakımdan önem arz etmektedir. Bir başka ifade ile tarım, iktisadi gelişmişlik farklılıklarından bağımsız olarak, bütün ülkeleri aynı derecede ilgilendiren ve kesinlikle ihmal edilmemesi gereken bir sektördür. Zira bu sektör, hem insanların temel gıda ihtiyaçlarını karşılamaktadır, hem de sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu hammaddelerin önemli bir kısmını temin etmektedir. Öte yandan emek-yoğun teknikler

kullanılarak¹ yapılıyor olduğu için, tarımsal üretim (kendi içinde ve dolaylı olarak girdi temin ettiği diğer sektörlerde) işgücüne olan talebi artırmaktadır. *Düşük gelirli* ülkelerde tarım, en fazla istihdam yaratıcı iktisadi faaliyet alanı olarak, kalkınma sürecinin ilk aşamalarının itici / sürükleyici gücü durumundadır. Bu ilk aşamalarda tarımın toplam istihdam içindeki payı toplam hâsıla içindeki payından yüksektir. Kalkınma sürecinin ileri aşamalarında köylerden şehirlere göç ve bununla bağlantılı olarak diğer sektörlerle (sanayi ve hizmetler) işgücü aktarımı söz konusu olduğu için, tarımın toplam istihdam içindeki payı düşmektedir (bu konuya ilişkin daha geniş bir değerlendirme için bkz. Öztürk, 2014: 27; Kazgan, 2013: 35-36; Erbay, 2013; Doğan, 2009: 371-372; Kıral ve Akder, 2000: 2-4).

Düşük gelirli ülkelerin tarım sektörlerinde genel olarak, *işgücü fazlası* bulunmaktadır. Bu durumun temel sebebi, eğitimsizliğin ve bilgisizliğin bir yansıması olarak, kırsal kesim nüfusunun çok hızlı büyüyor olmasıdır. Bir diğer sebep ise teknoloji kullanımının yaygınlaşması ile birlikte tarım üretiminde işgücüne duyulan ihtiyacın azalmasıdır. Kaldı ki makinenin emeği ikame etmesi sonucu işgücü fazlasının ortaya çıkması, *köyden şehre göç* olgusunu izah edici bir çerçeve de sunmaktadır. Tarihsel deneyim, tarımsal üretimin makineleşme düzeyi yükseldikçe kırsal nüfusun mutlak ve nispi olarak azaldığını göstermektedir. Zira kırsal kesimde işsiz kalan insanlar, istihdam imkânlarının daha geniş olduğu şehirlere / sanayi merkezlerine göç etmektedir (bkz. Erbay, 2013; Doğan, 2009: 371).

Bu çerçeve içinden bakarak şunu söyleyebiliriz: *Düşük gelirli / az gelişmiş* ülkelerde tarımda makineleşmenin bir sonucu olarak gündeme gelen göç, sanayi bölgelerinde işgücü arzını (*Marx*'ın metaforu ile söyleyelim, 'yedek sanayi ordusu'nu) besleyerek ücret düzeyinin düşmesine imkân vermektedir. Bu durumda maliyetler düşüp kârlar yükseleceği için, sanayi sektörü daha hızlı büyüyecektir. Keza *Thirlwall* (1994: 190-194), bu ülkelerde sanayi sektörünün büyüme ivmesini, tarım sektörünü terk eden işgücünün miktarının belirlediğini söylemektedir.² Nitekim Güneydoğu Asya

¹ *Kazgan*'a (2013: 35) göre, emek (toprak ile beraber) 'asal' üretim faktörüdür. Öyle ki tarımsal üretim sonucu ortaya çıkan hâsılanın önemli bölümü emeğe isnat edilmektedir. Daha açık bir ifade ile tarımsal üretim büyük ölçüde emek sayesinde gerçekleştirilmektedir.

² Bu bağlamda *Boratav* (1980: 129) farklı bir değerlendirme yapmaktadır: Söz konusu ülkelerde, sanayi bölgeleri de şişkin bir 'marjinal' nüfus ve dolayısıyla işgücü fazlası barındırmaktadır. Bir başka ifade ile ücret düzeyini düşürücü tesiri olan işgücü fazlası (*Boratav* 'yedek emek ordusu' diyor) sanayi bölgelerinde zaten mevcuttur. Tarım sektörünü terk eden nüfusa ihtiyaç duyulmamaktadır.

lkelerinin sanayileşme süreçleri gözlemlendiğinde, tarım sektöründen gelen *işgücü fazlasının* katkısı göze çarpar. Öyle ki, bu ülkelerin sanayi sektörlerindeki gelişim, geleneksel sektörde alternatif maliyeti oldukça düşük olan işgücünün, modern / kapitalist sektör tarafından absorbe edilmesiyle oluşmuştur (bu konuda daha kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Rodan 2016: 120-133; Lewis, 1954: 139-191).

Bununla birlikte iktisadi gelişme sürecinin henüz başında olan, diğer bir ifadeyle şehir merkezlerindeki sanayi tesisleri yeterince gelişmemiş ülkeler, tarım sektöründe önemli miktarda işgücü barındırmaya devam etmektedir. *Az gelişmiş* olarak nitelendirebileceğimiz bu ülkelerin tarım sektörlerinde biriken işgücünün iki şekilde örgütlendiği görülmektedir: Bu örgütlenmenin ayaklarından biri olan ticari kesim, *cretli işçi* ile çalışmaktadır. Lakin tarım işletmelerinin hiçbirisi mamul fiyatlarına ve işçi ücretlerine tesir edecek nitelikte değildir. İşçi sendikaları bulunsa bile etkileri yoktur. Diğer tarafta ise, ücretli işçi çalıştırmayan, aile emeği ile çalışan *köylü aile işletmeleri* bulunmaktadır. Bu iki ayrı örgütlenme şeklinde işgücü kullanımı ve ücret hadlerine farklı ilkeler yön vermektedir. Bu farklılık, köylü aile işletmelerinde *gizli işsiz* ve *mevsimlik işsiz* olarak yığılan emeğin saiki olarak nitelendirilebilir (Kazgan, 2013: 35-39).

Bu noktada geçimlik üretim yapan *köylü aile işletmelerine* ayrı bir parantez açmakta fayda görüyoruz. 19ncu yüzyıl düşüncesine hâkim olan ana iktisat okulları, kapitalizmin tabii gelişim sürecinde, kendine uyumsuz iktisadi yapıları, geleneksel üretim bağlantılarını ve bununla beraber tarım sektöründe *köylü aile işletmelerini* tasfiye edeceğini üstü kapalı ve / veya açıkça ileri sürmektedirler. Bu düşünceye göre, modern organizasyon içinde *köylü aile işletmelerinin* yeri yoktur. Bu küçük üretim tipinin emek piyasasında tezahürünün, kapital birikimi yönünden menfi sonuçlar doğuracağını ifade ederler. Mlkszleşmeyen bir köylü / kırsal nüfusun, endüstri için gerekli olan işgücü arzını temin edemeyeceği düşünülmektedir. Onlar için tarım sektörünün ana fonksiyonu, sanayileşme / endüstrileşme sürecinin ilk evrelerinde, tarım harici sektörlerle artık emeğin transferini sağlamaktır. Köylü / kırsal kesimin mülksüzleşmesi, bu sebeple, iptidai kapital birikiminin temel ögesi olarak görlmüştür¹ (Boratav: 1980: 129).

¹ Kapitalist gelişme süreci için gerekli şartların, 18nci yüzyıl İngiltere'sinde mevcut olduğu görülmektedir. Tarım kesiminde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte çok sayıda köylü

Adam Smith de, ‘Ulusların Zenginliği’ isimli başyapıtında, tarımda tekâmül eden kapitalist yapıya vurgu yapmıştır. Eserinde, toprak malikleri, kapitalist çiftçiler ve ücretli işçileri ihtiva eden tarıma dayalı kapitalist yapıya ilişkin toplumsal ilişkileri temel almış, bu organizasyonun kalkınma potansiyelini kapitalist çiftçilerin verimliliğine bağlamıştır. Kapitalist üretim ilişkilerini olumlayan *Smith*’e göre, mekanize tarım, üretim sürecinde emek faktöründen tasarrufa sebep olmamakta, bilakis, emek talebini artıran bir işlev üstlenmektedir.¹ (Kaymak, 2005: 21). *Amin* (2009: 89-97)’in bu konudaki yaklaşımı ise *Smith*’in düşüncelerine eleştirel bir bakış niteliğindedir. *Amin*’e göre, modern kapitalizm öncesinde bütün toplumlar köylü yapılardan oluşmaktadır. Burada gerçekleşen küçük köylü üretim bazı sistem ve mantıklar çerçevesinde gerçekleşse de, karın maksimize edilmesi amacıyla oluşturulan sistem ve nizamlar değildir. Günümüzde ise, ülkelerin hemen hepsinde kapitalist tarım görülmekte ve artık köylü olmayan birçok çiftçinin pek azı istihdam edilebilmektedir. Buna mukabil büyük bir paradoks olarak neredeyse 3 milyar çiftçi, küçük köylü tarımıyla geçinmeye çalışmaktadır. Bu 3 milyar köylü çiftçinin üreteceği gıda miktarı, makineleşmeyle birlikte 30 milyon modern / kapitalist çiftçi tarafından üretilebilir. *Yazar* bu noktada asıl önemli konuya dikkat çekmektedir: “Peki ama geriye kalan onca çiftçi ne olacak?”

Amin’in sualinin çıkış noktasını oluşturan *tarımda kapitalistleşme sürecinin*, küreselleşme olgusu çerçevesinde cereyan ettiğini söylemek yanlış olmasa gerek. Bilhassa son otuz senedir küresel çapta uygulanan neo-liberal ekonomi politikaları ile yayılan kapitalist üretim ilişkileri, köylü üreticiyi yoğun olarak etkilemiştir. *Merkez* ülkelerinin çıkarları doğrultusunda hareket eden uluslararası mali sermayenin resmi kuruluşları, (önceki bölümde de ifade edildiği gibi) parasal yardım yaptığı *düşük* gelirli ülkeleri, uyguladıkları ‘reçeteler’ ile net tarım ithalatçısı haline getirmiştir. Bu etkiyle tarımsal üretim artık geçimlik aile faaliyetinden yoğun sanayi üretimine evrilirken, temel geçim kaynağını kaybeden küçük üretici de yapmak zorunda kaldığı başka işler ile hayatını idame ettirmenin yollarını aramıştır (Öztürk, 2014: 37-38). Bütün bu gelişmeleri birlikte değerlendirdiğimizde şunu söyleyebiliriz: Tarım sektöründe

arazilerinden kopararak ya başkalarının arazilerinde ücretli işçi olarak çalışmaya başlamış ya da şehir merkezlerine göç etmiştir (Pamuk, 2014: 48-49). Buradan hareketle kapitalist gelişim için ilk şart olan mülksüzleşmiş emek ordusunun 18nci yüzyıl itibarıyla yaratılmaya başlandığını söyleyebiliriz.

¹ *Kaymak* (2005: 21) bu düşüncenin sebebini *Smith*’in endüstri devriminin öngününde yaşamasına bağlamaktadır.

kapitalist üretim ilişkilerini pekiştiren neo-liberal ekonomi politikaları, geçimlik aile üretimi yapan köylülerin / çiftçilerin işçileşme sürecinin temel nedenidir.

1.2.3. Tarım ve Sanayi Kompleksine Neden Olması

İktisadi kalkınma / gelişme bilindiği üzere, sanayi sektörünün büyümesiyle paralellik göstermektedir. Bu durum, tüm iktisadi kalkınma / gelişme modellerinin ortak paydası olmakla birlikte, kesinlikle tarımın ihmal edilmesi anlamına gelmez (Yılmaz ve Pıçak, 2008: 144). Nitekim günümüzün *sanayileşmiş* ülkelerinin gelişim süreçleri incelendiğinde, bu başarılarında tarımın ciddi ölçüde katkısının olduğu görülmektedir (Oğuz ve Bayramoğlu, 2014: 36). Sanayileşme süreçlerini tamamlamış olan bu ülkeler aynı zamanda dünyanın en önemli tarım ihracatçısı ülkeleridir. Bu sebeptir ki iktisadi kalkınma / gelişme sürecinde tarım ve sanayi sektörlerinin birbirinin tamamlayıcısı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Atalık, 2010).

Biraz daha açacak olursak; iktisadi kalkınma / gelişme, ülkenin geleneksel yapısının modern bir yapıya dönüşmesi, diğer bir ifadeyle, sanayileşmesiyle özdeştir. Dolayısıyla, ülkenin sanayileşme süreci ile birlikte ‘tarım toplumu’ yerini ‘sanayi toplumuna’ bırakacaktır¹ (Dinler 2014: 61). Sanayileşme veçhesinde yaşanan yapısal değişimin tabii neticesi olarak tarımın ulusal hasıladaki payı nispi olarak azalacaktır. Fakat bu azalma tarımın gerilediği anlamı taşımayıp, diğer sektörlerin tarıma oranla daha çok geliştiğini göstermektedir (Oğuz ve Bayramoğlu, 2014: 37).

Öte yandan kalkınma / gelişme stratejilerinde tarıma mı yoksa sanayiye mi öncelik verilmesi gerektiği hep tartışılan bir konu olmuştur. Tarım sektörüne veya sanayi sektörüne öncelik verilmesi bir seçenek olarak dengesiz kalkınma modellerinde karşılaşılan bir husustur. Ancak buradaki öncelik *zamansal* bir durumu ifade etmekte olup, sektörlerin büsbütün izole olduğu bir kalkınma modelini öngörmemektedir² (Günsoy ve Özsoy, 2017: 74).

¹ Lewis, *çevre* ekonomilerinin kalkınma / gelişme süreçlerini tamamlayamadığından ikili bir ekonomik yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Bu ikili yapı hem geleneksel sektörü hem de modern sektörü ihtiva etmektedir. Ekonominin gelişen kısmını oluşturan modern sektör; şehir hayatı, gelişen sanayi ve modern teknoloji ile ilişkilidir. Geleneksel sektör ise tarım kesiminden oluşmaktadır ve burada emek faktörü son derece verimsiz olarak kullanılmaktadır (aktaran Acemoğlu ve Robinson, 2017: 255).

² Dengesiz kalkınma modelini savunanlara göre, ekonomide tüm sektörlerle simultane yatırımların yapılması mümkün değildir. Bu sebeple, ekonomide oluşturulan *bilinçli dengesizlikler* müteşebbislere fırsatlar ve pozitif dışsallıklar yaratarak kalkınmaya destek olur (Günsoy ve Özsoy, 2017: 90).

Bu bağlamda kalkınma / gelişme sürecinde tarıma öncelik verilmesini savunan Knox (2002: 3-10), tarım sektörünün, kalkınmanın ilk evresinde sürükleyici olmasa bile destekleyici ve hazırlayıcı bir rolünün olduğuna dikkat çekmektedir. Yazara göre, günümüz gelişmiş ülkelerinden İngiltere, Kanada ve ABD ekonomilerinde tarımda yaşanan ilerlemeler, kapital birikimini sağlayarak, sanayileşmenin başarıya ulaşmasının temel ögesi olmuştur. Bununla birlikte iktisadi kalkınmanın / gelişmenin ilk evrelerinde, tarıma dayalı sanayi mamullerinin ihracatı ile ihtiyaç duyulan döviz talebi de giderilmeye çalışılır. Bu durum doğal olarak tarıma dayalı endüstrilerin kurulmasını ve geliştirilmesini zorunlu kılar. Bu endüstriler çok önemli olan tüketim maddelerini üretmekle kalmayıp aynı zamanda yerli hammadde kullanarak döviz tasarrufu da sağlarlar. Bu doğrultuda kalkınmanın ilk evrelerinde tarıma dayalı sanayilerin kurulması ve dış rekabete karşı korunması gerekmektedir. ‘İthal ikamesi’ olarak adlandırılan bu stratejinin, sanayileşmeyi gerçekleştirmek ve dış ödeme zorluklarını gidermek gibi iki ana amacı bulunmaktadır¹ (Tuna, 1993: 153).

Görüldüğü üzere tarım ve sanayi sektörleri arasındaki ilişki çok boyutlu bir mahiyete sahip olmakla birlikte, temelde, tarım mamullerinin endüstrinin ‘hammadde’ ihtiyacını temin etmesi ve tarım sektörünün de endüstri ürünlerini ‘tarımsal girdi’ olarak kullanması şeklinde tezahür etmektedir. Sektörlerin özellikle bu iki konuda *tamamlayıcılık* işlevini yerine getirdiği görülmektedir (Demirbaş ve Tosun, 2005: 29). Bu noktada Dinler (2014: 63)’in görüşlerinden istifade edersek, ilerleme sağlamış bir tarım sektörü, tarım harici sektörlerde üretilen girdi ve tüketim maddelerine talep oluşturarak, bu sektörlerin gelişmesine yardımcı olur. Tarım harici sektörler ise, tarım sektöründe oluşan işgücü artığına istihdam olanağı sağlarken aynı zamanda tarımsal mamullere de talep oluşturarak tarımın gelişmesine katkıda bulunur. Dolayısıyla tarım ve sanayi sektörleri karşılıklı neden ve sonuç ilişkisi içerisinde birbirini besleyen iki pazar olma özelliği göstermektedir. Bu nedenle ekonomik kalkınma / gelişme sürecinde iki sektörün *tamamlayıcılık* özelliğinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.²

¹ Aydın (bkz. 2003: 49), burada belirtilen hedeflerin akametine ilişkin tarihsel bir analiz sunmaktadır. Yazara göre, sabit döviz kuru öngören ‘ithal ikameci model’, ihracata dönük üretim yapılarının oluşumunu engeller. Ayrıca model, ‘ara malları’ ve ‘yatırım mallarına’ olan talebi artırdığı için, dışa bağımlılığın da artmasına sebep olur. Artan dışa bağımlılık ihracat geliri ile karşılanamadığından, borçlanma yoluna gidilir. Bir noktadan sonra azalan ödeme gücü, ithal ikameci modelin kendini yenilemesini imkânsız kılar.

² Bu temel etkileşimi biraz daha açarsak, tarım ve sanayi ilişkilerini, *tarıma destek veren sanayi* ve *tarıma dayalı sanayi* olmak üzere iki başlık altında incelememiz mümkün olur. Bilindiği gibi günümüzde

Öte yandan *merkez* ülkeleri tarafından başlatılan iktisadi bütünleşme (!) sürecinin *çevre* üzerindeki aşındırıcı etkilerinden bir diğeri de tarım ve sanayi sektörleri arasındaki tamamlayıcılık ilişkisinde bir karmaşaya sebep olmasıdır. Şöyle ki: *II. Dünya Savaşı'nın* ardından ABD ve Avrupa'nın hayata geçirdiği destekleme politikalarının temel hedefi tarım ve sanayi sektörleri arasında ulusal sınırlar dışında bir bütünleşme ve yoğunlaşmanın sağlanmasıydı. Başarılan bütünleşme ve yoğunlaşmanın sonucu olarak da gıda üretiminde tarımın payı giderek azaldı. Böylece bilgiye, paylaşıma, ıslaha dayalı ve insan sağlığı ile çevre için tehlike arz etmeyen üretim modeli son bulmuş, yerine yoğun kimyasalların kullanıldığı ve insan sağlığı ile çevre için son derece tehlike arz eden endüstriyel / sanayi tarımı uygulanmaya başlanmıştır¹ (bkz. Yenal ve Yenal, 1993: 96-97; Aysu, 2009: 223-224).

Ne ilginçtir ki *çevre* ülkelerinde endüstriyel / sanayi tarımının gelişimi ile *çok-uluslu şirketlerin* artan karları paralel bir seyir halindedir. Muhakkak ki endüstriyel / sanayi tarımının temel girdileri olan kimyasal ilaç ve gübreler, fosil yakıt, genetiği değiştirilmiş tohum ve antibiyotiklerin *çok-uluslu şirketler* tarafından üretilmesi, *merkez* denetiminde gerçekleştirilen tarımsal dönüşümün bir hedefi / sonucudur. *Çok-uluslu şirketlerin* dönüşüm sürecindeki rolü (daha önde de belirtildiği üzere) bellidir: Tarımsal üretimde tarladan pazara her aşamaya hâkim olmak.²

Şüphesiz modern kapitalist tarımı tanımlayan temel bileşenlerden olan endüstri / sanayi tarımı, şehirdeki beyaz yakalı nüfus için kolay tüketilen gıda ürünlerini çokça üretse de

tarımsal üretim gerçekleştirilirken çok sayıda sanayi kökenli girdi kullanılmaktadır. Bu minvalde *tarıma destek veren sanayi sektörünü*; *tarım makineleri imalat sanayi*, *gübre sanayi*, *tarımsal ilaç sanayi* ve *yem sanayi* başlıkları altında irdeleyebiliriz. Diğer taraftan tarımsal girdileri işleyip mamule dönüştüren *tarıma dayalı sanayi sektörü*, tarımsal üretimin artmasına paralel olarak ihtiyaç duyulan bir sanayi koludur. Tarıma dayalı sanayilere gereksinim duyulması hem tarımsal üreticilerin gelirlerini artırmakta hem de yeni istihdam olanakları sağlamaktadır. *Tarıma dayalı sanayi sektörlerini*; *gıda sanayi*, *içki sanayi*, *tütün ve tütün mamulleri sanayi*, *tekstil ve deri sanayi* olarak saymak mümkündür (bkz. Atalık, 2010; Eker, 2005: 3-18; Tuna, 1993: 152-153).

¹ *Goodman v.dğr.* (1987) bu süreci 'dönüştürmecilik' ve 'ikamecilik' kavramları ile açıklamaktadır. *Yazarlara göre dönüştürmecilik*, tarımsal üretim sürecinde yer alan muhtelif öğelerin sınai üretim uygulamalarına dönüştürülmesi ve bu yolla elde edilen yeni mamullerin de tarım girdisi olarak kullanılmasıdır. *İkamecilik* ise, gıda maddelerinin sanayi sektörü tarafından üretilmesi sonucu tarımsal girdiler yerine suni girdilerin kullanımının yaygınlaşmasıdır (aktaran Yenal ve Yenal, 1993: 96-97).

² *Stedile* (2009: 101-105), çok-uluslu şirketlerin tarımda gelişen rolüne bazı eleştiriler getirmektedir. *Yazara göre* menşei *merkez* olan ve tarım sanayinde üretimden ticarete hâkimiyet kuran bu şirketler, aynı zamanda genetiği değiştirilmiş tohumlar ve diğer yapay girdiler üzerinde özel mülkiyet hakkı tesis etmekte ve bunları *çevre* ülkelerine empoze etmektedir. Söz konusu şirketler aynı zamanda dünyanın her köşesindeki gıda ve hayvanları da kayıt altına alarak standardize etmektedir. Bu uygulamalar ile gıdayı basit bir metaya dönüştüren şirketler, insanları kayıt altına aldıkları gıdalarla beslenmeye zorlamaktadır. Bu durum insan ve hayvan sağlığını tehlikeye atarken bireylerin ve ulusların da beslenme egemenliklerini tahrip etmektedir.

bünyesinde birçok çelişkiyi barındırmaktadır. *Stedile* (2009: 101-105) bu çelişkileri şöyle sıralamaktadır: a) sanayi tarımı öncelikle doğadaki rezervi kısıtlı olan petrol, potasyum, kalsiyum gibi girdilere tam anlamıyla bağımlıdır. Dolayısıyla uzun vadede büyüme potansiyelini kaynakların rezerv durumu belirleyecektir b) sanayi tarımı hem daha az işgücü kullanmak hem de mono kültür tarımı büyük ölçeklerde yapabilmek maksadıyla fazla miktarda toksik madde kullanmaktadır. Gıda ürünlerinin kirlenmesine yol açan bu durum bireylerin sağlığını da olumsuz etkilemektedir. Uygulamalar organik tarım ürünlerinin fiyatlarının yükselmesine neden olurken, ürünlere erişebilen zengin kesim ile fakir kesimler arasında beslenme hakkı eşitsizliğine sebebiyet vermektedir c) sanayi tarımcılığı kısa sürede daha çok hayvan yetiştirip kesebilmek maksadıyla hayvancılıkta da hormon ilaçları kullanmaktadır. Bu da bireylerin sağlığı için risk oluşturan başka bir unsurdur d) mono kültür sanayi tarımı, biyo-çeşitliliği olumsuz etkilemektedir. Bu durum da doğal kaynaklara zarar vererek iklim değişikliklerine sebep olmaktadır.

Özetleyecek olursak, *merkez* ülkelerin politikaları ve yine kökenleri *merkezde* bulunan *çok-uluslu şirketler* tarafından *çevre* ülkelere dayatılan endüstriyel gıda ürünleri, bünyesinde birçok risk barındırırken tarım sektörünü de sanayi sektörüne fazlaca bağımlı hale getirmekte, tarım ve sanayi sektörleri arasında komplekse neden olmaktadır. Entansif kapital rejimine mahsus Fordist tüketim modeline fayda sağlayan bu yönelimle, az maliyetle fazla miktarda üretilebilen işlenmiş ve sağlıksız gıda maddeleri *çevre* ülkelerindeki geniş kitlelere sunulmaktadır. Gıda üretiminde tarımın payını giderek azaltan bu model özellikle *çevre* ülkelerinde tarım ve sanayi sektörlerinin tamamlayıcılık özelliğini engellemektedir (Yenal ve Yenal, 1993: 96-97).

1.2.4. Ekolojik Uyum Özelliğini Kaybederek Tabiata Zarar Vermesi

Tarımsal faaliyetler, tabii kaynaklardan yararlanma anlamında bilindik en eski yöntemlerin başında gelmektedir. İnsanlar aşağı yukarı dokuz bin yıl önce doğadan topladığı otlar ve avladığı hayvanlar ile tarımsal faaliyete başlamış ve bu faaliyetler 20nci yüzyıla kadar doğa ile ahenk içinde devam etmiştir. Tarımsal faaliyetler sırasında kırsal araziler düzenlenmiş, tarım, tabiatın dengesini bozmadan sürdürülmüştür. Dolayısıyla bu süreçte tarım tabiatın muhafaza edilmesi ve peyzajın şekillenmesine önemli katkıda bulunmuştur. Bu pozitif katkı, tarımsal faaliyet sırasında kimyasal girdi (ilaç ve gübre) kullanılarak mutata yöntemlerin dışına çıkılmasına kadar etkisini

göstermiştir (Özçelik, 2015: 161-162). *Mozayer ve Roudart* (2016: 449)'a göre, tarımsal faaliyetler sırasında kimyasal girdi kullanılması ile *köylü işletmeleri arasında gelişen büyük gelir ve yazgı eşitsizliklerine yeni bir sakınca* daha eklenmiştir.

İfade ettiğimiz gibi tarım, doğa ile bütünleşik bir ekonomik faaliyet olduğundan doğal kaynaklarda meydana gelen dengesizlikler verimi direkt olarak etkilemektedir.¹ Bu nedenle çevre kirliliği, toprak, hava, su gibi tarım için ehemmiyet taşıyan tabi kaynakların terkinde meydana gelen varyasyonlar, tarımsal ürünlerini nicelik ve nitelik olarak negatif yönde etkilemekte ve uzun dönemde hem verimlilik hem de üretim miktarında düşüşe sebep olmaktadır.² Bu olgu azalan verimler yasaının makro düzeyde kendini göstermesi şeklinde yorumlanabilir. Tarım alanlarında meydana gelen bozulma ve yok olmalar, elde edilen ürünlerin niteliğinde, üretim miktarında ve verimde düşüş yaratmak suretiyle insanların sağlığına olumsuz etki yapmaktadır (bkz. İkincikarakaya v.dğr., 2013; Karaer ve Gürlük, 2003).

Şüphesiz doğal çevrede meydana gelen tahribatla tarımsal üretimin düşmesi ya da ürünü elde ederken çevreye verilen tahribat tarımdaki kapitalistleşme süreci ile yakından ilgilidir. *Özkaya* (2009: 262-264), bu konuda küreselleşmenin kazananları *merkez* ülkeleri ve onların çıkarları doğrultusunda hareket eden uluslararası resmi kuruluşları işaret etmektedir. *Yazara* göre *merkez* ülkeleri tarafından *çevre* ülkelere dayatılan endüstriyel tarım modeli yoğun miktarda kimyasal girdi içermekte ve çevreye zarar vermektedir. *Pamuk* (2008: 228) da endüstriyel tarım uygulanırken kullanılan yoğun kimyasalların ve böcek ilaçlarının çevreye zarar verdiğini, bununla birlikte su

¹ Yoğun endüstrileşmenin sebep olduğu önemli sorunların başında iklim değişikliği gelmektedir. Endüstriyel tarımın en önemli girdileri olan kimyasal gübre ve ilaçlar, fosil yakıt gibi enerji kaynakları meydana getirdikleri muhtelif sera gazları ile iklim değişikliğine sebebiyet vermektedir. Bu doğrultuda iklim değişikliğinin tarım üzerindeki potansiyel etkisini inceleyen *Doğan ve Tüzer* (2011: 29-30), tarımsal ürün kayıplarını, tarım alanlarında yaşanacak değişimleri ve sulama yetersizliklerini gerçekleşmesi muhtemel sakıncalar olarak belirtmişlerdir. Yazarlara göre 2080 senesine kadar 2 buçuk derecenin üzerinde bir sıcaklık artışı beklenmekte ve bunun sonucunda da 50 milyonun üzerinde insanın açlık sorunuyla karşılaşacağı öngörülmektedir. Bunun yanında yükselen sıcaklıkların tarım alanlarını daha kuzeye kaydıracağı ve güneyde bulunan çevre ülkelerin bu durumdan daha çok etkileneceği ileri sürülmüştür. Bu doğrultuda Filipinleri örnek gösteren yazarlar, bu bölgede yaşanacak 1 derecelik sıcaklık artışının Filipin pirinç üretiminde yaklaşık yüzde 10'luk bir azalmaya sebep olacağını belirtmektedir. Kanada ve Rusya gibi kuzeyde yer alan ülkelerin ise sıcaklık artışından fayda sağlayarak geniş tarım arazilerine sahip olacağı ancak bu ülkelerde de verimlilik konusunda şüpheler olduğu ifade edilmektedir.

² Dünyadaki su miktarının yaklaşık olarak yüzde 65'i tarımsal faaliyet sırasında tüketilmektedir. Dolayısıyla yanlış yöntemlerle yapılan sulama ile kaybedilen su kaybının önüne geçilmesi ve yer altı ve yer üstü su kaynaklarının korunması ve / veya temizliği tarım için önem arz etmektedir. Tarımsal faaliyet aynı zamanda hava koşulları ile de iç içedir. Toz, duman ve kimyasal girdi ile havanın kirletilmesi tarımsal üretimi olumsuz etkiler. Yine toprak, tarımsal üretimin meydana geldiği tabi kaynaktır. Günümüzde erozyon sebebiyle toprak kaybının fazla olması ve tarım alanlarının amaç dışı kullanılması üretimi ve verimliliği etkileyen negatif unsurlardır (İkincikarakaya v.dğr., 2013: 107-109).

kaynaklarının plansız kullanılmasının da sorunu derinleştirdiğini belirtmektedir. Yine *Anderson ve Cavanagh* (2000: 181-184), küreselleşme olgusunun doğal çevre üzerinde doğrudan etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Şöyle ki: Sürecin baş aktörlerinden olan *çok-uluslu tarımsal şirketler*, yatırımlarını yaparken bilhassa çevreyi korumaya yönelik yasaların pek sıkı olmadığı ülkeleri tercih etmektedirler. Bu şekilde *çevre* ülkelerindeki doğal kaynaklar söz konusu şirketler tarafından tahrip edilmektedir. Nitekim günümüzün kalkınmakta olan ve *çok-uluslu şirketlerin* en yaygın olduğu Çin, Meksika ve Endonezya gibi *çevre* ülkelerinde hava kirliliğinin alarm derecesinde olması bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. *Stedile* (2009: 101-105) de bu hususta *çok-uluslu şirketlerin* verdiği zarara dikkat çekmektedir. *Çevre* ülkelerinde uygulanan tarım politikalarının söz konusu şirketlere hizmet ettiğini belirten *yazar*, tarımsal yakıt üretmek amacıyla büyük ölçekte toprağa ekilen okaliptüs, çam ve Afrika palmyesinin biyo-çeşitliliği ve yer altı su miktarlarını olumsuz şekilde etkilediğini ifade etmektedir.

Günümüzde endüstriyel üretimle birlikte ulaşılan çok yüksek üretim seviyeleri, doğal kaynakların korunmasına yönelik tedbirlerin de artırılmasını beraberinde getirmiştir.¹ Bu doğrultuda daha sık bir araya gelen dünya ülkeleri, “sürdürülebilir kalkınma”, “sürdürülebilir tarım” gibi kavramları gündeme getirmekte ve doğal kaynakların korunmasına yönelik ortak politikalar belirlemektedir.² Ancak şimdiye kadar istenilen sonucun alınabildiğini söylemek pek mümkün değildir. Öncelikle kapitalist tarım üretiminin alamet-i farikası sayılabilecek *çok-uluslu şirketlerin*, üretim esnasında çevreye verdiği zararı önleyecek müeyyideler uygulanmalıdır. Bunun sağlanması için

¹ Doğal kaynakların korunmasına yönelik hassasiyetler konusunda *gelişmiş ve azgelişmiş* ülkeler arasında farklılıklar söz konusudur. *Gelişmiş* ülkeler yüksek talep seviyelerine bağlı olarak daha çok kaynak kullanırken, çevrenin de daha çok kirlenmesine sebebiyet vermektedirler. Bununla birlikte bu ülkeler, doğal kaynaklarda yaşanan tahribatın neden olduğu maliyet artışını dikkate almakta ve bu sorunlar gündemlerinden düşmemektedir (İkincikarakaya v.dğr., 2013: 106; Dinler, 2005: 288-290). Diğer tarafta *azgelişmiş* ülkelerin birçoğu ise hızlı ekonomik büyüme gerçekleştirebilmek için hızlı ve kontrolsüz bir endüstrileşme sürecini seçmişlerdir. Bu durum tabii olarak doğal kaynakların daha hızlı tahrip olmasını beraberinde getirmektedir. Özetle, *azgelişmiş* ülkelerde tarım-çevre uyumuna verilen önem arka planda kalmakta ve ilk olarak üretim miktarını artırma amaçlanmaktadır (Karaer ve Gürlük, 2003: 204).

² Sürdürülebilir kalkınma kavramı ilk kez 1987 yılında *Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunca* (WCED) hazırlanan *Brundtland Raporunda* yer almıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2018). Kavram, *şimdiki kuşakların gereksinimlerini, gelecek kuşakların gereksinimlerinin karşılanmasını engellemeden karşılama* olarak tanımlanmıştır (Pallemaerts, 1997: 626). Bununla birlikte gelişmişlik seviyeleri farklı birçok ülke ‘çevre’ konusunda ilk kez 5-16 Haziran 1972’ de *Stockholm Konferansında* bir araya gelmişlerdir. Daha sonra 3-14 Haziran 1992’de *Rio Konferansında* çevreye duyarlı politikalar benimsenmesi yönünde bazı ilkeler konuşulmuştur (Dışişleri Bakanlığı, 2018). Sürdürülebilir tarım, toprağın işlenmesi sırasında biyolojik girdi kullanımının artırılarak kimyasal girdilerin minimum seviyeye indirilmesi ve bu sayede tabi kaynakların zarar görmesi engellenerek üretkenliğin sağlanmasıdır (Özçelik, 2015: 163).

‘sürdürülebilirlik’ mottosuyla yapılan ‘zirvelerde’ bilhassa *Merkez* ülkelerinin ‘samimi’ olması gerektiği aşîkardır...

BÖLÜM 2: TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNÜN DÖNÜŞÜMÜ: KURULUŞTAN GÜNÜMÜZE BİR DEĞERLENDİRME

2.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem ve Osmanlının Tarımsal Mirası

Günümüz iktisadi gelişmelerini anlayabilmek ve geleceğe ilişkin öngörülerde bulunabilmek için geçmişte meydana gelmiş iktisadi olaylardan haberdar olmak gereklidir. Çünkü ekonomi bilimi de tıpkı diğer bilimler gibi geçmişi ile bilavasita bir ilişki içerisindedir. Dolayısıyla güncel ekonomik gelişmeler, genellikle geçmişine uygun bir tarzda meydana gelmektedir (Alpay ve Alkin, 2017: 9). Bu bağlamda Cumhuriyet ekonomisinin özünü değerlendirebilmek için Osmanlı ekonomisinin son dönemini bilmekte fayda vardır (Uras, 2017: 38). *Pamuk* (2014: 10)'un da ifade ettiği gibi, *Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin* ekonomik ve toplumsal kökenlerini, öncelikle, 19ncu yüzyılda iç ve dış unsurların etkileşimiyle vuku bulan dönüşümlerde aramak gerekir.

Bu doğrultuda 19ncu yüzyıl Osmanlı toplumsal ve iktisadi hayatına bakıldığında öncekilerden oldukça farklı bir dönem olduğu görülmektedir. 1820'lerden başlamak üzere Batı'nın artan iktisadi, siyasi ve askeri gücü ile karşılaşan Osmanlı ekonomisi hızlı bir dışa açılma sürecine girmiştir. Merkezi devlet bir taraftan Balkanlarda hız kazanan bağımsızlık hareketleri ile meşgul olurken, diğer taraftan da yükselen Batı gücü karşısında kendi gücünü korumaya çalışmıştır. Bu doğrultuda etkinliğini artırmaya yönelik bir takım reform girişimlerinde bulunmuştur. Yaşanan iç ve dış gelişmeler ışığında ekonomik ve toplumsal yapılar süratle değişmiş ve ortaya önceki dönemlerle benzeşmeyen bir vaziyet çıkmıştır (Pamuk, 2008: 4). Bu noktada 19ncu yüzyıl gelişmelerini anlamlandırabilmek adına bir parantez açıp, Osmanlı toprak yapısından ve önceki yüzyıl gelişmelerinden bahsetmekte fayda görüyoruz.

Bilindiği gibi, bugünün Türkiye'sini oluşturan topraklar, tarihi süreç içerisinde *Asur*, *Hitit*, *Bizans*, *Selçuklu* ve *Osmanlı İmparatorluğu* olmak üzere birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bu uygarlıklarda tarımsal faaliyetler, Anadolu'nun eski bir ticaret merkezi olmasının da etkisiyle, yoğun bir uygulama alanı bulmuştur (Doğan ve diğerleri, 2015: 32-33). Dolayısıyla günümüz tarımının yapısı da bu uygarlıkların binlerce yıllık etkileşimi neticesinde şekillenmiştir. Örneğin, tarım yapımız içinde çokça görülen küçük köylü aile işletmeleri, Bizans tarımında yaygın bir sosyo-ekonomik

örgütlenme şekli olan ‘zeugarion’ın tezahürü olarak adlandırılabilir (Demirdöğen ve Olhan, 2017: 2). Bununla birlikte günümüz Türkiye’sine en büyük etkiyi Osmanlı İmparatorluğunun yaptığı aşikârdır.

Osmanlı İmparatorluğu, egemenliği altındaki toprakları, idari ve iktisadi açıdan merkezden kontrol ettiği bir siyasi düzen biçiminde örgütlenmiştir (Güran, 2014: 1). Osmanlı toprak sistemine bakıldığında, toprakların esas olarak hükümdarın mülkü sayıldığı ancak kullananın mülkiyeti açısından ‘miri’, ‘mülk’, ‘vakıf’ olmak üzere ayrıldığı görülmektedir¹. Hükümdar tarafından askeri görevlerine mukabil kişilere verilen *miri toprakların* sahibi devlettir. Bu topraklar büyüklükleri açısından ‘has’, ‘zeamet’, ‘timar’ olarak isimlendirilmiştir. Selçuklu *ikta sistemine* çok benzeyen bu uygulamanın bütününe ‘timar sistemi’ adı verilmiştir (Oral, 2006: 8-9). *Sahib-i arz* olarak da bilinen *timar sahibi*, devletin toprak nizamlarını yerine getirmekle yükümlüdür. *Çift* olarak isimlendirilen bu toprakların terkedilmesi ve bölünmesi, tarımdaki hasılayı düşüreceği için yasaklanmıştır. Toprakların işlenmesi hakkı *reaya* aittir ancak başkasına hibe edilmesi ya da satılması yasaktır² (Önsoy, 1988: 3).

18nci yüzyıla gelindiğinde merkezi feodal yapı, hariçte kapitülasyon sahibi ülkelerin ve içeride mali sermayeyi elinde bulunduran *Galata Bankerlerinin* baskıları ile sarsılmaya başlamıştı. Timar sahiplerinin yerini *mukataacılar* ve *mültezimler* almaktaydı (Akalin, 1975: 80-85). *Genç* (2006: 129)’in *belirli bir miktar üzerinden karşılıklı anlaşma* olarak tanımladığı *mukataa*, Osmanlı Devleti’nde, devlete ait vergilerin belirlenen bir tutar karşılığında *iltizama* verilmesini ifade eder. *İltizam* sisteminde ise, devlet, vergilerin tahsil yetkisini ‘mültezim’ adı verilen kişilere götürü bir bedel karşılığında vermekteydi (Aktan, 1991: 73). Tüm bu gelişmeler merkezi feodal yapıyı parçalamış ve ‘ayan’ adı verilen toprak sahipleri ekonomisine geçilmesine sebep olmuştur (Akalin, 1975: 88-90).

Yine de, 18nci yüzyıl Anadolu’sunda küçük köylü üreticilik, *Ayan*’ın güçlenmesine rağmen, tarım yapısının temelini oluşturmaktaydı. Timar sisteminin parçalanması tarımda büyük işletmelerin hâkimiyet kurmasına sebebiyet vermemiştir.

¹ Osmanlı Devleti’nde toprakların yüzde 87’si miri topraklardan oluşmaktadır (Şahin, 2012: 439).

² Halkın ürettiği ürün timarlı sipahiler yoluyla devlete aktarılmaktadır. Ayrıca vergi de *miri toprak* sahipleri tarafından toplanmaktadır. Devlet bu şekilde toprak sahiplerine vermesi gereken maaş ve ücretleri ödememekte ancak servet, devlet kasasında değil timar sahipleri elinde birikmektedir (Oral, 2006: 8-9).

Burada parantezi kapatıp, 19ncu yüzyıl değerlendirmemize devam edersek, ilk göze çarpan özellik Anadolu’da görülen genel yapının küçük köylü işletmelerin yer yer büyük toprak mülkiyeti ile beraber varlığını sürdürmesi olacaktır. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki, büyük toprak mülkiyeti *ücretli iş gören* çalıştıran kapitalist bir yapı şeklinde örgütlenmemiştir. Toprak sahipleri, topraklarını, daha çok *ortakçılık* yoluyla köylü ailelerine kiralamayı yeğliyorlardı. Bu durum 19ncu yüzyıl süresince tarımsal ürünün ciddi bir kısmının küçük köylü işletmelerce üretilmesi demek oluyordu (Pamuk, 2008: 62-63). Bu noktada *Güran*’dan (2014: 60-61) istifade edersek, Anadolu’da küçük köylülüğün devam etmesinin iki sebebi vardır: a) toprak faktörünün nispi bolluğu b) emek faktörünün nispi kıtlığı. Emek kıtlığı, özellikle tarımda işgücü gereksiniminin yükseldiği dönemlerde üretimi aksatan seviyelere ulaşmaktaydı. Bu durum küçük köylü işletmelerin ücretli istihdam karşısındaki pazarlık gücünü artırıyordu. Bu nedenle 19ncu yüzyıl boyunca tarımda küçük aile işletmeleri ekonomik olarak varlığını sürdürebilmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devletinde küçük üreticilik 19ncu yüzyıla gelindiğine hala varlığını sürdürmektedir. Ancak bu dönemde vuku bulan ve köylü üreticinin statüsünü doğrudan etkileyen iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bunlardan ilki 1838 *Baltalimanı Ticaret Anlaşması* diğeri ise 1858 *Arazi Kanunnamesi*dir.

Osmanlı Devleti 16ncı ve 18nci yüzyıllar arasında Avrupalı devletlere kapitülasyonlar aracılığı ile tanıdığı tüm tavizlere rağmen, kendisini 1838’e kadar, kontrolsüz bir dış ticaret yağmasından koruyabilmişti (Oral, 2006: 11). 1830’lu yıllarda Ortadoğu üzerinde baskısını artıran İngiliz siyaseti, Osmanlı’yı Rusya’ya kaptırmama siyasetinin bir sonucu olarak, nihayet, 16 Ağustos 1838 tarihinde Osmanlı Devleti ile *Baltalimanı Ticaret Anlaşması*’nı imzalamıştır. Anlaşmanın imzalanması ile Osmanlının *Yed-i Vahid* (tekeli) olarak adlandırdığı gümrük sistemi de sona ermiştir.¹ Anlaşmanın getirdiği serbest ticaret imtiyazı ile Osmanlı topraklarına kayıtsız olarak giren İngiliz malları pürüzsüz bir likidite özelliğine haiz olmuştu. Oluşan bu yeni durum, nitelikli ve bol İngiliz malları karşısında Osmanlı ürününün piyasada tutunmasını engelliyordu. Bu gelişmeler İngiliz siyasetinin *Şark* ayağının ülke menfaatlerini gerçekleştirmede son derece başarılı olduğunu göstermektedir (Sayar, 2008: 19). Anlaşma İngiliz tacirine *en*

¹ Osmanlı’da *Yed-i Vahid* olarak isimlendiren sistemde, devlet, herhangi bir ürünün dış ticaretini özel bir kişiye bırakabiliyordu. Bunun yanında hammadde ve gıdalarda üretim kıtlığının yaşandığı zamanlarda, bu ürünlerin ihracatını yasaklayabiliyordu. Bilhassa savaş yıllarında dış ticarete fevkalade vergiler koymakta ve bu şekilde maliyeye ek gelir sağlamaktaydı (Pamuk, 2008: 29).

çok müsaadeye mazhar millet vasfını kazandırıyor ve memleket içindeki *en çok müsaadeye mazhar yerli tüccar* ile kabil duruma gelmesine cevaz veriliyordu (Önsoy, 1988: 15). *İnalcık* (2003)'a göre *Baltalimanı Muahedesi* ile İngilizler, Osmanlı topraklarında serbest dolaşımlarını engelleyen nizamların iptalini sağlamıştı.

Tablo 4: 19ncu yüzyılda İngiltere'nin Osmanlı'ya ihracatının seyri (milyon sterlin)

Yıllar	İngiltere'nin Toplam İhracatı	İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna ihracatı
1827	37.181.335	535.452
1830	38.271.597	1.205.942
1835	47.372.270	1.575.936
1842	52.206.447	2.100.649
1845	57.786.876	3.455.565
1848	63.596.025	4.157.150
1850	74.448.722	4.511.438

Kaynak: (Önsoy, 1988: 17).

Görüldüğü üzere (bkz. Tablo 4) Osmanlı'nın İngiltere'den ithalatı, 1830'dan başlayarak ciddi bir artış göstermiştir. Nitekim 1830 senesinde yapılan ithalat, 1827 senesinin yüzde 252'sine ulaşmış, bu oran 1835'te yüzde 294 olmuştur. 1838 Anlaşması, ülkedeki İngiliz mallarını daha da artırmıştır. Bu doğrultuda 1842 senesindeki artış, 1827'nin yüzde 392'sine, 1845'te yüzde 645'ine, 1848'de yüzde 776'sına ve 1850'de yüzde 842'sine ulaşmıştır. Bu süreçte İngilizlerden yapılan ithalat 8,5 kat artmakla birlikte, toplam İngiliz ihracatı içinde Osmanlı'nın payı da yüzde 1'lerden yüzde 6 seviyelerine çıkmıştır.

Öte yandan, *Baltalimanı Anlaşmasının* yarattığı olumsuz etkilerden bahsederken tarımsal boyutunu da ayrıca değerlendirmek gerekir. 1890'lardan başlamak üzere Anadolu demiryolu Eskişehir, Konya ve Ankara bölgelerine ulaşmıştı. Böylece Anadolu'nun artık buğdayının İstanbul'a ulaştırılması mümkün hale gelmişti. Fakat Anadolu buğdayı, İstanbul piyasasında, üretim ve ulaştırma maliyetlerinin yüksekliği sebebiyle, ithal buğday ile rekabet edemiyordu. Hâlbuki aynı dönemlerde benzer problemler yaşayan Avrupa devletleri, kendi tarımsal üreticileri için korumacı tedbirler alabiliyordu. *1838 Anlaşmasının* yarattığı açık ekonomi koşulları Osmanlı'nın bu tarz tedbirler almasını engellemiştir (Pamuk, 2008: 37).

Öte yandan 19ncu yüzyılda toprak mülkiyeti açısından bir diğer önemli gelişme de 1858 tarihli *Arazi Kanunnamesidir*. Kanunname kabul edilene kadar, farklı eyaletlerde farklı kanunnameler oluşturulmuş ve arazi hukuku tek bir çatı altında toplanmamıştı. Kanunnamenin kabulü sonrasında, arazi hukuku hükümleri içeren farklı kanun, fetva ve fermanlar bir araya getirilmiştir (Kenanoğlu, 2005: 157-160). Bunun yanında kanunname, tarımda özel mülkiyete geçişi ciddi anlamda kolaylaştırmıştır (Yıldırım, 2001: 315). Cem (2017: 213)'e göre artık arazilerin satışı ve devri nispeten serbestleşmiştir. Bununla birlikte kanunname, bir kişinin elinde toplanan toprak miktarına da sınırlama getirmemiştir (Kenanoğlu, 2005: 157-160). Ayrıca bundan böyle yabancılar da, kanunnameye dayanarak Osmanlı topraklarında mülk edinebileceklerdi (Şahin, 2012: 439). Üç yıl peş peşe işlenmeyen arazilerin göçmenlere dağıtılması ve yine, tıpkı erkek çocukları gibi kız çocuklarına da miri topraklar üzerinde miras hakkı tanınması kanunname ile mümkün olmuştur (Kenanoğlu, 2005: 157-160; Yolcu, 2018: 3). Tüm bu gelişmelerin işaret ettiği durum ise, batıya yaranmak maksadıyla tarımsal üretimin en büyük düşmanı olan 'toprak parçalanmasına' göz yumulduğudur (Cem, 2017: 213).

Görülüyor ki, Osmanlının temel üretim aracı toprağın, özel mülkiyete evrilişi 1800'lü yıllarda hız kazanmıştır. Tanzimat, ıslahat ve meşrutiyet dönemlerinde toprak probleminin çözümüne yönelik çeşitli politikalar uygulanmaya çalışılmış, ancak, gösterilen gayret arazi hukukunun Batı modeline uydurulmasından öteye gidememiştir. Böylece esasen var olan özel mülkiyete hukuki temel de oluşturulmuştur. Süreci tarımda soygun ve ağalık sistemin yaygınlaştığı dönem olarak tanımlayabiliriz. Ağalar ve beyler dönemin hukuki yapısından nemalanıp yerini sağlamlaştırırken, ırgatlaşma gitgide yayılmıştır. Hukuki güvence altına alınan düzen, bir tarafta mültezimler ve ağaların olduğu, diğer tarafta ise fakirliği her geçen gün daha da artan halk yığınlarının bulunduğu eşitsiz düzendir (bkz. Cem, 2017: 215-224).

Tablo 5: Osmanlı'da Ekili Arazilerin Dağılımı (19ncu Yüzyıl Sonları)

	Aile Sayısı	Çiftçilere Oranı (%)	Toplam (hektar)	Topraklara Oranı (%)
Derebeyi	10.000	1	3.000.000	39
Toprak Ağası	40.000	4	2.000.000	26
Orta ve Az	870.000	87	2.7000.000	35

Topraklı				
Topraksız Köylü	80.000	8	-	-

Kaynak: (Cem, 2017: 217).

Osmanlı toprak düzenindeki büyük eşitsizlik ve yoksulluk (Tablo 5) görülmektedir. Tarım kesiminde yüzde 5’lik bir nüfusa sahip olan ağalar ve beyler, toprağın yaklaşık yüzde 65’ini elinde bulundurmaktadır. Bu durum 950.000 küçük köylü ailenin, bey ve ağaların marabası olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte 19ncu yüzyıl sona ererken Osmanlı’da *Manchester Okulunun* ileri sürdüğü ‘Kozmopolit İktisadiyat’ düşüncesinin egemen olmaya başladığı da söylenebilir. Yani, serbest ekonominin de ahlaki limitleri aşılmış, tüm iktisadi kararlar, İngiliz – Fransız menfaatleri doğrultusunda alınmıştır¹ (Uras, 2017: 40).

Buraya kadar bahsettiğimiz 19ncu yüzyıl Osmanlı tarımsal yapısı, Genç Cumhuriyet’in devraldığı tarımsal miras hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır. Görülüyor ki, Osmanlı’nın tarımsal mirası, ekseriyeti itibariyle tam anlamıyla kapitalist özellik göstermeyen, kapalı bir köylü ekonomisini ihtiva eden, bazı yörelerde ise nispeten büyük feodal mülkiyetin hâkim olduğu, teknoloji kullanılmayan ve daha çok geçimlik üretime dayalı bir yapıdır. Ancak bu yapı, aynı zamanda yabancı sermayeye ve serbest ticarete açılmış bir yapıydı. Osmanlı son dönem istatistikleri, tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki oranının yüzde 90 civarlarında olduğunu göstermektedir. Tüm bu gelişmelere rağmen yapının en mühim özelliği küçük üreticilik ise varlığını sürdürmektedir. Çünkü küçük üreticilik, merkezi devletin, tarımsal artığa el koyması açısından en uygun koşulları ihtiva etmektedir. Merkezi devlet, bir yandan mali tabanını muhafaza etmek diğer yandan ise taşrada toprağa bağlı mahallî unsurların kuvvetlenmesini önlemek maksadıyla, dönem boyunca küçük üreticileri hem vergilendirmiş hem de büyük arazi sahipleri karşısında desteklemiştir. Dolayısıyla Osmanlı ekonomisi 20nci yüzyıla girerken, şehirlerde ve köylerde küçük aile işletmelerine dayalı yapısını muhafaza etmiştir (bkz. Oral, 2006: 15; Pamuk, 2008: 62).

¹ *Manchester Okulu*’na göre, insanlar yetenekleri bakımından eşit değildir. Dolayısıyla servetleri de eşit olmamalıdır. Servetin eşit dağılımını sağlamak, yoksulluğun yaygınlaşması anlamına gelir. Bu sebeple iktisadi kalkınma için servetin dağılımı piyasa kurallarına bırakılmalıdır (Uras, 2017: 40).

2.2. Kuruluş Dönemi (1923 - 1929)

Toplumların, tarihi süreç içerisindeki değişim ve dönüşümleri, sosyolojik ve ekonomik bir olgu olarak *süreklilik* arz etmektedir. Dolayısıyla bu süreklilik içinde vuku bulan olaylar da bir sebep-sonuç ilişkisi içerir. Yani, tarihi süreçte meydana gelen bir olay daha evvel meydana gelmiş bir olayın sonucu olabildiği gibi, kendinden sonra meydana gelen başka bir olayın nedenini de oluşturabilir (Cesur, 2018: 248). Bu doğrultuda Türkiye ekonomi tarihi ile ilgili yapılan araştırmalara baktığımızda, çalışmaların ekseriyetinde, *I. Dünya Savaşı*'na kadar olan dönem, Osmanlı ekonomisi ile ilgili yapılan çalışmalarda yer almakta; Cumhuriyet ekonomisi ise *Türkiye İktisat Kongresi* ile başlatılmaktadır. Bu sebeple, iki dönem arasında bir boşluk söz konusu olmaktadır. Çalışmamızda tarihi süreçte meydana gelen ve *kopuş* ve *süreklilik* arz eden unsurların daha iyi anlaşılması için 20nci yüzyılın ilk çeyreğine değinmekte fayda görüyoruz. Bununla beraber, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkinin hangi açılardan 'kopuş' hangi açılardan 'süreklilik' niteliği taşıdığı halen tartışma konusudur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, şüphesiz ki, yeni bir başlangıcı ifade etmekteydi. Diğer taraftan ise, Osmanlı'dan birçok yapı ve alışkanlıkta Cumhuriyet'e miras kalmıştı (Acun, 1999: 156-157). Bu bakımdan, Cumhuriyet'in kuruluşunda kökleşmiş bir devlet geleneğini yok saymak ne kadar yanlış ise, Cumhuriyet'i de sadece Osmanlı'nın devamı addetmek o kadar yanlış bir düşüncedir. Bu nedenle tarihi süreçte, *kopuş* ve *süreklilik* olgularının birlikte ele alınması daha rasyonel bir yaklaşım olacaktır (Koç, 2016: 179).

1878 yılında II. Abdülhamit'in *Meclis-i Mebusan*'ı fesih etmesiyle birlikte, yeniden Meşrutî düzeni kurup, *Kanuni Esasiyi* yürürlüğe sokmak amacıyla muhalif hareketler kendini göstermeye başlamıştı. Bu hareketlerin en önemli olanı 1889 yılında *Mekteb-i Tıbbiye*' de oluşturulan ve daha sonra 1895 senesinde *İttihat ve Terakki Cemiyetini* ismini alan İttihad-ı Osmani Cemiyetidir. *İttihat ve Terakki Cemiyetinin* gayretleri ile Meşrutîyet 1908'de yeniden ilan edilmişti. Cemiyet, 1908 sonrasındaki ideolojisini, Türkçülük / Milliyetçilik çerçevesinde biçimlendirmiştir (Yakut, 2017: 31). Bu düşüncenin sebebi ise, gayrimüslim unsurların artan milliyetçi istekleri ve bu durumun Müslüman girişimciler üzerinde yarattığı olumsuz etkilerdir. Bilhassa Balkan savaşlarının ardından, İttihatçılar, merkezinde Anadolu ve Müslüman-Türk öğelerin olduğu bir politikaya ağırlık verdiler. Temelinde Türk milliyetçiliği olan bu politika kısa süre içinde iktisaden liberal karşıtı bir duruma dönüşmüştür. Diğer bir ifadeyle,

iktisaden milli unsurların egemen olduğu bir ‘milli iktisat’ politikası benimsenmiştir.¹ Düşüncenin kuramsal çerçevesini ise *Ziya Gökalp* çizmiştir². *Gökalp*, ‘milli iktisat’ın ancak *etnik homojenlikle* sağlanabileceğini ifade etmekteydi³ (Varlı ve Koraltürk, 2010: 129). Ekonomik geri kalmışlığın, sosyal olarak da geri kalmışlığa sebep olduğunu vurgulayan *Gökalp*, Türk milliyetçiliğinin hâkimiyeti çerçevesinde ekonomik alanın modernleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Koç, 2016: 201). Bu modernleşmenin ise, mevcut durumda olduğu gibi, Müslüman-Türk unsurun sadece asker ve memur; gayrimüslim unsurların ise zanaatkâr ve tüccar olduğu ortamda mümkün olmadığını düşünmektedir (Varlı ve Koraltürk, 2010: 129).

Anlaşılabacağı üzere, Osmanlının son dönemlerinden Cumhuriyete uzanan süreçte, ekonomik hayatın hemen hepsi azınlıkların kontrolündeydi. Sınai üretim ise sadece el sanatlarını ihtiva etmekteydi. Bunun yanında, Anadolu topraklarının savaşlarda Yunan, İtalyan ve Fransız işgali sonucu gördüğü hasar tüm bu negatif görüntünün katlanmasına neden olmuştu. 11 Ekim 1922 tarihinde imza edilen *Mudanya Ateşkes Anlaşması* ile Kurtuluş Savaşı’nın silahlı dönemi sona ermiş ve yeni devletin inşa süreci de başlamıştır. Bu doğrultuda, İstanbullu Türk Tüccarlar ilk olarak *Milli Türk Ticaret Birliğini* kurmuşlardır. Birlik, ekonomik yaşamdan tasfiye edilen azınlıkların yarattığı boşluğu doldurmak amacı güdüyordu. Yapılan çalışmalar sonucunda Ocak 1923’te bir Ticaret Kongresi düzenlemeye karar verildi. Bu esnada Ankara Hükümeti ise *Lozan*’da dayatılan haksızlıkları Türk ve Dünya kamuoyuna iletmek maksadıyla çalışmalar yapmaktaydı. Bu amaçla ve ekonominin muhtelif problemlerinin tartışılması amacıyla *İzmir İktisat Kongresi* hazırlıkları başlamıştı (bkz. Aktan, 1998: 29-30; Yakut, 2017: 39; Koçtürk ve Gölalan, 2010: 50).

¹ Osmanlı Devleti temel olarak ‘Saltanat-ı Şahsiye’ye dayanmakta ve tabi olarak da iktisadi, siyasi ve toplumsal alanda hükümdarların iradeleri geçerli olmaktadır. Şüphesiz, böyle bir ortamda milli bir iktisat söz konusu değildi (Hafizoğulları, 1999: 293).

² *Ziya Gökalp*, Türk milliyetçiliği/Türkçülük kavramlarının temel düşünürlerindendir. İttihatçıların resmi ideoloğu olmasıyla birlikte Cumhuriyet ideolojisinin de gayri resmi ideoloğu olarak kabul edilmektedir (Koç, 2016: 202).

³ *Tezel* (1971: 280-281) bu noktada farklı bir görüş sunmaktadır. *I. Dünya Savaşı*’ndan Cumhuriyetin kuruluşuna uzanan süreçte nüfusun etnik yapısında meydana gelen değişimin, üretim kapasitesinde ciddi düşüşlere sebep olduğunu ifade etmektedir. 1880’lerde günümüz Türkiye sınırlarında yaşayan nüfusun yaklaşık beşte birini Rumlar, Ermeniler ve Hristiyanlar oluşturmaktaydı. 1927 yılında yapılan sayımda ise bu oranın yüzde 1’ler seviyesinde olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı’da gayrimüslim köylüler tarımda yeni teknikler kullanmakta ve ihracata dönük üretim yapmaktaydı. Etnik yapıdaki bu değişiklik özellikle tarımda, 20nci yüzyıl başına kıyasla Cumhuriyet döneminde oluşan üretim gerilemesinin önemli bir nedenidir.

2.2.1. İzmir İktisat Kongresi (1923)

Efendiler, kılıç kullanan kol yorulur, sonunda kılıcı kınına koyar ve belki o kılıç o kında küflenmeye, paslanmaya mahkûm olur. Lakin saban kullanan kol; gün geçtikçe daha çok kuvvetlenir ve daha çok kuvvetlendikçe daha çok toprağa sahip olur. Kılıç ve saban, bu iki fatihten birincisi, ikincisine daima yenilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk

İzmir İktisat Kongresi, Osmanlı devletinden Cumhuriyete geçişte uygulanan ekonomi politikaları bakımından bir kopuşun değil devamlılığın olduğunu, diğer bir deyişle milli iktisadın 1920'lerde de devam ettiğini göstermektedir. Dönemin ekonomi düşüncesinin ve izlenecek yol haritasının kavranması bakımından da önem arz etmektedir (Varlı ve Koraltürk, 2010: 135). *Hafizoğulları* (1999: 289)'na göre de, kongre, Cumhuriyetin devraldığı mirası anlamada ve geleceğe bakmada son derece kıymetli ekonomik, toplumsal ve siyasal özellikler içeren bir belgedir. *Kal* (2017: 107) da kongreyi, iktisadi kalkınma savaşının temelini atıldığı buluşma olarak tanımlamaktadır. Kongre dünya kamuoyuna *uygar başka toplumlar kadar uygarız* mottosunu ilan etmiştir (Hafizoğulları, 1999: 292).

Kurtuluş savaşında kazanılan zaferin ardından *Mustafa Kemal* ve arkadaşları, devletin yapılanması üzerine çalışmaya başlamıştır. Bu çalışmalarda iktisadi alanın düzenlenmesi önemli bir yer tutmakta ve *askeri zaferler iktisadi zaferle pekiştirilmek* istenmektedir. Bu amaçla, *Türkiye İktisat Kongresi*, İzmir'in kurtuluşundan 5 ay sonra, Cumhuriyetin ilanından 8 ay önce ve *Lozan Konferansına* (özellikle ekonomik konularda yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle) ara verildiği sırada 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de toplanmıştır¹ (Koç, 2000: 148; Ökçün, 1968: 53).

İzmir İktisat Kongresi'nin, *Lozan Konferansına* ara verildiği sırada gerçekleşmiş olmasına ayrı bir parantez açmak gereklidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş metni sayılan *Lozan Anlaşması*, görüşmeler sırasında daha çok ekonomik konularda yaşanan muhalefet nedeniyle yarıda kesilmiştir. Görüşmelere verilen arayı, *Lozan*'da olmayan *Mustafa Kemal* çok iyi değerlendirmiş ve *İzmir İktisat Kongresi* 'ne davet edilen yabancı temsilciler önünde *Lozan görüşmelerine* sıkça atıfta bulunmuş, ekonomik bağımsızlığın

¹ İzmir'in kongre yeri olarak seçilmesi rastlantı değildir. Savaşın azami derecede sıkıntıları yaşayan ve iktisadi açıdan da son derece yıpranmış bir şehir olarak İzmir, kurtuluşun sembolü olmuştur. Bu manada iktisadi kurtuluşun da sembolü olması beklenmektedir (Kocabaş, 2015: 405-406).

altını çizmiştir.¹ Bu bakımdan, kongre, *Lozan*'da bulunmayan *Mustafa Kemal*'in görüşmelere dolaylı bir müdahalesini de sağlamıştır (Atagenç, 2017: 74).

Yurdun çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi kesimlerinden seçilen 1135 delegenin iştirak ettiği kongrede, her kesimin hazırladığı iktisadi esaslar tartışılmıştır. Kongrede sağ taraf tüccarlara, sol taraf işçilere, merkez çiftçilere ayrılmış, sanayi kesimi ise çiftçilerle işçi kesimi arasında yer almıştır. *Kazım Karabekir* başkanlığında yürütülen kongre, *Mustafa Kemal*'in açılış konuşması ile başlamıştır. *Mustafa Kemal* kongre sırasında sık sık tarıma, toprağa atıfta bulunmuştur. Bunun sebeplerinden birisi yıllar süren savaşlarda bitkin düşen köylünün üretim yapacak gücünün kalmaması ve yaşanan iâşe sorunuyla birlikte tarımın öncelikli olarak ele alınması gerekliliğidir (bu kapsamda daha detaylı analiz için bkz. Ökçen, 1968: 56; Koç, 2016: 149; Dişbudak, 2013: 146).

Kongre'de tüm kesimlerin talepleri tartışılmakla birlikte, çalışmamızda çiftçi kesiminin iktisadi talepleri üzerinde duracağız. Çiftçi kesiminin talepleri; reji meselesi, ziraat ve maarif meselesi, asayiş meselesi, aşar meselesi, Ziraat bankası meselesi, yollar meselesi, orman meselesi, ziraatta hayvan meselesi, çiftçilere ait bazı maddeler ve ziraatta makine meselesi olmak üzere on başlık altında ele alınmıştır. Bu on madde temelinde *Ökçün* (1968: 60-74)'den istifade ederek çiftçilerin taleplerini şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Reji idaresinin kaldırılarak, tütün ziraat ve ticaretinde serbestlik tanınması,
2. Çiftçilere ücretsiz olarak ziraatın çeşitli uygulamalarını gösteren kitap ve dergilerin dağıtılması,
3. Asayişin sağlanması ve zirai eğitimin yaygınlaştırılarak cehaletin giderilmesi,
4. Aşarın kaldırılması,
5. Ziraat Bankası kredilerinin köylülere daha uygun şartlarda kullandırılması,
6. Ulaşım imkânlarının genişletilmesi ve ücretlerin de daha mutedil seviyelere çekilmesi,
7. Ormanların korunarak fazlalaştırılması yönünde çalışmalar yapılması,
8. Hayvan yetiştirme konusunda çiftçinin eğitilmesi ve hayvancılığın geliştirilmesi,
9. Ölçü ve tartıların memleket genelinde birleştirilmesi, ziraatta meydana gelecek kazalara müdahale etmek maksadıyla seyyar sıhhiyelerin yaygınlaştırılması, ziraata zarar veren vahşi hayvan ve böceklerle mücadele için birlikte hareket

¹ *Mustafa Kemal*'in iktisat politikası tam bağımsızlık ve ulusallık kavramları temelinde şekillenmiştir (Aktan, 1998: 31).

edilmesi, meyve bahçelerinin geliştirilmesi için beş yıl süreyle vergiden muaf tutulması gibi çiftçilikle ilgili muhtelif konular,

10. Ziraatta makineleşmenin sağlanması için ziraiye fabrikalarının açılarak, yapımı basit makinelerin burada üretilmesi. Yine makinist mektepleri açılması ve konuyla ilgili insan yetiştirilmesi. Ayrıca zirai makineler için gerekli benzin ve petrol konusunda gümrük istisnası uygulanması.

Diğer taraftan kongre sırasında ülkenin çeşitli yerlerinden gelen tarım ve zanaat ürünlerinin tanıtılması için bir de sergi tertip edilmiştir. Bu sergi daha sonraları *Uluslararası İzmir Fuarı* adını alarak günümüzde de devam edecektir (Kal, 2017: 109).

Mustafa Kemal tarafından ekonomi alanında ‘Erzurum Kongresi’ olarak tanımlanan *İzmir İktisat Kongresi* sonucunda, uygulanacak ekonomi politikalarının veçhesini belirlemek üzere on iki maddeden oluşan ‘Misak-ı İktisadi’ kabul edilmiştir. Kongrede alınan kararlar sonraki yedi yılda uygulanacak ekonomi politikalarının temelini oluşturarak, ülkenin ekonomik ve tarımsal geleceğinde aktif bir rol almıştır (bkz. Ökçün, 1968: 58; Dişbudak, 2013: 145; Kocabaş, 2015: 406).

2.2.2. 442 Sayılı Köy Kanunu (1924)

Türkiye ekonomi tarihinde tarım sektörünün gelişimini / dönüşümünü incelerken, nüfusun büyük kısmının tarımsal faaliyetler ile iştigal ettiği köylerin, yapısını ve işleyişini etkileyen *Köy Kanunu* da değinmek gereklidir. Çünkü 1920’lerde köylü nüfus, ülke nüfusunun yüzde 80’ini oluşturmaktaydı.¹ Osmanlı Devleti sona yaklaşırken pek ilgi gösterilmeyen bu nüfusun büyük bir bölümü, savaşlarda hayatını kaybetmiş ya da kıtlık, salgın hastalık gibi sebeplerle bitkin bir vaziyetteydi. Bu olumsuz şartlarda Milli Mücadeleyi zaferle tamamlayan memleketin, ekonomiden eğitime, imardan ziraata birçok alanda modernleşmeye ihtiyacı vardı. Kuşkusuz, tarımın, köyün ve köylünün kalkındırılması, bu modernleşme gerekliliğinin en mühim noktalarından birini oluşturuyordu. Çünkü dönem şartlarına paralel olarak tarım, ilkel yöntemlerle gerçekleştiriliyor ve köylü için önemli gelir kaybına neden oluyordu. Ayrıca tarım topraklarının pek azının verimli olması iâşe sorunu da yaratmaktaydı (bkz. Karatepe, 1988: 179; Sarı, 2014: 510).

¹ Cumhuriyetin kuruluşu esnasında Türkiye’nin 13,6 milyon olan nüfusunun yaklaşık 10,3 milyonu köylerde yaşamlarını sürdürmekteydi (Kayıkçı, 2005: 1-2).

Bilindiği gibi, başarılı bir kalkınma, devletin ve halkın gücünün birlikteliğiyle mümkündür. Bu iki gücün bir araya gelmesini sağlayan örgütlenme şekilleri ise; il özel idareleri, belediyeler ve köy birlikleridir. Tanzimat reformları il özel idareler ve belediyeleri Türk yönetim yapısına dâhil ederken, köyler, toplumun siyasi, sosyal ve idari gereksinmelerinin tabi bir yansıması olarak çok önceden meydana gelmiştir.¹ 1864 ve 1871 *Nizamnamelerinde* köyler için yeni bir statü belirlense de, bu düzenlemelerde köylere tüzel kişilik verilmemiştir² (Altan ve diğerleri, 2010: 57). Dolayısıyla köylülerin durumlarında, idari ve hukuki bakımdan bir belirsizlik söz konusuydu. Tımar sisteminin sonlanmasıyla oluşan boşluk bir türlü doldurulamamıştı. Yapılan düzenlemelerin etkinlikten uzak olması, kamu otoritesinin zayıf ve güçlülerin hâkim olduğu bir yapı oluşturmuştu. Bu durumun engellenemeyen sakıncası ise topraklarda özel mülkiyete geçişin giderek yaygınlaşmasıydı. Bu bakımdan öncelikli olarak köylerde kamu düzeninin tesis edilmesi gerekiyordu (Yiğit, 2012: 318-319). Dönemin *Karesi Mebusu Vehbi Bey de Köy Kanunu*’nun mecliste görüşüldüğü 11 Şubat 1924 tarihinde, *köy teşkilatı olmayan memleketi köksüz ağaca benzeterek* konunun ehemmiyetine dikkat çekmiştir (Sarı, 2014: 511). Yine *Eskişehir Mebusu Emin (Sazak) Bey* de görüşmeler sırasında kanunu şu cümlelerle savunmuştur (Kayhan, 2007: 12-13):

“Eskiden derebeylik vardı. Bunlar yazılı kanun değildi. İhtiyar heyeti namıyla bir şahıs yoktu, her köyde derebeyi namıyla bir ağa vardı. O ağanın kendi başına bir yetkisi vardı. Biz şimdi derebeylik istemiyoruz. Adına ihtiyar heyeti diyelim veya bölge müdürü diyelim, bunlara birtakım yasal yetkiler vereceğiz. (...) hükümetin haricinde halk kendi kendini idarede yetkilidir. Bundan dolayı bu kanun hakkında söz söylemek, yani memlekette eskisi gibi kararsız idare ve kırtasiyecilik devam etsin demektir. İş yapmamak devam etsin demektir. İstirhamım, aynen, itirazsız bunu kabul etmenizi rica ederim.”

Tüm bu gelişmeler neticesinde 18 Mart 1924 tarihinde 442 Sayılı Köy Kanunu kabul edilmiştir. Kanun; iki binden az nüfuslu yerleri köy, iki bin ile yirmi bin nüfus arasında olan yerleri kasaba, nüfusu yirmi bin üzerinde olan yerleri ise şehir olarak tanımlamıştır (Köy Kanunu, md1). Kanun neticesinde köy, ekonomik yapısı çoğunlukla tarıma dayanan ve kendine özgü toplumsal ilişkiler ihtiva eden en küçük idari birim olarak tanımlanmıştır. Ayrıca kanun ile köy idaresinin kuruluşu ve işleyişiyle ilgili nizamlar belirlenmiştir. Böylece, devletin, köylünün üzerinde denetleyici ve yönlendirici rolü

¹ Cumhuriyetin kurulduğu dönemde köylü nüfus çoğunluğu oluşturduğundan ‘Köy Kanunu’nun önemli bir işlevi vardı. Ancak modernleşme ve kentleşme ile birlikte yerini zaman içerisinde ‘Belediye Kanunu’na bırakmıştır (Duru, 2013: 55-56).

² Osmanlı Devleti 1864 *Nizamnamesi* ile vilayet, sancak, kaza ve köy şeklinde yeni yerel yönetim birimleri benimsemiştir (Altan ve diğerleri, 2010: 57)

belirginleşmiş, kamu hizmetini temin eden bir düzen oluşturulmuştur (bkz. Sarı, 2014: 514; Karatepe, 1988: 171; Yiğit, 2012: 319).

Bununla birlikte *Köy Kanunu*, 1921 Anayasasıyla yerel özerklik fikrinin lafzedildiği bir dönemin tezahürüdür.¹ Kanun, merkezi yönetimin zayıf olmasının da etkisiyle, köy organlarına geniş yetkiler vermiştir. Ancak, kanunun kabul edilmesinin hemen akabinde, merkezi devleti kuvvetlendirmek amacıyla oluşturulan 1924 Anayasası ilan edilmiş ve köy kanununun özgürlükçü yapısı uygulama alanı bulamamıştır (Duru, 2013: 57-60).

Dönemin şartlarına bakıldığında, köy kanununun kabulü oldukça önemli bir adımdır. Kanun dikkate alınarak, birçok köyde ağaçlandırma ve zirai mücadele çalışmaları yapılmıştır. Fakat daha sonra meydana gelen 1929 Krizi, arkasına yaşanan *II. Dünya Savaşı*, en önemlisi de tarımda makineleşme başta olmak üzere yaşanan iktisadi ve sosyal değişim sonucunda, kanunun, köylünün gereksinmelerine cevap verememesi etkinliğini azaltmış ve kendisinden beklenen sonuçların elde edilememesine neden olmuştur (bkz. Yiğit, 2012: 319; Sarı, 2014: 520-521; Karatepe, 1988: 187).

2.2.3. Aşar Vergisinin Kaldırılması (1925)

Osmanlıca ‘öşr’, Arapça ‘uşr’, Fransızca ‘le dime’ ve Latince ‘decima’ yani ondalık kelimesinin çoğul anlamına karşılık gelen aşar, topraktan elde edilen ürünlerden onda bir nispetinde vergi alınmasını ifade etmektedir.² Bir şer’i vergi olan Aşar’ın mazisi, Türklerin İslamiyet’i kabulüne kadar uzanmaktadır.³ Bununla birlikte, her ne kadar, İslami devlet sisteminde var olan bir vergi olarak bilinse de, orta çağda, İngiltere ve Fransa krallarının, Selahattin Eyyubi’ye karşı başlattıkları III. Haçlı seferinin finansmanını bu sistemle sağladıkları, dolayısıyla, İslamiyet öncesi dönemde de aşar vergisinin uygulandığı görülmektedir (Palamut, 1987: 69).

¹ Yasanın ilk hali, köy içinde yaşanan uyuşmazlıkların illere gidilmeden çözümlenmesi için ihtiyar meclisine geniş yargısal yetkiler vermektedir. Bu ve buna benzer yetkilerle merkezi vesayetin en az uygulandığı yerel birimler köyler olarak dikkat çeker (Duru, 2013: 57-60)

² Bununla birlikte vergi oranının uygulamada yüzde 40'lara kadar ulaştığı görülmektedir (Okçuoğlu ve Önder, 1987: 266).

³ İslam dininde öşür, toprak mahsullerinin zekâtıdır. Bu anlamda yalnızca Müslümanlar bu vergiye tabidir. Vergi, mülk topraklardan alınan mahsulün üzerinden yüzde 5 veya yüzde 10 nispetinde uygulanmaktadır. Osmanlıda uygulanan sistem ise verginin konusu, oranı ve mükellefiyet açısından İslam fihına göre farklılık arz etmektedir. Miri arazi üzerinden uygulanan vergi yüzde 10 ila yüzde 40 oranları arasında değişmekte ve gayrimüslim tebaadan da alınmaktadır (Eroğlu, 2010: 59-60).

Tarımsal mahsul üzerinden alınan ve dolaysız bir vergi olan aşar, uzun seneler boyunca Osmanlı'nın en önemli vergi geliri olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında da varlığını sürdürmüştür. Konusu bakımından bugünkü *Gelir Vergisini* yansıtsa da, verginin tarh ve tahsilinde iltizam usulünün uygulanması, son derece geleneksel ve modern vergicilik anlayışından uzak olduğunu göstermektedir.¹ Zira Osmanlı zamanında, farklı bölgelerdeki topraklar farklı fiyatlardan ihale ediliyordu. İhaleyi alabilmek maksadıyla talip oldukları bölgedeki geliri kendi aralarında anlaşılarak artıran mültezimler, devlete ödeme zamanı geldiğinde ise, hem kârlarını hem de tahsil masraflarını karşılamak istiyor, bu sebeple de köylü üzerinde ciddi bir baskı kuruyorlardı² (Okçuoğlu ve Önder, 1987: 266).

Bilindiği üzere Milli Mücadele sonrası yeni kurulacak devletin iktisadi yol haritası *İzmir İktisat Kongresinde* çizilmişti. Çiftçi grubu kongre sırasında 'Aşar'ın kaldırılması' isteğini dile getirmiştir.³ Cumhuriyetin kurucu kadrosu da çiftçi isteklerine önem veriyor ve Osmanlı'dan miras olan geri kalmış tarım yapısını modernize etmek istiyordu⁴ (bkz. Kırkpınar, 1992: 105-110).

Bununla birlikte ekonominin diğer alanlarında olduğu gibi, Cumhuriyetin devraldığı vergi sistemi de daha çok tarıma dayalı bir sistemi ihtiva ediyordu. Bina ve arazi vergisi, temettü vergisi, ağnam (hayvanlar) vergisi ve aşar dolaysız vergileri oluştururken, dolaylı vergiler; sağlık harçları, gemi harçları, avcılığa dayalı vergiler ve gümrük vergilerinden oluşuyordu (Kaya ve Durgun, 2009: 241).

Tablo 6: Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarındaki Tarımsal Vergi Gelirleri (Milyon Lira)

Yıllar	Aşar Vergisi	Arazi ve Bina Vergisi	Ağnam Vergisi	Toplam	Genel Bütçeye Oranı (%)
1924	27.500.000	2.270.000	4.700.000	34.770.000	27

¹ Kırkpınar (1992: 109)'ye göre köylüler, verginin hem kendisinden hem de tahsil biçiminden rahatsızdır.

² Okçuoğlu ve Önder (1987: 272), bu baskıyı olumlamakta, yapılan fiili üretimin, potansiyel üretime ulaşmada fayda sağladığını ifade etmektedir.

³ Önceleri tüccar grubu temsilcileri, aşarın modern bir vergiyle ikame edilmesini istiyordu. Fakat daha sonra işçi grubu ile birlikte Aşar'ın kaldırılması talebine destek vermişlerdir. Çünkü o dönemlerde, tüm gruplar bir şekilde tarım kesimiyle ilişki içerisindeydi. Dolayısıyla, Aşar'ın kaldırılması kısa vadede tüm grupların lehine olacaktı (Okçuoğlu ve Önder, 1987: 263).

⁴ Tarım ve köylü kesimin kalkındırılması için yapılan çalışmalara bakılırsa Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı'nın sorunlu tarım yapısını devralmış fakat sorunlu tarım yaklaşımını benimsememiştir (Kırkpınar, 1992: 125).

1925	15.350.000	5.600.000	5.700.000	26.650.000	14
1926	-	6.840.000	9.450.000	16.290.000	8
1927	-	7.500.000	12.541.000	20.041.000	10
1928	-	6.400.000	13.000.000	19.400.000	9
1929	-	8.000.000	15.500.000	23.500.000	10
1930	-	8.155.000	15.250.000	23.405.000	10

Kaynak: (Yakut, 2017: 48).

(Tablo 6)'da görüldüğü üzere Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal vergi gelirinin önemli bir bölümünü *Aşar Vergisi* oluşturmaktaydı. Ancak vergi sisteminin modernize edilmesi yönünde adımlar atılmaya başlanmış ve bu doğrultuda 17 Şubat 1925 tarihinde *Aşar Vergisi* kaldırılmıştır. Önemli bir gelir kalemi olan aşarın kaldırılması bütçe dengesini bozmuş ve (Tablo 7)'de gösterildiği gibi, 31,1 milyon TL ile o yılın bütçesinin yüzde 15,4'ünde denk gelen bir bütçe açığı meydana gelmiştir (Kaya ve Durgun, 2009: 237).

Tablo 7: 1923-1927 Dönemi Gelir / Gider Dengesi (Cari Fiyatlarla- Milyon Lira)

Yıllar	Gelir	Gider	Açık
1923	111.271.945	105.926.111	- 5.345.034
1924	138.416.828	131.628.038	- 6.788.790
1925	170.391.263	201.449.722	31.058.459
1926	180.363.257	172.186.885	- 8.176.372
1927	202.239.236	198.951.159	- 3.288.077

Kaynak: (Kaya ve Durgun, 2009: 237).

Belirtildiği gibi, bir tarımsal ürün vergisi olan aşarın kaldırılması vergi gelirlerinde önemli bir düşüş meydana getirmiştir. Bu düşüşün telafi edilebilmesi için daha çok tüketim mallarını kapsayan dolaylı vergilerde artış yapılmıştır. Bunun yanında hayvan vergileri artırılmış, özellikle de arazi vergisi sekiz misline çıkarılmıştır (Varlı, 2012: 117; Palamut, 1987: 76).

Aşar vergisi hakkında, kaldırılmasına gerek olan sebepler ve kaldırılmasının yarattığı sonuçlar bakımından farklı görüşler mevcuttur. *Küçük* (1986)'e göre Aşar, büyük toprak sahiplerinin desteğini kazanmak için kaldırılmıştır. Dolayısıyla bu kişilere verilen bir tavizdir. Benzer bir görüş belirten *Varlı* (2012: 117), Aşar'ın lağvedilmesiyle tarımsal

üretim ilişkilerinde bir farklılık olmadığını söylemektedir. Yazara göre; devlet, mültezim, toprak ağası ve köylü temelinde şekillenen üretim yapısından sadece ‘mültezim’ çıkmış, ancak üretimde aynı yapı devam etmiştir. *Palamut* (1987: 75), Aşar’ın kaldırılmasını eleştirirken, vergi gelirlerinde oluşan eksilmeye dikkat çekmiştir. Aşar’ın kaldırılmasıyla, tarım sektörü etkin bir şekilde vergilendirilememiş ve kalkınmanın finansmanı da geçici kaynaklara dayandırılmıştır. *Okçuoğlu ve Önder* (1987: 263)’in eleştirileri de bu doğrultudadır. *Yazarlara* göre, Aşar vergisi kaldırılmak yerine, tarım arazisinin potansiyel verimi üzerinden alınacak başka bir vergi ile ikame edilebilirdi. Bu şekilde yaratılan gelir ile vergi hasılatı korunabilirdi.

Öte yandan bir grup yazar da Aşar’ın kaldırılmasının olumlu yanlarına değinmiştir. *Kepenek* (2016: 55)’e göre, Aşar’ın kaldırılması, her ne kadar yeni zam ve vergilere sebep olmuşsa da, tarım kesimini rahatlatmış ve üretim miktarının artmasına katkıda bulunmuştur (bkz. Tablo 9). *Vural* (2008: 88), Aşar’ın, yıllardır savaş ve ekonomik sıkıntı çeken köylünün vergi yükünü hafifletmek ve üretimi teşvik etmek sebebiyle kaldırıldığını savunmaktadır.¹ *Kaya ve Durgun* (2009: 246) da vergi yapısındaki değişikliğin, köylü aleyhine olmadığını belirtmektedir. Aşar vergisinin kaldırılmasıyla, arazi ve ağnam vergilerinin oranlarındaki artış köylü kesimi etkilese de, vergi kayıpları daha çok dolaylı vergilerde yapılan artışla telafi edilmek istenmiştir. Böylece kentli kesimin vergi yükü artmış, dolayısıyla vergi yükü, köylü kesimden kentli kesime doğru aktarılmaya çalışılmıştır.

2.2.4. Alpullu ve Uşak Şeker Fabrikalarının Kurulması (1926)

Şeker, temel besin maddesi olması yanında, üretiminde elde edilen yan ürünler ve istihdam sağlaması gibi özellikleri nedeniyle, dünya tarım ve sanayinde stratejik bir öneme haizdir (Eştürk, 2018: 68).

19ncü yüzyıl ile birlikte Avrupa şeker sanayi önemli bir gelişme göstermiş ve şeker, sınai bir ürüne dönüşmüştür. Bu gelişme ile Osmanlı Devletinde, şeker pancarının üretilmesi ve şeker fabrikalarının kurulması, işletilmesi ile ilgili birtakım çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda bir yandan şeker pancarı tarımının ehemmiyeti

¹ Aşar vergisinin kaldırılmasıyla, vergi gelirlerinde önemli bir kayıp meydana gelmiştir. Bu kaybın telafi edilmesi amacıyla arazi ve ağnam vergilerinin nispetlerinde artışlar yapılmıştır. Vergi yükünde meydana gelen bu artışlar, 1923-1929 dönemleri arasında fiyatlar genel seviyesinin yükselmesine sebep olmuştur. Ancak fiyatlar artarken, tarımsal ürünlerin de fiyatları artmıştır. Dolayısıyla, vergi yapısındaki değişiklik köylüyü olumsuz etkilememiştir (Vural, 2008: 88).

ile ilgili propaganda yapılırken, diğer yandan şeker fabrikalarının kurulması ve yaygınlaşması için teşvikler verilmiştir¹. Ancak, Osmanlı Devleti tarafından yabancılara tanınan ayrıcalıklar ve gümrük muafiyetleri ile birlikte, sermayenin de yetersiz olması şeker sanayinin gelişmesini engellemiştir (bkz. Karayaman, 2010: 300-301).

1914'te *I. Dünya Savaşı*nın başlaması ile uluslararası ticaret durmuş, özellikle de gıda maddelerinin temininde sorunlar yaşanmıştır. Gıda maddeleri içinde temin edilemeyen ürünlerden biri de şekerdi. Osmanlı'nın şekerde ithal ürüne bağımlı olması, içerde üretilen kısımda ise, pancar ziraatında çalışan çiftçinin silahaltında olması sebebiyle şeker üretimi önemli miktarda azalmıştır. Bu dönemde şeker ihtiyacı, Rusya'dan toz şeker, Hollanda ve Avusturya'dan kesme şeker ithal edilerek karşılanmaya çalışılmıştır (Karayaman, 2012: 55).

Bilindiği üzere, Cumhuriyet kurulduğu sırada, ülke neredeyse tüm sanayi ürünlerinde dışa bağımlıydı. *İktisat Kongresinde* alınan kararlar doğrultusunda yerli bir sanayinin oluşturulması ve dışa bağımlılığın azaltılması hedefleniyordu. Dolayısıyla şeker sanayinin kuruluş amacı da ülkedeki şeker talebinin, ülkenin kaynakları ile giderilmesidir. Bu hedefleri gerçekleştirmek için 1925 yılından başlayarak birtakım yasal düzenlemeler yapılmıştır.² Bu yasal düzenlemeler içerisinde, kurulacak şeker fabrikalarının sekiz yıl süreyle üretim vergisinden muaf olması ve şirket kurma tekeli alan firmaya yirmi beş yıl süreyle arazinin devlet tarafından temini, fabrika kurulmasına yönelik desteğin önemini göstermektedir. Bu gelişmeler neticesinde 26 Kasım 1926 yılında *Alpullu Şeker Fabrikası*, 17 Aralık 1926'da da *Uşak Şeker Fabrikası* üretime başlamıştır³ (bkz. Eştürk, 2018: 68; Yakut, 2017: 53; Doğan, 2013: 213).

Alpullu Şeker Fabrikası, Türkiye İş Bankası (yüzde 68), T.C. Ziraat Bankası (yüzde 10) ve Trakya İl Özel İdareleri (yüzde 22) ortaklıkları ile Trakya Şeker Fabrikaları Türk A.Ş. tarafından tesis edilmiştir. Kapasitesi yirmi bin top şeker pancarı olan fabrika 26 Kasım 1926'da üretime başlamıştır (Güvemli ve Karayaman, 2017: 13). Fabrikanın

¹ Verilen teşvikler neticesinde şeker fabrikası açma ve işletme taleplerinden bazıları şu şekildedir: Muşir Mustafa Necip Paşa (1838), Arnavutköylü Dimitri Efendi (1840), Davut oğlu Karabet Efendi (1866), Kırkyan Serkez Efendi (1869), Fenerler Müdürü Mösyö Michel Efendi (1879), Rauf Paşa (1891), Vitalis Paşa (1892), Şem'azade Ahmet Refik (1895) ve (1897) Afyonkarahisarlı Yusuf Bey (detaylı bilgi için bkz. Karayaman, 2010: 300-311).

² Devlet, işletme tesis edebilmesi için özel sektöre iki şekilde destek verebilir: a) kredi vermek b) kanun ve yönetmelikler ile kolaylık sağlamak (Avcı, 1996: 294).

³ *Demirbaş ve Tosun* (2005: 31)'a göre, bu tarihler, Türkiye'de üretici ve sanayici işbirliğinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Fabrikaların açılması ile modern tarım teknikleri çiftçiler tarafından uygulanmaya başlanmıştır. Böylece hem şeker endüstrisi gelişmiş hem de tarım-sanayi entegrasyonu sağlanmıştır.

kurucuları arasında kamu ve özel bankaların yer alması, en baştan itibaren, devlet tarafından desteklendiğini göstermektedir (Avcı, 1996: 293).

Uşak Şeker Fabrikası ise, 19 Nisan 1923 tarihinde, yani Cumhuriyet henüz ilan edilmeden önce *Nuri Şeker* tarafından kurulmuştur (Güvemli ve Karayaman, 2017: 11). Dolayısıyla şeker fabrikası kurmaya yönelik ilk girişimin *Mollazade Nuri Bey* tarafından gerçekleştirildiği söylenebilir. Uşak fabrikasının temeli Alpulu'dan önce atılmasına karşın üretime 17 Aralık 1926'da başlanabilmiştir (Yakut, 2017: 53). Fabrika kuruluşundan itibaren devamlı borçlanmış ve fazla geçmeden kapanma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Meydana gelen durumun sebebi ise sermayenin yetersiz olmasıdır. Kuruluşu sırasındaki maliyetler kredilendirilmesine rağmen borçların vadesi geldiğinde fabrika henüz kara geçememiştir¹ (Avcı, 1996: 292-293). Yakut (2017: 54)'a göre, fabrikanın zarar etmesinin nedenlerinden biri de ihtiyaç duyulan su yataklarına uzak mesafede kurulmuş olmasıdır. Fabrikanın devamlı zarar etmesi üzerine devlet müdahalesi zorunlu hale gelmiş ve fabrika, ilk olarak *Sanayi ve Maadin Bankası*'na daha sonra ise *Sümerbank*'a devredilmiştir.

Görüldüğü üzere, Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte yapılan sanayileşme hamlelerinde şeker sanayi, yerli ekonomi ve sosyal devlet anlayışlarını yansıtmaları bakımından övünülecek bir yerdedir. Kuruluş yıllarında yapılan bu yatırımlar ile şeker üretiminde artış sağlanabilmiştir. 1940'lı yıllara gelmeden Türkiye'nin şeker üretimi 94 bin tona ulaşmıştır. Bu durum gereksinim duyduğu şekerin yüzde 90'ını kendi üretebilen bir konuma geldiğini göstermektedir. Oluşan bu olumlu tablo, yani ülkenin şeker üretiminde kendi kendine yetmesi, *II. Dünya Savaşı* boyunca şeker temininde bir sorun yaşamamasını sağlamıştır (Karayaman, 2012: 84).

2.2.5. Büyük Bunalım (1929)

Dünya ekonomisinde, iki büyük savaş arasında, üç büyük iktisadi durgunluk ve daralma meydana gelmiştir. İktisatçıların çoğu, bunların arasında, şiddeti, yaygınlığı ve yarattığı sonuçlar bakımından *1929 Bunalımını* en sarsıcı kriz olarak görmektedir. Kriz, ilk olarak, dönemin gözde ekonomisi ABD'de oluşmuştur. ABD, o dönemde, hemen her sektörde birçok buluşun yaşandığı, teknoloji ve üretim yapısı olarak da son derece

¹ Güvemli ve Karayaman (2017: 12), fabrikanın kuruluşu sırasında mali olanakların kısıtlı olmasına rağmen güçlü bir iradenin var olduğunu ifade etmektedir. Yazarlara göre, Ege bölgesinin tarıma dayalı üretim yapısı, Milli Mücadelenin kazanılması ile yaşanan coşku ve Cumhuriyetin ilanı sonrası yaşanan iktisadi seferberlik, *Nuri Şeker*'i cesaretlendiren unsurlardır.

gelişmiş, baş döndürücü bir ekonomiye sahipti. Üretim artışına bağlı olarak, ücretler ve tüketim de artmış, halkın refah seviyesi yükselmişti. Ancak aynı dönemde iktisadi canlılığa etki eden bir diğer faktör de hisse senetlerinde yaşanan spekülasyonlardı. Bu spekülasyonların aşırı boyutlara ulaşması fiyat balonlarını meydana getirmişti. Balon etkisinin sona ermesi ve hisse senedi fiyatlarının düşmesi sonucunda ilk olarak borsa ardından da bankalar çökmüştür. Çöküş kısa sürede domino etkisi yaratarak tüm dünyaya yayılmıştır (bkz. Alpay ve Alkin, 2017: 43-44).

Öte yandan, dünya genelinde yaşanan bu olumsuz tabloya rağmen Türkiye, 1929 senesine iyimser bir tabloda girmiştir. İlk olarak *Lozan Anlaşmasının* gümrük tarifelerini esas alan beş yıllık geçiş sürecinin sonuna gelinmişti ve ülke, bu tarihten itibaren tarifeleri kendi belirleyecekti¹. İkinci olarak ise, iklim koşullarındaki uygunluk ile tarımsal ürün rekoltesinde artış beklenmekteydi (Eser, 2010: 430). Ancak 1929 *Bunalımı* dünya genelinde olduğu gibi Türkiye ekonomisini, özellikle de Türkiye tarımını çok ciddi boyutlarda etkilemiştir. Bunalım Türkiye tarımına 1929-1932 yılları arasında yoğun bir şekilde, 1934-1935 yıllarında ise görece olarak yansımıştır (Metintaş ve Kayıran, 2016: 39). *Durak ve Karadağ* (2017: 95), diğer birçok araştırmacı gibi 1929 *Bunalımının*, ekonomileri daha çok tarıma dayalı ülkelerde etkili olduğunu söylemektedir. Dünya genelinde tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan düşüşler ülkelerin ihracatlarında daralmaya yol açmıştır. Buna benzin fiyatlarındaki yükselme de eklenince çiftçiler, üretimi durdurma noktasına gelmiştir. Türkiye ekonomisi de o dönemde tarıma dayalı olduğundan bunalımdan derin bir şekilde etkilenmiştir.² Cumhurbaşkanı *Mustafa Kemal Atatürk* de 1930 yılı meclis açılış konuşmasında durumun önemine dikkat çekmiştir (Eser,2010: 436):

“...Efendiler; özellikle tarım memleketlerinde görülen dünya çapında bir Ekonomik Bunalım vardır. Bu bunalım doğal olarak bizim memleketimizi de etkilemiş ve ağırlığını hissettirmiştir. Bu sıkıntı karşısında eşi görülmemiş yıkıntıdan ve darlık getiren kurak yıllardan sonra, vatanımızın gösterdiği canlılık ve dayanıklılık, ancak Türk Milleti'nin bünyesindeki ve TBMM'nin aldığı yerinde kararlarla açıklanabilir”.

¹ Türkiye Cumhuriyeti, yeni gümrük rejimini Ekim 1929 itibariyle uygulamaya koymuştur. Böylece ithal mallarına uygulanan gümrük oranları yüzde 13'ten yüzde 46'ya yükseltilmiştir (Pamuk, 2014: 186).

² *Özçelik* (1994: 5)' göre, ekonomisi nispeten kapalı, uluslararası ticarete pek aktif olmayan ülkelerin ekonomik bunalımlardan daha az etkilenmeleri beklenir. Türkiye de, o dönemde, uluslararası ticarete henüz aktif olmadığından krizden daha az etkilenmesi gerekirdi. Ancak ekonomide yarattığı duruma bakıldığında pek de öyle olmadığı görülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, bunalımın başlamasıyla birlikte, tarım ürünlerinin fiyatlarında önemli düşüşler meydana gelmiştir. Bu fiyat düşüşleri 1928-1929 yılından itibaren kendini göstermekle birlikte, 1932-1933 yıllarında çiftçiye oldukça zorlayan boyutlara ulaşmıştır. Fiyat düşüşleri daha çok tütün, afyon ve pamuk gibi ihraç ürünlerinde olmuştur. Bu ürünlerin 1930 yılındaki ihracat değeri 63,1 milyon TL iken, 1934 yılına gelindiğine 18,3 milyon TL'ye gerilemiştir. Ekildiği arazinin büyüklüğü bakımından en yüksek paya sahip hububat fiyatlarında da önemli düşüşler yaşanmıştır. 1927-1935 yılları arasındaki fiyat düşüşleri, buğdayda yüzde 61, arpada yüzde 38, mısırda ise yüzde 62 olarak gerçekleşmiştir. Yine dünyaca bilinen meyvelerimiz de bu fiyat düşüşlerinden etkilenmiştir. Aynı dönem aralığında fiyat inişleri üzümde yüzde 73, incirde yüzde 66, fındıkta ise yüzde 26 dolaylarındadır. Bunun yanında hayvancılık da bunalımdan payına düşeni almıştır. Bunalımdan önce koyunun fiyatı 8-12 TL arasında değişirken, bunalım sonrası bu fiyat 150-200 kuruşa kadar gerilemiştir. Yine inek fiyatlarında da 40-60 TL aralığından 20-30 TL'lere kadar bir gerileme yaşanmıştır (bkz. Özçelik, 1994: 6-15).

1929 Bunalımının sanayi ülkeleri olan ABD ve Avrupa üzerindeki etkisi daha çok işsizlik olarak tezahür etmiştir. Türkiye ise o dönemde daha çok aile emeğine dayalı tarımsal bir yapıya sahip olduğundan, krizin etkisi işsizlik olarak yansımamıştır. 1929 Bunalımı, tarımsal ürün fiyatlarını düşürürken, sanayi mallarının fiyatlarında ise aynı oranda azalma meydana getirmemiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin ihraç tarım ürünlerinin fiyatları düşmüş, ancak ithal ettiği sanayi mallarındaki fiyat azalışları daha düşük oranlarda gerçekleşmiştir. Nitekim ihraç edilen tarım ürünlerinin fiyatlarında 1929-1934 yılları arasında yüzde 50'nin üzerinde bir azalma yaşanırken, ülkenin ithal ettiği sanayi mallarındaki fiyat düşüşleri yüzde 20 civarında kalmıştır. Bu durum, çiftçi aleyhine bir fiyat makasının oluşmasına sebep olurken, (bkz. Tablo 8) görüldüğü gibi ticaret hadlerini de olumsuz yönde etkilemiştir (Zarakolu, 1982: 90-94).

Tablo 8: Türkiye’de Dış Ticaretin 1928-1937 Yılları Arasındaki Görünümü

Yıllar	İhracat		İthalat	
	Bin TL	Ton	Bin TL	Ton
1928	173.532	626.682	223.532	750.482
1929	155.214	669.664	256.296	995.606
1930	151.454	776.668	147.551	616.229

1931	127.275	883.221	126.660	496.609
1932	101.301	1.077.550	85.984	417.467
1933	96.162	1.251.436	74.676	396.494
1934	92.149	1.637.653	86.790	475.242
1935	95.149	1.479.959	88.823	527.567
1936	117.733	1.376.847	92.531	532.248
1937	137.984	1.361.691	114.379	614.039

Kaynak: (Zarakolu, 1982: 94)

Görüldüğü üzere (bkz. Tablo 8), ihracat, 1928-1934 yılları arasında miktar olarak yüzde 100'ün üzerinde bir artış göstermesine karşın, değer olarak yüzde 50'ye yakın düşüş yaşamıştır.

Sonuç olarak, *1929 Bunalımı* Türkiye ekonomisini ve tarımını olumsuz yönde etkilemiştir. Tarım ürünlerinin fiyatının düşmesi, çiftçinin gelirini ve alım gücünü düşürmüştür. Bunun yanında vergi yükünün de hafiflememesiyle, ürettiği ürünü istediği fiyata satamayan çiftçinin kredi borcu artmış, *Ziraat Bankasından* kredi alamayan çiftçi ise tefecilere borçlanmak zorunda kalmıştır. Durumun ağırlaşması üzerine köylü başka işler arayarak çiftçiliği bırakmaya başlamış, üretim gerileyerek durma noktasına gelmiştir. Yine ihracat gelirleri düşerken, ithal edilen sanayi mallarının fiyatlarının düşmemesi, kuruluş döneminde yapılan yatırımları sekteye uğratmıştır. Bu durumdan en çok etkilenen yatırımlar ise tarımda makineleşmenin sağlanması için atılan adımlardır. *1929 Bunalımı*, kuruluş döneminde uygulanan liberal iktisat politikalarının itibar kaybetmesine sebep olmuş, sonraki dönemde uygulanacak devletçi politikaların temelini atmıştır (bkz. Özçelik, 1994: 11-13; Metintaş ve Kayıran, 2016: 40-45; Eser, 2010: 437-438).

2.2.6. Kuruluş Döneminin Genel Değerlendirilmesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin başarılı ve bağımsız bir şekilde yoluna devam edebilmesinin güçlü bir ekonomiyle mümkün olduğu, ülkenin kurucu kadrosu tarafından bilinmekteydi. Bu bağlamda kuruluş yıllarında izlenecek iktisadi yol haritası büyük ölçüde *İzmir İktisat Kongresi* sırasında belirlenmiştir. *Kongre*'de belirtilen hedefler doğrultusunda Devlet'in daha çok özel kesimi teşvik eden, kendisinin iktisadi yaşama katılımının son derece sınırlı olduğu bir ekonomi politikası uyguladığı görülmektedir. Bu işbölümünde Devlet'in görevi daha çok dünya ekonomisine eklemlenme

doğrultusunda ekonomik altyapıyı oluşturmaktır. Diğer taraftan uzun süren savaşların ardından köylerine dönen vatandaşlarla birlikte nüfus normale dönmeye başlamıştır. Ülke nüfusunun büyük kısmının kırsal alanlarda yaşaması ve Devlet'in de çiftçiyi merkeze alan politikalar uygulamasıyla tarımsal üretimde önemli miktarda artış sağlanmıştır.

Yeni kurulan Cumhuriyet'in bir başarı öyküsü olarak değerlendirebileceğimiz bu dönemin iktisadi göstergeleri de (bkz. Tablo 9)'da görülmektedir. İlgili dönemde GSYH yaklaşık iki katına yükselmiş ve 2,929 Milyon TL'den 5,278 Milyon TL'ye ulaşmıştır. Hasılanın sektör bazında dağılımına baktığımızda ise tarımın ağırlıklı olduğu bir yapı göze çarpmaktadır. Cumhuriyet kurulduğunda yüzde 43'lerde olan tarımın payı, 1929'a gelindiğinde yüzde 50'lere ulaşmıştır. Sanayinin ise bu dönemde nispeten geride kaldığı söylenebilir.

Tablo 9: 1923-1929 Dönemi GSYH ve Sektörel Dağılımı

GSYH'nin Sektör Bazında Dağılımı (1948 Sabit Fiyatlarıyla – Milyon TL)					Sektörlerin GSYH İçindeki Payları (%)	
YIL	GSYİH	TARIM	SANAYİ	HİZMET	TARIM	SANAYİ
1923	2.929	1.264	309	1356	43,15	10,54
1924	3.364	1.607	287	1.470	47,77	8,53
1925	3.793	1.697	338	1.758	44,74	8,91
1926	4.484	2.237	388	1.859	49,88	8,65
1927	3.910	1.546	464	1.900	39,53	11,86
1928	4.341	1.842	461	2.038	42,43	10,61
1929	5.278	2.627	479	2.173	49,77	9,07

Kaynak: TÜİK. http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160. Erişim Tarihi: 20.10.2018.

Görüldüğü gibi söz konusu dönemde tarımın GSYH'deki payı ortalama olarak yüzde 44 civarında gerçekleşmiştir.

2.3. Devletçi Dönem (1930 - 1939)

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşu ile birlikte ekonominin kalkınmasına öncelik vermiş ve cephede kazandığı savaşı iktisadi başarı ile sürdürmek istemiştir. Bu dönemde devlet ekonomiye doğrudan müdahalede bulunmasa da, korumacı tedbirler ile yerli bir sermayedar sınıfı oluşturmaya çalışmıştır. Bu anlamda literatürde 'liberal' olarak

adlandırılan kuruluş dönemi politikalarının aslında ‘devletçi’ izler taşıdığını söylemek mümkündür (Varlı, 2012: 113). Cem (2017: 233), kuruluş dönemi uygulamalarını *liberal görünümündeki devletçi politikalar* olarak isimlendirmekte ve yerli girişimci sınıfının yaratılarak yabancı sermayedarın yerini alması amacı taşıdığını ifade etmektedir.¹

Kuruluş döneminde uyguladığı ‘liberal’ politikalar çerçevesinde özel kesimi destekleyen Devlet, istediği başarıyı elde edememiştir. Bununla birlikte 1920’li yılların sonuna gelindiğinde meydana gelen *Büyük Bunalımın*, Batı dünyasını olduğu kadar Türkiye’yi de etkisi altına alması, ayrıca ticaret ile ilgilenmeyen aydın ve bürokratların liberal politikalarla karşı tepki göstermeye başlaması ile devlet politikalarında yeniden yapılanmaya gidilmiştir. 1930’lar ile uygulamaya konulan ve *İkinci Dünya Savaşı* yıllarına kadar sürdürülecek devletçi politikalar ile hem dünya çapındaki iktisadi çöküşten korunmak hem de ekonominin dizginleri ele alınmak istenmiştir. Döneme damgasını vuran devletçi politikalar ile sanayi ve ticaret envanteri çıkarılarak eksikler tespit edilmiş ve doğru bir planlama yapılmaya çalışılmıştır (bkz. Cem, 2017: 241; Alpay ve Alkin, 2017: 51-52).

2.3.1. 2156 sayılı Buğday Koruma Kanunu’nun Kabulü (1932)

Türkiye ekonomisinin dayandığı ilk mahsul olan buğdayın en önemli üretim yerlerinden birisinin Anadolu olduğu konusunda iktisat ve ziraat tarihçileri arasında fikir birliği bulunmaktadır (Suvla, 1943: 20-23). Buğday başta olmak üzere hububat ürünlerinin tümü Türkiye’nin önemli besin kaynaklarını oluşturmaktadır (İnci, 2013: 270-272).

İfade etmek gerekir ki, kuruluş yıllarında bir tarım ülkesi özelliği gösteren Türkiye Cumhuriyeti, yine de tahıl üretiminde kendi kendine yetecek seviyede değildi. Ülkenin buğday üretim miktarı 1914 senesinde 3.788.000 ton iken bu miktar 1922 senesine gelindiğinde yaklaşık 1.788.000 ton azalmıştır. Bu duruma sebep olarak yıllarca süren savaşlar neticesinde nüfusun önemli oranda azalması ve yine savaş sırasında tarım arazilerinin büyük zarar görmesi gösterilebilir. Nitekim savaş sonrasında vatandaşların topraklarına dönmesiyle nüfus kısmen toparlanmış olsa da, yine de emek faktörünün toprak karşısında kıt oluşu, öte yandan geleneksel tarım ekipmanlarının kullanılmaya

¹ Ölçen (1982: 134)’e göre de, devletçiliğin ortaya çıkışı her ne kadar 1929 Bunalımı sebebiyle olmuş gibi gözükse de, devletin ekonomide söz sahibi olması tezi, kurucu kadronun kafasında baştan beri var olmuştur. Yazara göre, İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt’un İktisat Kongresi sırasında söylediği *Yeni Türkiye, karma bir iktisat sistemi izlemelidir* sözü bunun ispatıdır.

devam edilmesi toprakların işlenmesine imkan vermemiştir. Bununla birlikte hububat üretiminin meteorolojik şartlara karşı duyarlı olması ve ithal buğdayın yurtiçinde üretilen buğdaya nispetle fiyat avantajının bulunması, buğdayın ve buğday ununun önemli bir ithalat kalemi olması sonucunu doğurmuştur. Kuşkusuz bu şartlar altında yerli buğdayın korunması da maliyetli bir hal almıştır (İnci, 2013: 270-275; Özdiç, 2010: 2-6).

Bu koşullarda buğday ithalatçısı vaziyetini 1930'lara kadar muhafaza eden Türkiye'de, Devlet müdahaleleri daha çok ekim alanlarının çoğaltılması yönünde olmuştur. 1930'lu yıllarda ulaşım altyapısında yaşanan gelişmeler, tarım kredilerindeki artışlar ve hava durumunun da olumlu seyretmesinin neticesinde ülke, ilk kez, buğday üretiminde kendi kendine yeten bir konuma kavuşmuştur. Devlet, buğday üretiminin ülke gereksinimini karşılaması ve üretim fazlasının da oluşmasıyla (bkz. Tablo 10), bu alanda bir düzenleme yapmaya karar vermiştir¹ (Suvla, 1943: 30-35).

Tablo 10: Türkiye'de 1931-1939 Yılları Arasındaki Buğday Üretimi ve İhracat Miktarları (Bin Ton)

Yıllar	Üretim	İhracat
1931	2993	17
1932	1890	32
1933	2671	27
1934	2714	87
1935	2521	65
1936	3853	34
1937	3695	108
1938	4270	102
1939	4205	24

Kaynak: (Suvla, 1943: 31)

Hububat üretimindeki bu olumlu tablo, 1920'lerin sonunda meydana gelen ekonomik kriz ile son bulmuştur. Kriz, bilhassa dünya buğday fiyatlarında önemli bir düşüşe sebep

¹ 1930-1931 döneminde buğday üretiminde yaklaşık yarım milyon ton artış sağlanmış ve ilk kez arz fazlası oluşmuştur (Akalin, 2005: 11-12).

olmuştur.¹ 1923 yılında kilogramı 15 kuruştan satılan buğday için bu fiyat, 1931’de 2 kuruşa düşmüştür. Devlet, buğdayın fiyatında meydana gelen olağanüstü düşüş sonrasında piyasaya müdahale etmek zorunda kalmıştır.² *Ziraat Bankası*’na 10 Temmuz 1932 tarihinde çıkarılan 2156 sayılı *Buğday Koruma Kanunu*’a istinaden, hükümetin belirleyeceği fiyatlar üzerinden buğday alımı-satımı yapma görevi verilmiştir.³ *Ziraat Bankası* söz konusu *Kanun* veçhesinde buğday üreticisinin ürününü, pazar fiyatının üstünde bir fiyat olan 5 kuruştan (bedelini peşin ödeyerek) satın almıştır. Ayrıca *Kanun* ile *Banka*’nın buğday üreticisine kredi açması da kararlaştırılmıştır. Bankanın bilançosunda bu alım-satımlar neticesinde zarar oluşursa ‘görev zararı’ olarak kabul edilecek ve yıllık 1 milyon liralık bölümü Devlet tarafından karşılanacaktır. Buna karşılık söz konusu alım-satımlar sonucunda *Banka*’nın bilançosunda kar oluşturursa, bu tutar silo ve depo tesis edilmesinde harcanacaktır.⁴ *Ziraat Bankası* ilk etapta açtığı on bir alım merkezi ile *Kanun*’un verdiği görevi uygulama başlamıştır⁵ (daha geniş açıklamalar için bkz. İnci, 2013: 272-275; Özdiñç, 2010: 4-6; Birtek ve Keyder, 1976: 35; Akalın, 2005: 12-14).

Buğday Koruma Kanunu kapsamında yapılan alımların çiftçi refahındaki etkisi, 1934 yılında açılan 55 yeni alım merkeziyle daha hissedilir olmuştur. Ancak bu refah artışı uzun ömürlü olmamış 1935 yılında yaşanan kuraklık ile buğday arzının azalmasına bağlı olarak yaşanan fiyat artışı, Devlet’in, alım miktarını kısmasına neden olmuştur. Daha sonra 30 Mayıs 1934 tarihinde çıkarılan 2466 sayılı *Buğday Koruma Karşılığı Kanunu* ile de yapılan alım-satımların kamu maliyesi üzerindeki ağırlığı tüketiciye aktarılmıştır. Söz konusu *Kanun* ile unlu mamullerin (yerli ya da ithal ürün farkı gözetilmeksizin) tamamı bu vergi kapsamına alınmıştır. Köylünün kendi ihtiyacı için

¹ Dünya buğday fiyatlarındaki düşüş o kadar şiddetli olmuştur ki, buğday üreticileri dış Pazar fiyatını (herhangi bir devlet müdahalesi olmadan) yerel pazara uygulasa dahi, kendi ihtiyacı dışındaki üretimi yapmaya yetmeyecektir (Birtek ve Keyder, 1976: 35).

² Dolayısıyla 1930’lu yılları tarımsal destekleme politikalarının başlangıcı olarak değerlendirebiliriz (Özdiñç, 2010: 1-2).

³ Doğrudan bir müdahale yöntemi olan destekleme alımları ile devlet, öncelikle, destekleme kapsamındaki ürünler için fiyat belirler. Ardından ürünün pazar fiyatının, tespit edilen bu fiyatın altına düşmeyeceği güvencesini verir. Devletin güvence verdiği bu fiyat ‘taban fiyat’ olarak adlandırılır. Bu yöntemde, devlet ya da devlete bağlı kuruluşlar piyasaya girerek, pazar fiyatının, taban fiyat altına düşmemesi için ürünün belli bir miktarını satın alırlar. Devletin piyasadan ‘ne miktarda satın alacağı’ hususu, yöntemin en önemli problemidir (bkz. Özdiñç, 2010: 6-9).

⁴ Aslen İspanyolca olan silo kelimesi, toprakta açılan buğday kuyusu anlamına gelmektedir. Çoğunlukla liman ve demiryolları gibi sevkiyat merkezlerinde bulunurlar (Suvla, 1943: 32-33).

⁵ Öncelikle açılan on bir alım merkezi: Ankara, Eskişehir, Kütahya, Balıkesir, Denizli, Tekirdağ, Sivas, Yerköy, Polatlı, Konya ve Akşehir’dir (Özdiñç, 2010: 6).

ürettiği buğday ise verginin kapsamı dışında tutulmuştur (Birtek ve Keyder,1976: 35-36; İnci, 2013: 274-276; Akalın, 2005: 14-16).

Nitekim *Buğday Koruma Kanunu* ile buğday fiyatlarındaki düşüş telafi edilerek, ürünü elinde kalan köylüye destek olunmuştur. Uygulama alım miktarlarının kısıtlı olmasına bağlı olarak buğday arzının artmasını sağlamasa da, savaş sonrası ekonomik yaşama adapte olmaya çalışan çiftçiye psikolojik katkı sağladığı söylenebilir (İnci, 2013: 274-276). Bunun yanında *Buğday Koruma Kanunu* ile 1932 senesinde T.C. Ziraat Bankası'na verilen bu rol, daha sonra *Toprak Mahsulleri Ofisi*'ne devredilmiş ve günümüzde (az da olsa) devam eden destekleme politikalarının kurumsal altyapısı oluşturulmuştur (Demirdöğen ve Olhan, 2017: 11).

2.3.2. Yüksek Ziraat Enstitüsünün Tesis (1933)

Bilindiği üzere ülkelerin kalkınmışlık seviyeleri, bilim ve teknikte gösterdikleri gelişme ile yakından ilgilidir. Bilim ve teknikte gösterilen gelişim ise ülkenin eğitime verdiği önemle paralellik gösterir. Buradan yola çıkarak, Cumhuriyet öncesi döneme uzanıp, eğitim tarihimize şöyle bir baktığımızda, pozitif bilimlerin, 17nci yüzyıl itibariyle Osmanlı Medreselerinde geri plana atıldığını görebiliriz. Eğitimde reform hareketleri ancak 1839'da ilan edilen *Tanzimat Fermanı* ile başlamış, bu hususta yapılan çalışmalar neticesinde 1863 yılında ilk yükseköğretim kurumu olan *Darülfünun* kurulmuştur (Namal ve Karakök, 2011: 27). Okul, beklenen katkının alınamaması sebebiyle 1933 yılında kapatılarak yerine *İstanbul Üniversitesi*, yine aynı yıl Ankara'da da *Yüksek Ziraat Enstitüsü* kurulmuştur. Her iki yükseköğretim kurumu da Batılı tarzda modern eğitimin ülkenin eğitim sistemine dâhil edilmesinde mihenk taşıdır. Bu noktada 1933 yılının yükseköğretimde dönüm noktası olduğunu söyleyebiliriz (Kadıoğlu, 2007-2008: 183). Bununla birlikte çalışmamızın bu bölümünde *Yüksek Ziraat Enstitüsü*'nün kuruluşu ve gelişimi üzerinde durulacak ve zirai eğitimin yakın tarihine de kısaca değinilecektir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, eğitim kurumları Tanzimat ile birlikte yenilenmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda yapılan çalışmaların, Osmanlı halkının çoğunun çiftçi olduğu düşünüldüğünde, orta ve yüksek düzeyde ziraat okullarının kurulması şeklinde

tezahür ettiğini tahmin etmek zor olmayacaktır.¹ Bu okulların ilki olan *Ziraat Talimhanesi*, 1847 yılında, Yedikule'deki Bez Dokuma Fabrikası'nın girdisini temin edecek pamuk ziraatının yapılması amacıyla Yeşilköy'de kurulmuştur. Amerikalı uzman Davis'in 26 bin kuruş maaş ile görevlendirildiği okul, 9'u Müslüman 5'i gayrimüslim olmak üzere 14 öğrenciye sahipti². 1850 yılında 50 öğrenciye ulaşan Okul, aynı yıl *Nafia Mektebi*'ne bağlansa da, kırsal bölgelerden öğrenci edinilememesi, ders ile ilgili belge ve diğer gereçlerin eksik olması ve getirilen yabancı uzmanlardan öngörülen seviyelerde katkı sağlanamaması nedeniyle 1851 yılında kapatılmıştır. 1891'de açılan *Halkalı Ziraat ve Baytar Mekteb-i Alisi*, eğitim alanındaki girişimlerden bir diğeridir. 1896 senesinde *Halkalı Ziraat Mektebi Alisi* adını alan okul, savaşlar döneminde eğitime ara vermek mecburiyetinde kalsa da, *Yüksek Ziraat Enstitüsü* tesis edilene kadar 32 yıl süresince varlığını sürdürmüştür. Osmanlı döneminde kurulup, Cumhuriyet'e intikal edebilen okul, çok sayıda bilim insanının yetişmesini sağlamıştır.³ Öte yandan Ziraat okulları sadece İstanbul'da kurulmamıştı. 1881-1891 yılları arasında Selanik, Edirne ve Bursa'da çeşitli Ziraat okulları kurulmuştur.⁴ Ayrıca bölgelere göre hususiyet arz eden ziraat alanlarında da okullar açılmıştır. İzmir, Beyrut, Antakya Elazığ, Amasya gibi vilayetlerde açılan arıcılık, bağcılık, ipekçilik, okulları ile Ankara'da tiftik keçilerinin bakım ve ıslahı maksadıyla tesis edilen *Çoban Mektebi* hususi amaçlı okullara örnektir (Yıldırım, 2010: 225-229; Gözcü, 2018: 113-115; Kadioğlu, 2005: 241-245).

Kurtuluş Savaşı sonrasında, ziraat eğitimini geliştirmek için öncelikle orta seviyeli okulların sayısı artırılmıştır. Lakin beklenen fayda sağlanamayınca 'planlı' bir çalışmanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda 1925-1927 seneleri arasında Ziraat Vekilliği yapan *Mehmet Sabri Toprak*'ın emeklerine bir parantez açılmalıdır. *Toprak*, Almanya ve Rusya başta olmak üzere muhtelif Avrupa ülkelerinde bulunan ziraat okullarını gezerek, araştırmalarda bulunmuştur. Almanya'da

¹ Bu okullar o dönemde Milli Eğitim'den sorumlu olan *Maarif Nezaretince* değil, mesleki ve teknik hayatın düzenlenmesinden sorumlu olan *Nafia Bakanlığı*, *Ziraat Bakanlığı* ya da *Ticaret Bakanlığınca* kurulmuştur (Kadioğlu, 2005: 240-243).

² *Yıldırım* (2010: 226)'a göre, Uzman *Davis*'in ziraat alanındaki ilmi bilgisini gören idareciler, okulun açılış amacı olan pamuk ziraatı ile yetinmemiş, tarımı modernleştirmek amacıyla verilen eğitimin kapsamını genişletmişlerdir.

³ Okulun yetiştirdiği bazı bilim adamları ve uzmanlık alanları şu şekildedir: Ali Rıza Erden-Botanik, Nurettin Münşi-Kimya, Süreyya Özek-Bitki Koruma, Muhlis Erkmen-Zootečni, Ahmet Hamdi Dikmen-Meyvecilik, Süreyya Genca-Ziraat Sanatları (Gözcü, 2018: 114).

⁴ Bursa'da açılan okul, günümüzde *Hamidiye Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi* olarak eğitime devam etmekte ve tarım lisesi özelliğini sürdürmektedir (www1).

yaptığı araştırmalar esnasında dönemin Almanya Ziraat Bakanlığı Zirai Kurumlar Genel Müdürü *Prof. Oldenburg* ile görüşmüş ve ziraat eğitimi ile ilgili rapor hazırlaması için Türkiye'ye davet etmiştir.¹ Daveti kabul ederek ziraat okullarında incelemelerde bulunan heyet, ziraat eğitimi veren orta seviyeli okulların yetersiz olduğunu belirterek, *Berlin Yüksek Ziraat Mektebi'nin* referans alındığı bir okul modelini tavsiye etmişlerdir. *Oldenburg* başkanlığındaki heyetin raporu doğrultusunda aynı yıl *Yüksek Ziraat Enstitüsünün* kurulması için çalışmalar başlatılmış ve laboratuvar ve dersler için gerekli olan materyaller Almanya'dan temin edilmiştir. Enstitü 30 Ekim 1933 yılında yani Cumhuriyetin kuruluşunun sene-i devriyesinde yapılan bir törenle eğitime başlamıştır (bkz. Kadioğlu, 2007-2008: 185-187; Gözcü, 2018: 115-122; Yaşar, 2015: 134-137). Başbakan *İsmet İnönü* açılış konuşmasında şu cümleleri kurmuştur (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 2015: 19-20):

“Şimdi Yüksek Ziraat Enstitüsünü resmen açıyorum. Türkiye Cumhuriyeti bu enstitüyü vücuda getirmek için senelerden beri emek sarf etti. Bu enstitüyü, fakülteleriyle birlikte ziraatta ve baytarlıkta yüksek mühendisler yetiştirecek bir üniversite olarak tanıyoruz. (...) burada yetişeceklerin bundan beş on sene sonra memleketin geleceği üzerinde fikirleriyle, bilgileriyle etkili olacak büyük uzman olduklarını görmek, bütün çekilen emeklerin, zahmetlerin karşılığı olacaktır. (...) bu enstitüde hoca olarak çalışacaklara candan başarılar dilerim. Bu kurumda talebe olarak çalışacaklara da şahsen gıpta ediyorum...”

Ülke tarımının geleneksel yapısını modern bir yapıya kavuşturabilecek ziraat alanında uzman kişileri yetiştirmek amacıyla kurulan *Enstitü*, tabii ilimler, ziraat, baytar ve ziraat sanatları olmak üzere dört fakülteyi ihtiva etmektedir.² Alman iktisatçı *Prof. Friedrich Falke*'nin rektörlük görevini üstlendiği Enstitü, 4 yıllık öğretim süresini esas almıştır.³ Bu sürenin ilk iki dönemi 10 aylık staj çalışmasını kapsamaktadır. Okul, ilk yılında 330 (6 yabancı-22 kız öğrenci) öğrenci ile öğretime başlamıştır (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 2015: 20; Kadioğlu, 2007-2008: 185-189; Çetiner, 2011: 52-54; Yanar ve diğerleri, 2018: 57-59).

¹ Ziraat ve Veterinerlik alanlarında Almanya ile birlikte yapılan çalışmaların *Sultan Abdülmecid* (1839-1861) dönemine dayandığı bilinmektedir. Prusyalı Veteriner *Von Godlewsky* 1841 senesinde *Mekteb-i Harbiye'de* öğrencilere dersler vermiştir. Yine *Halkalı Ziraat Mektebi Alisi*'ni bitiren bazı mezunlar Almanya'ya gönderilerek orada eğitim alması sağlanmıştır. Bu öğrenciler daha sonra kurulan *Yüksek Ziraat Enstitüsünde* Alman bilim insanlarının yanında asistan olarak görev almıştır (Kadioğlu, 2007-2008: 184-185).

² *Yüksek Ziraat Enstitüsü*, Ziraat Vekâletine bağlı olarak kurulmuştur (Namal ve Karakök, 2011: 34).

³ 17 Ocak 1933 tarihli Cumhuriyet gazetesi *Prof. Falke* hakkında detaylı bir biyografi yayınlamıştır. *Falke* döneminin 'zirai iktisat âlimi' olarak anılmakta ve Türkiye'ye gelmesi oldukça başarılı bir iş olarak görülmektedir (Gözcü, 2018: 122).

Yüksek Ziraat Enstitüsü, sadece uzman meslek insanı yetiştirmekle kalmamış, ülkenin bilimsel gelişiminde de başrolü almıştır. Bu doğrultuda okulda hem yükseköğretim verilmiş hem de bilimsel araştırmalar yapılmıştır. Enstitünün akademik unvan verme yetkisine haiz olması, işlevsel anlamda üniversite özelliğine sahip olarak kurulduğuna işaret etmektedir.¹ Kuruluşunda Alman Profesörlerin idaresinde olan enstitüde, dersler Almanca olarak verilmekte, tercümelemler ise Türk asistanlar tarafından yapılmaktaydı (Kadıoğlu, 2007-2008: 186-187). Enstitünün rektörlük görevini üstlenen Alman *Prof. Falke* öğrencilerine Anadolu köylüsü ile ilişkisini şu şekilde anlatmıştır (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 2014):

“İçlerinizden bazılarının pratik mesaiyi ikinci planda kabul ettiğini ve bu sebepten bunu reddettiklerini biliyorum. Fakat her iş, pratik iş dâhil insanı asilleştirir. Ben bütün zirai işleri sıkı bir çalışma ile öğrendim ve bugün hala yapabiliyorum. Anadolu köylüsü benim kendi işimden anladığımı hissettiği için yabancı olmama rağmen onlarla kolayca anlaştım, itimat ve alaka buldum”.

Şüphesiz ki 1933 yılında kurulan *Yüksek Ziraat Enstitüsü*, Türkiye Cumhuriyetinin kurumsallaşmasında atılan önemli bir adımdı. Bu teşebbüs ile geleneksel tarım kısmen de olsa modernize edilmiştir. Öte yandan Alman bilim insanları *Yüksek Ziraat Enstitüsünün* kuruluş ve gelişim sürecinde büyük katkıda bulunmuşlardır. *Prof. Falke*'nin 1938 yılında ülkeden ayrılmasıyla diğer öğretim üyelerinin de ayrılık süreci başlamış, 1942 yılında enstitüde Alman bilim insanı kalmamıştır. Onların gidişiyile doğan boşluğu ise yanlarında yetişen Türk bilim insanları doldurmuştur (Gözcü, 2018: 120; Kadıoğlu, 2007-2008: 186-187).

Nitekim Enstitü bünyesinde yer alan Tabii İlimler, Ziraat ve Veteriner Fakülteleri ile Ziraat Sanatları Fakültesi, 1946 senesinde çıkarılan 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu uyarınca Cumhuriyetin ilk üniversitesi olan *Ankara Üniversitesine* bağlanmış, *Yüksek Ziraat Enstitüsü* de böylece tarih sahnesinden kalkmış ve mevcudiyetini *Ankara Üniversitesi* bünyesinde sürdürmeye devam etmiştir (Uğur, 2014: 3).

2.3.3. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934)

Bilindiği gibi 1929 *Bunalımı*, hububat fiyatlarının olağanüstü azalması sebebiyle ekonomisi tarıma dayanan ülkelerde daha şiddetli hissedilmiştir. Türkiye de tarıma dayalı ekonomisi nedeniyle krizden oldukça etkilenmiştir. Ülkenin ihracat gelirleri,

¹ Alman bilim insanlarının enstitüde görev aldığı süre boyunca Tabii İlimler, Ziraat ve Ziraat Sanatları Fakültelerinde 22 doktora çalışmasının yanında 29 da rehabilitasyon çalışması gerçekleştirilmiştir (Gözcü, 2018: 126).

hububat fiyatındaki azalmaya bağılı olarak gerilemişti. Dış ticaret açığının yükselmesine sebep olan bu durum karşısında alınabilecek tek önlem, ‘tasarruf’ miktarının artırılmasıydı. Zira *İsmet İnönü*, 1929 yılındaki meclis konuşmasında, vatandaşlara tutumlu olma ve yerli malı kullanma çağrısı yapmıştı. Ancak tasarruf yapabilmek için ithalat için yapılan harcamaların azaltılması gerekiyordu. Bunun için de öncelikle hammaddesi yurtiçinde temin edilebilecek ürünlerin üretilmesi şarttı (bkz. Özder, 2017: 150-152; Yücel, 2015: 29-32).

1929 Buhranının sebep olduğu dengesizlikler Türkiye’nin devletçi bir sanayileşme modelini benimsemesini sağlamıştı.¹ Bu bağlamda *Ali İktisat Meclisi*’nin 1930 yılında hazırladığı ‘İktisadi Vaziyetimize Dair Raporla’ başlayan girişimler, Sovyetler Birliği’nin teknik ve mali destekleriyle hız kazanmıştır.² Bu dönemde Sovyet ve Amerikalı araştırmacıların raporlarından da yararlanılarak 1934 senesinde ‘planlı bir sanayileşme’ modeli uygulamaya konulmuştur³ (Soyak, 2003: 171-175).

Kuşkusuz Sovyetler Birliği’nin 1928’de uygulamaya koyduğu *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* neticesinde Dünya Bunalımından etkilenmemesi ve kapitalist ülkelerin dahi piyasaya müdahalelerini bir plan çerçevesinde gerçekleştirmeleri, Türkiye’nin ‘planlı bir model’ benimsemesinde etkili olmuştur.⁴ Bununla birlikte Milli Mücadele sırasında gelişen Türkiye ve SSCB ilişkileri, *İsmet İnönü*’nün 1930’larda yaptığı SSCB ziyaretinde pekişmiştir. *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının* ön hazırlığı olarak nitelendirilebilecek bu ziyaret esnasında, SSCB’den 8 milyon dolar civarında (yaklaşık 16 milyon lira) faizsiz kredi alınmıştır. Anlaşmaya göre kredinin geri ödemesi, 20 yıla yayılan süreçte tarımsal ürün ile gerçekleştirilecektir⁵ (bkz. Özder, 2017: 154-158; Yücel, 2015: 32-35; Soylu ve Yaktı, 2012: 370-372).

Nitekim ‘planlı sanayileşme modeli’ 1934 yılında uygulamaya başlanmıştır. *Plan* doğrultusunda muhtelif sanayi kollarında (maden-selüloz-seramik-dokuma-kimya) faaliyet gösterecek 20 fabrika kurulmasına karar verilmiştir. Bu fabrikalar için yaklaşık

¹ Devletçilik uygulamaları, iktisaden sanayi kesimine öncelik veren bir sistemi temsil etmektedir (Ulusoy, 2017: 119).

² Belirtilen rapor, dönemin İktisat Vekili *Şakir Kesenir*’in adı ile de anılmaktadır (Yücel, 2015: 32).

³ Planlama ile ilgili ilk çalışmalar Sovyet uzman *Prof. Orlof* başkanlığındaki SSCB heyetinin 1932’de davet edilmesiyle başlamıştır (Özyurt, 1981: 128).

⁴ *Özyurt* (1981: 119)’a göre Türkiye, planlama çalışmasını ve seçeceği ekonomik sistemi birlikte değerlendirmiş ve ekonomik sistemin başarısını, planlamanın başarılı olmasına bağlamıştır.

⁵ Sovyetler bağımsız ve iktisaden güçlü bir Türkiye’yi güvenlikleri için önemsemekteydi (Soylu ve Yaktı, 2012: 371).

45 milyon TL civarında bir kaynak gerekliliği öngörülmüştür.¹ Bunun yanında bölgelerin kalkınmışlık seviyeleri, fabrikaların kuruluş yerlerinin seçiminde dikkate alınmıştır. Diğer taraftan uygulanan sanayi planı, yurt içinde üretilen ürünlerin işlenmesini hedefleyen ithal ikameci bir stratejiye dayanmaktadır. Dolayısıyla üretiminde yatırım mallarını hedefleyen ‘sanayi üreten sanayi’ niteliğinde bir sanayileşmenin hedeflenmediğini söylemek mümkündür (bkz. Kalaycı, 2009: 165-168; Eşiyok, 2009: 90-95; Özyurt, 1981: 131-133; Aktan, 1998: 34-36).

Öte yandan, söz konusu plan, tarım-sanayi etkileşimine büyük katkı sağlamıştır. Bilhassa şeker ve dokuma alanında kurulan fabrikalarla üretimde önemli artışlar sağlanmış ve bu ürünlerdeki ithalat gerekliliği azalmıştır. Yine bu dönemde üzüm, fındık, incir ve zeytin gibi ihraç ürün niteliğine haiz tarımsal ürünler de üretim artışları sağlamıştır. Plan kapsamında kurulan fabrikalar ise şu şekildedir: *Nazilli Dokuma Fabrikası, Malatya Dokuma Fabrikası, Kayseri Bez Fabrikası, Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları, Isparta Gülyağı Fabrikası ve Bursa Merinos Fabrikası* (Yiğit, 2012: 320-324).

Genel bir değerlendirme yaptığımızda 1933-1938 arası dönemde uygulamaya konulan ilk ve planlı milli sanayi denemesi başarı ile gerçekleştirilmiştir. Hedeflenen işler etüt edilerek bir plana bağlanmış, finansmanı iç ve dış kaynaklardan sağlanarak uygulamada başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Çalışmalar esnasında kalkınmanın ancak bir plan dâhilinde gerçekleşebileceği ve bunun da kurumsallaşmış bir iktisadi yapı ile mümkün olduğu fark edildiğinden, iktisadi sistemin yapısında değişikliğe gidilmiştir. Nitekim bu sistem değişikliği, devlet ile toplum ilişkisinde, üretim ve mülkiyet yapısında, yerli girişimci ve yönetici kadrolarda da olumlu bir değişime sebep olmuştur.² Bununla birlikte, Türk ekonomisinin altyapısını oluşturan fabrikalar bu dönemde tesis edilmiştir. Bu fabrikalar, işledikleri ürünler ve geliştirdiği işgücü ile özel sektörün gelişmesine ve sermaye birikimine ciddi katkıda bulunmuştur (daha geniş bir değerlendirme için bkz. Ulusoy, 2017: 119-120; Eşiyok, 2009: 100; Özyurt, 1981: 136; Soyak, 2003: 173).

¹ Başlangıçta 45 milyon TL’lik bir kaynak öngörülse de daha sonra yapılan değişiklik ve eklemeler ile birlikte plan 100 milyon TL’ye mal olmuştur (Özyurt, 1981: 129).

² *Ortaylı* (2018: 374) göre, değişen ekonomik anlayış ile atıl yaşamaya başlayan bir girişimci sınıfı doğmuştur. Bu sınıfın ürettiği niteliksiz malların devletçe korunması ve uygulamada olan ithalat rejimi ile iç pazar niteliksiz mallar ile dolmuştur. Bu durumun, milli sanayi tarafından üretilen ürünlerin halk tarafından küçümsenmesi ve yerli zanaatkarların, korunan ve niteliksiz mal üreten bu sınıfla mücadele edememesi gibi sonuçları olmuştur. Bu açıdan bakıldığında *Yazar*, iktisadi anlayıştaki değişimin getirdiği olumsuzluklara vurgu yapmıştır.

2.3.4. Ulaştırma Altyapısının Geliştirilmesi

Bir ülkenin iktisadi ve sosyal gelişmişliği ulaşırma ağının gelişmişliği ile yakından ilişkilidir. Tarladan elde edilen ürünü nihai tüketiciye iletmek suretiyle üretim halkasının son zincirini gerçekleştiren ulaşırma faaliyeti, iç ve dış ticaretin gelişiminde büyük pay sahibidir (Karabulut, 1993: 162-165; Özdemir, 2012: 116-119).

Şu bir gerçektir ki, Osmanlı Devletinin birçok alanda geri kalmasının sebeplerinden birisi de gelişmiş bir ulaşım ağına sahip olmamasıydı. Memleketin kaynaklarının verimli kullanılmasını sağlayacak ve ürünü diğer tüketim bölgelerine ulaşırarak gelişmiş bir aç bulunmamaktaydı (Yıldırım, 2002: 312). Bir tarım ülkesi özelliğine haiz Osmanlı'da, kentlerin birçoğunun birbirleriyle ve liman kentleriyle bağlantısı yoktu. İstanbul da bu dönemde ithal buğday ile ihtiyacını karşılamaktaydı (Avcı, 2014: 41).

Osmanlı'da ilk demiryolu olan İzmir-Aydın hattının inşasına 1856 yılında başlanmış ve 1860 yılında da tamamlanarak işletmeye açılmıştır. Bununla birlikte, demiryolu inşasında esas atılım *Duyun-u Umumiye İdaresi*'nin kurulması ile *II. Abdülhamit* döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde 1888 yılında *Anadolu Demiryolu*, 1889 yılında *Bağdat Demiryolu*, 1890' da *Selanik-Manastır* ve *Beyrut-Şam Demiryolları*, 1892'de ise *Selanik-İstanbul Demiryolunun* inşası ve işletilmesi için yabancı ülkelere imtiyazlar verilmiştir.¹ *Abdülhamit*, demiryolu ağının gelişimi ile devletin askeri bakımdan güçleneceğini ve isyanların kolayca bastırılabilceğini düşünüyordu. Bunun yanında tarım ürünlerinin pazarlara ulaşırılarak hasılanın artırılması da hedeflenmekteydi. Demiryolu ağının gelişmesi ile önce tarımsal üretim ardından tarımdan alınan vergiler artırılacak ve bu yolla devlet gelirinin artırılması sağlanacaktı (bkz. Yıldız, 2004: 2-5; Yıldırım, 2002: 310-315).

Hiç şüphe yok ki, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş yılları ile birlikte demiryolları politikasına bilhassa önem verilmesinin temelinde, Osmanlı demiryollarında hâkimiyet kuran yabancı sermayenin tasfiye edilmesi düşüncesi vardır. Bu doğrultuda Ankara'da 23 Nisan 1920'de toplanan ilk meclisin hedeflerinden biri demiryollarının millileştirilmesidir. Bu hedef doğrultusunda 16 Temmuz 1920 tarihinde *Hakkı Behiç*

¹ *Yıldırım* (2002: 319)'a göre, Osmanlı demiryolu politikasının en önemli özelliği yapım ve işletme imtiyazlarının yabancılara verilmesidir. Devlet, kilometre garantisi ile şirketlerin karlarını garanti ediyordu. Belirlenen kar miktarına ulaşılmasına karşılık vilayetlerin Aşar gelirleri teminat gösteriliyordu.

(*Erkin*) *Bey* demiryolu genel müdürlüğüne getirilmiştir.¹ Yapılan çalışmalar neticesinde demiryollarının bir bölümü TBMM hükümeti tarafından Cumhuriyet ilan edilmeden millileştirilmiştir² (Avcı, 2014: 43-45).

Bu arada, Cumhuriyet kurulduğunda nüfusun büyük bölümü kırsal kesimde yaşıyor ve tabii olarak tarım ile iştigal ediyordu. Lakin bu uğraş pazara yönelik üretim şeklinde olmayıp daha çok geçimlik aile üretimini yansıtıyordu. Pazara yönelik üretim yapılamamasının önemli bir nedeni, Osmanlıdan Cumhuriyete devrolunan 4018 kilometrelik demiryolu ağının (bkz. Tablo 11) son derece yetersiz ve bakımsız olmasıydı.³ Bu sebeple ülke genelinde yeterli üretim yapılsa bile ürün, farklı bölgeler arasında transfer edilemiyor, bir bölgede ürün fazlası oluşurken diğer bölgede kıtlık meydana geliyordu. Dolayısıyla öncelikle iç pazarı bütünleştirmeye yönelik politikaların uygulandığı bu dönem, imtiyazlı demiryollarının satın alınarak millileştirilmesi ve devlet işletmeciliğine önem verilmesi özellikleriyle de Osmanlı döneminden ayrılır (bkz. Karabulut, 1993: 167-169; İnce, 2012: 175-180).

Tablo 11: Türkiye Cumhuriyetine Devrolunan Demiryolları

Anadolu Hattı	1032 km
Bağdat Hattı	346 km
Adana-Fevzipaşa Hattı	140 km
Mersin-Adana Hattı	68 km
Türk-Rus Hattı	356 km
Şark Demiryolları	337 km
İzmir-Kasaba Hattı	703 km
İzmir-Aydın Hattı	610 km
Fevzipaşa-Nusaybin Hattı	426 km

¹ Mustafa Kemal'in en yakın ve en eski çalışma arkadaşlarından olan *Behiç Bey*, *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryollarının* kurucusu ve ilk genel müdürüdür (1920-1926). Çanakkale ve Kurtuluş Savaşlarında sevkiyattan sorumlu komutan olarak büyük başarılarla imza atmıştır. Cumhuriyet Döneminde ise Bayındırlık Bakanlığı ve Büyükelçilik görevlerinde bulunmuştur. Demiryollarının millileştirilmesinde, demiryolu işletme dilinin Fransızcadan Türkçeye çevrilmesinde ve demiryolu müzesinin tesis edilmesinde büyük emekleri olmuştur. *Demiryollarının Babası* olarak bilinen *Behiç Bey*, ilk demiryolu okulunu da Cumhuriyet'e kazandırmıştır. (Dura, 2018).

² Anadolu Demiryollarının 926 kilometresi, Bağdat Demiryolunun 325 kilometresi ve İzmir-Kasaba Demiryolunun 223 kilometresi bu dönemde millileştirilmiştir (Avcı, 2014: 50).

³ Cumhuriyete devrolan 4018 kilometre demiryolu ağının yanı sıra, 1923 yılında 118 buharlı lokomotif ve 2196 vagon bulunmaktaydı. Vagonların 203'ü yolcu vagonu, 1983'ü ise yük vagonudur (Avcı, 2014: 48).

TOPLAM	4018 km
---------------	----------------

Kaynak: (Karabulut, 1993: 166).

Türkiye Cumhuriyetinin demiryolu politikasının amacı, hem yeni hatların inşa edilmesi hem de savaşta zarar gören kısımların onarılması suretiyle ulaştırmanın kısa sürede ülke çapında genişletilmesidir. Bu doğrultuda Samsun-Sivas, Ankara-Sivas ve Fevzipaşa-Diyarbakır hatlarının yapımına 1924 senesinde; Filyos-Irmak ile Balıkesir-Kütahya hatlarının yapımına 1925 senesinde; Ulukışla-Kayseri hattının yapımına 1926 senesinde; Burdur-Afyon, Yolçatı-Elazığ ve Erzurum-Sivas hatlarının yapımına 1933 senesinde; Isparta-Bozönü hattının yapımına 1934 senesinde; Diyarbakır-Kurtalan hattının yapımına ise 1937 yılında başlanmıştır.¹ 1938 senesine kadar kamu bütçesiyle tesis edilen demiryolu ağı 3302 km'yi bulmuştur. Görüldüğü üzere, Cumhuriyetin ilk 15 yılında yapılan demiryolu ağı, Osmanlı'dan devralınan demiryolu ağının yarısından daha fazladır. Bununla birlikte sonraki senelerde hizmete açılan birçok hattın inşasına da bu dönemde başlanmıştır (bkz. Avcı, 2014: 45-50).

Belirtildiği üzere, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş dönemlerindeki ulaşım politikası daha çok demiryolu ağını geliştirmeye yöneliktir. Bu politikanın seçiminde Devlet'in demiryolu ağının gelişimini daha verimli görmesinin yanında motorlu araç sayısının az olmasının da etkisi olmuştur.² Bu tercih demiryolu ağının gelişmesi sağlasa da, karayollarının ilkel vaziyette kalması, demiryolu şebekesinin de verimini azaltmıştır (bkz. Çolak, 2013: 346-348; Çetin ve diğerleri, 2011: 124-126).

Gerçekten de Cumhuriyetin ilk yıllarında karayollarının durumu oldukça kötüydü. Kullanılabilir bir karayolu bulunmamakla birlikte ulaşım vasıtaları da son derece ilkel. Yol olarak tanımlanan yerler, kervan ve at arabalarının üzerinden sıklıkla geçmesi sonucu oluşan patika yollar olup, günümüz yol kavramından çok farklıydı. Bu nedenle 1923 yılında karayolu uzunluğunun 14 bin kilometre olduğu kayıtlara geçse de, bunun sadece 4 bin kilometresi motorlu ulaşımına elverişliydi. Bu dönemde karayolu ile Ankara-İstanbul arası yaklaşık 96 saat sürmekteydi. Karayolu ulaşımının bu elverişsiz durumu

¹ Cumhuriyet öncesi dönemde demiryollarının yüzde 70'i Ankara-Konya sınırının batısında yer almaktaydı. Cumhuriyet döneminde yapılan demiryollarının yüzde 80'e yakını bu sınırın doğu kısmında yer almaktadır. Başlangıçta ana hatların yapılması ve sonra bu hatların birleştirilmesi ile tüm ülkeye yayılan bir şebeke oluşturulmak istenmiştir (İMO, 2006).

² 1923 senesinde Türkiye'de toplam otomobil sayısının yaklaşık 1000 adet olduğu tahmin edilmektedir. Bu araçların 548'i İstanbul'da bulunmaktaydı (Durgun, 2006).

fazla ürünün bölgeler arasında transferine imkân vermemekteydi (Durgun, 2006: 28-31).

Anlaşılabacağı üzere, bu dönemde üreticinin en önemli sorunlarından biri de yetiştirdiği ürünü pazara ulaştıramamasıydı. Çiftçi, at, öküz ve ineklerin çektiği iptidai araçlarla kendiliğinden oluşan patika yolları kullanarak ürününü pazara götürmeye çalışıyordu. Tahmin edileceği gibi oldukça yıpratıcı ve yorucu olan bu taşıma şeklinde çiftçi, pazara gidebilmek için bir gece önceden yola çıkarken, uzun süren saatler sonucunda pazara ulaşabiliyordu. Bu durum tarımsal ürünün bayatlayıp bozulmasına ve değerinin altında satılmasına sebebiyet verirken, köylünün psikolojisini de olumsuz etkiliyordu (İnce, 2012: 181-184).

Nitekim söz konusu dönemde mali imkânsızların da etkisiyle yalnızca 1000 km civarında yeni karayolu inşa edilirken, 3305 kilometre karayolu da onarılmıştır. Bilhassa demiryolu ile kıyaslandığında Cumhuriyet öncesi döneme göre bir fark yaratılamadığı görülmektedir. (Çolak, 2013: 350; İnce, 2012: 184).

2.3.5. 3202 sayılı T. C. Ziraat Bankası Kanunun Kabulü (1937)

İktisadi yapının çeşitlilik göstermediği ve piyasa olgusunun henüz hâkim olmadığı geçmiş yüzyıllarda tarımsal üretim faaliyeti daha kapalı bir aile ekonomisi şeklinde tezahür etmekteydi. Pekâlâ, bu sistemde bir kredi gereksinimi de ortaya çıkmamaktaydı.¹ Lakin daha sonraları gelişen ulaşım altyapısının da etkisiyle çiftçi de piyasa ekonomisine dâhil olmuş, dolayısıyla para ve kredi ihtiyacı baş göstermeye başlamıştır² (İloğlu, 1964: 88-91).

Bilindiği üzere ‘batı merkezli modeller’ 19ncu yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomisinde etkisini göstermeye başlamıştır. Bu etkilerden biri de yabancı bankaların sayısında yaşanan artıştır. Söz konusu dönemde ulusal bankaların etkinliği yok denecek kadar azdı. Bu yetersizliğin en fazla etkilediği kesim ise tarımsal faaliyetleri yerine getiren özel şahıslardan borçlanmak zorunda kalan çiftçilerdi. Bu dönemde Osmanlının Tuna Vilayeti valisi *Mithat Paşa*, çiftçinin içinde bulunduğu müşkül durumu yakından

¹ Böyle bir geçimlik aile ekonomisinin inhisar ettiği sistemde, yalnızca doğal afet ya da sürekli olarak kötü mahsul alınması durumlarında krediye ihtiyaç duyulurdu. Kullanımı ise genelde tohum, damızlık ve çift hayvanı alınması, toparlanırlar toparlanmaz aynen iade edilmesi şeklindeydi (İloğlu, 1964: 91).

² Latince ‘crede’ kelimesinden türeyen ve inanmak, güvenmek anlamlarını ihtiva eden kredi, belli bir süre için başkasına ait bir malı ya da parayı kullanma anlamı taşır. Tarımda kredi gereksiniminin nedenleri ise; doğal afetlerin doğurduğu zararlar, haşere ve hastalıkların doğurduğu zararlar, savaşlar, göçler, iktisadi ve sosyal nedenlerdir (İnci, 2010: 94).

görmüş, çiftçilerin kredi bulamadığına, bulduğu zamanlarda ise çok yüksek faiz ödediğine şahit olmuştur.¹ Vali *Mithat Paşa*, bu problemin ancak çiftçilerin bir araya gelmesiyle aşılabileceğini anlamış ve daha sonra resmi bir nitelik de kazanacak olan *Memleket Sandıklarının* temelini oluşturan *Zirai İkras Sandığını* 1863 yılında Tuna vilayetinin Pirot ilçesinde hizmete açmıştır. İlk etapta Rusçuk, Lefkoşe ve Eski Cuma'da 200 mecdiye sermaye ile başlayan sandık faaliyetleri, köylülerin seçtiği Müslüman ve Hristiyan ekiplerce yürütülmüştür. *Memleket Sandıkları*, köylünün üretim faaliyetlerine büyük katkı sağlamış ve 20 yıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Ancak devam eden süreçte usulsüz borç verme işlemlerinin ortaya çıkması, düzenli bir sermaye katkısının olmayışı, çiftçilerin aldıkları kredileri tarımsal üretim dışında kullanmaya başlaması ve yerel görevlilerin fasit idaresi yeni bir düzenlemeyi zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda yapılan düzenleme ile 1883 yılında *Menafi Sandıkları* tesis edilerek *Memleket Sandıklarının* yerini almıştır. Aşar vergisine yüzde 1 nispetinde artış yapılarak *Menafi Sandıklarının* sermayesi oluşturulmuştur. Bu paya aynı zamanda Menafi hissesi adı verilmiştir.² Ancak *Menafi Sandıklarının* çiftçiye katkısı uzun soluklu olmamış ve yalnızca 5 sene uygulamada kalabilmiştir. Bu durumun oluşmasında *Memleket Sandıklarından* beri süregelen usulsüzlüklerin / yolsuzlukların önüne geçilememesi etkili olmuştur. Tarım üretimi ülke ekonomisinin temelini oluştururken, kredilerin, tarım kredisi adı altında çiftçi yerine tüccar ve bölgenin tanınmış kişilerine verilmesi ve bu şekilde tarımsal gelirin aşınması nedeniyle yeni bir düzenleme daha yapılmıştır. 1888 yılında yayınlanan Nizamname ile *Ziraat Bankası* tesis edilmiş, *Menafi Sandıkları* da bu kuruma devredilmiştir (bkz. Yetiz, 2016: 109-111; Esin, 2016: 48-51; İloğlu, 1964: 92-95; Ziraat Bankası, 2019; Uras, 1987).

Osmanlının ilk ulusal bankası olma özelliğini taşıyan *Ziraat Bankasının* kurulmasıyla zirai kredi, sadece kendi vilayetlerinde faaliyet gösteren sandıkların konusu olmaktan çıkmış, çiftçiye daha faydalı olacağı düşünülen kurumsal bir bankaya emanet

¹ 1822 yılında İstanbul'da dünyaya gelen *Mithat Paşa*, çok genç bir yaşta kamu hizmetine başlamıştır. Müfettişlik, Bağdat, Tuna, Niş, Suriye, İzmir illerinde valilik, Adalet Bakanlığı ve Sadrazamlık görevlerinde bulunmuştur. *Paşa*, Osmanlı modernleşmesinin süreklilik kazanması ve tabandan tavana yayılması için iktisadi alanda bir değişimin gerekli olduğunu farkındaydı. Çünkü ancak bu alandaki bir değişim sosyal ve siyasi alanı da etkileyebilirdi. Bu sebeple valilik yaptığı vilayetlerde ilk önce iktisadi ve kültürel gelişime önem verdi. İktisadi gelişim için ilk şart gerekli sermaye birikiminin oluşturulmasıydı. Bu sebeple de *Memleket Sandıkları*'nı kurdu. Kurulan sandıklar bilhassa hasatın kötü olduğu senelerde çiftçiye düşük faizle kredi vererek onlara destek olmuştur. Yine tarım aletlerinin modernleşmesi de bu sandıkların sağladığı uygun krediler vasıtasıyla sağlanmıştır (Söğütü, 2010: 102-103).

² *Menafi Hissesi* adındaki yüzde 1'lik ek vergi, *Ziraat Bankasının* kurulmasının ardından da alınmaya devam edilmiş ve banka sermayesinin önemli bir kaynağını oluşturmuştur (Quataert, 2011: 466).

edilmiştir.¹ Öte yandan Bankanın tesisi esnasında itibari sermayesi 10 milyon lira, sermayenin kaynakları ise şu şekilde belirlenmiştir: a) Mülga sandıklarda birikmiş kaynaklar b) Aşar vergisi kapsamında tahsiline devam edilecek olan menafi hissesi (yüzde 1’lik ek vergi) c) Bankanın net karından her sene ayrılacak 1/3 nispetindeki hisse (Bozoklu, 2003: 282-284; İloğlu, 1964: 95-99).

Çiftçilerin *Ziraat Bankası* kredilerinden daha kolay faydalanabilmesi amacıyla ülke sınırları içinde 400’ün üzerinde şube faaliyete geçirilmiştir. Bu şubeler muhtelif vilayet ve kazalara yayılırken, şubelerin çiftçiye verebileceği kredi miktarı en fazla 150 bin lira olarak sınırlandırılmıştır. Diğer taraftan şubelerin vilayet ya da kazada olması kredi vadelerinin farklılaşmasına da neden olmaktadır. Buna göre vilayetlerde yer alan şubelerin kredi vadesi 10 yıl olarak belirlenmişken, bu vade kazalarda bulunan şubelerde 3 yıldır. Ayrıca *Banka* tarafından kullanılan kredinin geri ödenmesine yönelik tedbirlerde alınmıştır. Bu maksatla alınan ilk tedbir uygulaması verilen kredi miktarını mümkün olduğunca düşük tutmak olmuştur. Bu bağlamda geçimlik aile üretimine yönelik krediler sınırlı düzeyde tutulmuştur. Pazara yönelik üretim yapan çiftçilerde ise kredi miktarı sahip olunan toprağın yarısına denk gelen tutarla sınırlandırılmıştır² (bkz. Kazgan, 1960: 25-28; Quataert, 2011: 474-476).

Ziraat Bankası tarımı geliştirebilmek / modernize etmek kapsamında başka sorumlular da (bkz. Tablo 12) üstlenmiştir. Modern tarım araçlarının temini için kullanılan krediler, Avrupa’ya tahsil için giden ziraat öğrencilerinin masraflarının karşılanması, ziraat okullarının tesisi sırasında gerekli olan kaynakların temin edilmesi, ziraat müfettişlerinin ve ziraat okullarındaki uzan personelin maaşlarının ödenmesi bu kapsamda yapılan harcamalardır. Dolayısıyla *Ziraat Bankası*, Cumhuriyet öncesi dönemde gerek kredi gerekse tarımla ilişkili diğer alanlarda köylüye benzersiz bir destek sağlamış ve ülke tarımının gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur (bkz. Quataert, 2011: 474-476).

¹ 1888 *Nizamnamesi*, işleyişin, hükümetin idaresinde ve *Ticaret Bakanlığı*’nın denetimi altında olacağını belirterek bankaya devlet kurumu statüsü vermiştir. Bu doğrultuda *Ticaret Bakanlığı*, ileri gelen banka memurları ve müfettişlerden kurulu 8 ila 10 kişilik merkezi bir kurul oluşturmuştu. Kurul, aylık toplantılar yaparak yönetsel ve mali konuları denetlemekteydi. Ayrıca muhasebe kayıtlarını da yıllık olarak *Maliye Bakanlığına* sunmaktaydı (Esin, 2016: 51; Quataert, 2011: 465).

² *Kazgan* (1960: 27-28) çalışmasında, bankanın aldığı muhtelif tedbirlere karşın, kredilerin genellikle vadesinde ödenmediğini belirtmiştir. Yazara göre göze çarpan daha önemli nokta ise, ödenmeyen kredilerin büyük kısmının büyük üreticilere ait olmasıdır.

Tablo 12: Ziraat Bankasının Kredi Dışındaki Tarımla Alakalı Harcamaları (1908 yılı/kuruş)

Halkalı ziraat ve Mülkiye Baytar Mektepleri için harcanan	1.600.593
Ziraat Fen Heyeti Maaşları İçin Ödenen	8.225
Bursa ve Selanik Ziraat Mektebi İçin Ödenen	651.260
Ankara-Erzurum-Sivas-Halep-Atina-Konya-Suriye numune tarlaları için harcanan	270.508
Aydın vilayeti ziraat muallim maaşları	97.584
Muhtelif vilayetlerde çekirge itlaf işleri için harcanan	69.697
Manastır ve Yanya vilayetleri ziraat müfettişlerine ödenen	99.178

Kaynak: (Yazan, 2017: 232-233).

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte *Ziraat Bankasında* da yeni bir dönemin başladığını söyleyebiliriz. Milli Mücadeleyi başarıyla tamamlayan Türkiye, yıllar süren savaşlar neticesinde hem iktisadi hem de sosyal anlamda bitkin vaziyetteydi. Bunun farkında olan Hükümet'in ise ilk amacı topluma iktisadi bir canlılık kazandırmaktı. Bu canlılık ise ancak bankacılık sisteminin yardımı ile mümkündü. Tam da bu nokta da Ziraat Bankası'nın önemi ortaya çıkıyordu. Bankanın daha işlevsel hale getirilmesi için başlatılan çalışmalar neticesinde ilk olarak nominal sermaye artışına gidilmiştir. Bankanın nominal sermayesi 1924 senesinde 30 milyon TL'ye, 1930 senesinde ise 100 milyon TL'ye yükseltilmiştir. Yine 1924 senesinde çıkarılan 444 sayılı kanun ile bankaya özel şirket statüsü verilmiştir (İnci, 2010). Bankanın özel şirket statüsü niteliği kazanması başlangıçta faydalı görünse de, ticari kredilerin artarak zirai kredilerin daralması, çiftçi üzerinde olumsuz bir etkiye sebep olmuştur. Sınırlı zirai kredilerin de büyük toprak sahiplerine verilmesi, küçük çiftçilerin yeniden tefeciler ile muhatap olmasına yol açmıştır. Bankanın kuruluş amacından uzaklaşması üzerine hükümet, 12 Temmuz 1937 tarihinde 3202 sayılı kanunu uygulamaya koymuştur. Kuruluş kanunu olarak günümüzde de geçerli olan kanun ile küçük üreticilere daha çok kredi verilmesine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Kredileri, 1 yıl ve daha az süreli olanları kısa, 1-5 yıl arası olanları orta ve 20 yıla kadar olanları uzun vadeli olarak düzenleyen kanun aynı zamanda bankanın isminin *T.C. Ziraat Bankası* olarak değiştirilmesine karar vermiştir (bkz. İloğlu, 1964: 100-103; Tunçel, 2016: 204-206; İnci, 2010: 101-104; Bozoklu, 2003: 274-276).

2.3.6. 3491 sayılı Kanun ile Toprak Mahsulleri Ofisinin Tesisi (1938)

Kurtuluş savaşının başarıyla sonuçlanmasının ardından ekonomik ve sosyal hayatta gün geçtikçe olağan akışına dönmekteydi. Vatandaşların köylerine dönmesiyle toparlanan nüfus, tarımsal üretimin artmasını da sağlamıştı. Lakin 1920’lerin sonunda yaşanan Dünya Bunalımı ile buğday fiyatının düşmesi, ülke çiftçinin en önemli gelir kaynağını önemli ölçüde aşındırmıştı (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 1964). *Tablo 13*, 1929-1938 döneminde dünya buğday fiyatlarının seyrini göstermektedir:

Tablo 13: Dünya Piyasalarında Buğdayın Fiyatı (Kg/Kuruş)

	İstanbul	Londra	New York	Buenos Aires
1929	12,83	-	-	-
1930	7,76	-	-	-
1931	4,77	-	-	-
1932	4,99	-	-	-
1933	4,54	4,04	5,26	3,27
1934	4,51	3,92	4,75	3,34
1935	5,64	4,23	4,38	3,72
1936	6,03	5,02	5,49	4,20
1937	6,08	7,02	6,13	5,99
1938	5,61	5,27	3,98	4,35

Kaynak: (Suvla, 1943: 35)

Görüldüğü gibi (bkz. Tablo 13) *1929 Bunalımı* sonrasında buğday fiyatlarında dünya çapında yaşanan olağanüstü düşüşler yaşanmıştır. Fiyat düşüşleri karşısında yerel üreticilerini korumak isteyen ülkeler, çeşitli destekleme politikalarına başvurmuştur. Bu doğrultuda çıkarılan kanunların ilk örnekleri ABD’nin 1929 yılında yürürlüğe koyduğu *Zirai Marketing Kanunu* ve Kanada’nın 1930 yılında yürürlüğe koyduğu *Kanada Hububat Kanunu*’dur. Türkiye’nin 1932 yılında çıkardığı 2156 sayılı *Buğday Koruma Kanunu* da bu kapsamda çıkarılmıştır. Daha önce detaylıca bahsedilen *Kanun ile Ziraat Bankası*’na buğday alım görevi verilmiş ve yerel üreticilerin yaşadığı kayıp telafi edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu kez de alınan yüklü miktarda buğdayın muhafaza edilmesi sorunu ortaya çıkmıştır. Sorunu çözebilmek amacıyla 11 Haziran 1933 tarihinde *2303 sayılı Kanun* yürürlüğe konulmuştur. Bu *Kanun* ile bankaya, eldeki ürünü muhafaza edecek silolar ve ambarlar tesisi etme görevi verilmiştir. Tesis edilen

silo ve ambarlar artan ürünün korunması konusunda yetersiz kalmıştır. Bir de üstüne II. Dünya Savaşı ihtimali belirince *Ziraat Bankası* tarafından yerine getirilen bu faaliyetin başka bir kuruluşa devredilmesi zarureti doğmuştur (bkz. Toprak Mahsulleri Ofisi, 2018; Aysu, 2017; TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 1964).

Nitekim 13 Temmuz 1938 tarihinde kabul edilen 3491 sayılı kanun ile *İktisadi Devlet Teşekkülü* niteliğine haiz ve buğday ile ilgili işlemleri yürütmeye görevli olan *Toprak Mahsulleri Ofisi* tesis edilmiştir. Bu zamana dek *Ziraat Bankası* aracılığıyla buğday piyasasına müdahale eden Devlet, *Toprak Mahsulleri Ofisi*'nin kurulmasıyla birlikte, taban fiyatı belirlemek ve fazla ürünü satın alarak muhafaza etmek görevlerini bu kuruluş aracılığıyla yerine getirmiştir. *Ofisin*, kuruluş kanununda sayılan görevleri şunlardır: a) buğday fiyatlarındaki anormal dalgalanmayı önleyerek buğday piyasasının regülasyonu sağlamak b) buğday stoklarındaki değişime bağlı olarak ihtiyaç doğrultusunda ithalat ve ihracat yapmak c) gerek duyulan bölgelerde un ve ekmek fabrikalarını tesis etmek (bkz. Toprak Mahsulleri Ofisi, 2018; Yakut, 2017: 77-79).

2.3.7. Devletçilik Döneminin Genel Değerlendirilmesi

İlgili bölüme başlarken de belirttiğimiz gibi döneme damgasını vuran Devletçi politikaların benimsenmesinin nedeni büyük ölçüde *1929 Bunalımının* uluslararası düzeyde sebep olduğu iktisadi çöküştür. Bunalımın getirdiği koşullar neticesinde, 1930'lar, devletin ekonomideki payının sadece Sovyetlerde değil, Avrupa ve ABD'de de arttığı bir dönem olmuştur. Türkiye'de de bu dönemde hükümet, tarım kesiminde başlayan ve şehir ekonomisine doğru ilerleyen ekonomik sorunların çözümü için ekonominin dizginlerini ele almıştır. 1930-1939 yılları arasındaki GSYH değerlerini ve sektörlerin hasıladaki payını yansıtan *Tablo 14*, tarım sektörünün *1929 Bunalımının* atlatılmasında gösterdiği önemi göstermesi açısından önemlidir.

Tablo 14: 1930-1939 Dönemi GSYH ve Sektörel Dağılımı

GSYH'nin Sektör Bazında Dağılımı (1948 Sabit Fiyatlarıyla – Milyon TL)					Sektörlerin GSYH İçindeki Payları (%)	
YIL	GSYİH	TARIM	SANAYİ	HİZMET	TARIM	SANAYİ
1930	5.394	2.525	509	2.330	46,81	9,99
1931	5.866	2.887	616	2.363	49,21	10,50
1932	5.235	2.055	725	2.455	39,25	13,84

1933	6.064	2.510	863	2.692	41,39	14,23
1934	6.430	2.578	982	2.870	40,09	15,27
1935	6.234	2.421	981	2.833	38,83	15,73
1936	7.680	3.731	947	3.002	48,58	12,33
1937	7.798	3.600	1.045	3.154	46,16	13,40
1938	8.538	3.794	1.209	3.535	44,43	14,16
1939	9.128	3.939	1.411	3.778	43,15	15,45

Kaynak: TUİK. http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160.
Erişim Tarihi: 20.10.2018.

Tablo 14 incelendiğinde, 1930-1939 yılları arasında tarım sektörü milli hasılanın neredeyse yüzde 50'sini gerçekleştirerek, krizin atlatılmasında çok önemli bir katkı yapmıştır. Yine tarımsal üretim bu dönemde ortalama yüzde 18'lik bir artış göstermiştir. Bu katkının sağlanmasında *Aşar'ın* kaldırılması ile başlayan Devlet desteğinin, tarımda makineleşme alanında da devam etmesi, ulaşım ağının geliştirilerek köylerin pazara bağlanmasının sağlanması, zirai kredi alanında yapılan çalışmalar ve savaşların sona ermesiyle normale dönen nüfusun payı büyüktür. Sanayi sektörünün hasıladaki payı ise, hazırlanan ilk planın uygulamaya konulmasının da etkisiyle artış gösterse de henüz ekonomiye etki edecek seviyeye ulaşmamıştır.

2.4. İkinci Dünya Savaşı Yılları ve 'Savaş Ekonomisi' (1940-1945)

Türkiye Cumhuriyeti *II. Dünya Savaşı* sırasında *silahlı bir tarafsızlık politikası* takip etmiştir. Uygulanan politika devleti savaş ekonomisinin dışında tutmamış olsa da en azından sıcak savaşın yıkımından koruyabilmiştir. Ülke savaşa girmemesine rağmen, bütçe harcamalarının yarıdan fazlasını savunma giderlerinin oluşturması ve yetişkin nüfusun ciddi bölümünün savaş ihtimaline karşı silahaltında tutulması, dönem politikalarının ana biçimlendiricisinin tabi olarak *II. Dünya Savaşı* olduğunu göstermektedir (Pamuk, 2014: 199-200; Alpay ve Alkin, 2017: 69).

Şüphesiz savaş yıllarında artan asker sayısı ile birlikte gıda ürünlerine, bilhassa da hububata olan talep artmaktadır. Buna mukabil az gelişmiş ülkelerin üretiminde, küçük üreticinin silahaltına alınması, ordunun çift hayvanlarının bir bölümüne el koyması gibi nedenlerle önemli azalmalar meydana gelebilir.¹ Bu şekilde arz ve talep arasında

¹ Bu noktada Anadolu tarımında emek faktörünün durumuna değinmekte fayda görüyoruz. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yaşanan savaşlar neticesinde ülke nüfusu oldukça azalmıştır. Dolayısıyla kuruluş döneminden itibaren kıt bir üretim faktörü özelliği gösteren emek faktörü, *II. Dünya Savaşı*

meydana gelen dengesizler sebebiyle gıda ürünlerinde kıtlıklar yaşanması olasıdır (Pamuk, 2008: 184-185). Bununla birlikte savaş yıllarındaki tarımsal üretim, *merkez* ülkeleri ile *çevre* ülkeler bakımından farklılık arz etmektedir. *Merkez* ülkelerinin üretimde kullandığı girdiler çeşitlilik gösterdiğinden gerektiğinde birbiri ile ikame edilebilmektedir. Bu durum tarım yapısına esneklik kazandırmakta ve üretim düşüşünü engellemektedir. *Çevre* ülkelerinde ise bu durum tam tersidir. Üretimde kullanılan girdiler sınırlı sayıda olduğundan ikamesi mümkün olmamakta ve üretim düşüşü engellenememektedir. Ayrıca bu ülkelerde üretim düşüşünün yanı sıra dağılımın bozulması da kıtlık dönemlerinde yaşanan önemli bir sorundur (Pamuk, 2014: 202-203).

Belirtildiği üzere savaş döneminde iktisadi kaynakların askeri alana aktarılması tarımsal üretimde düşüşlere sebep olmaktadır. Bu durum Türkiye için de böyle olmuştur. Şöyle ki 1938 senesinde 4.279.000 ton olan buğday üretimi, 1945 senesinde 2.189.000 tona düşmüştür. Ayrıca ticaret yapılan ülkelerin de kaynaklarını askeri alana aktarması ithalat hacminin daralmasına yol açmıştır. 1938 senesinde 118.899.100 dolar büyüklüğündeki ithalat hacmi, savaş döneminde 50.034.000 dolara kadar gerilemiştir (Türk Ekonomisinin 50 Yılı 1973 den aktaran Yakut, 2017: 126).

Bu gelişmelerin yanında üretimin düşmesine paralel olarak tüketim maddelerinde yaşanan kıtlık, fiyatların hızla yükselmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde özellikle sabit ve az gelirliyi etkileyen bir pahalılığın hüküm sürdüğünü söylemek mümkündür. Yaşanan bu süreç hükümetin geleneksel para politikasını bırakarak enflasyon yolunu denemesiyle sonuçlanmıştır. Tedavüldeki para miktarı 1938 senesinde 219 milyon TL iken, 1940'a gelindiğinde 433 milyon TL'ye, 1944 senesinde ise 944 milyon TL'ye kadar yükselmiştir (Cem, 2017: 257).

Nitekim tüm bu gelişmeler Türkiye'nin 1940'larda zorunlu olarak 'savaş ekonomisi' politikası takip etmesine sebep olmuştur. Bu durum 1930'lu yıllara damgasını vuran 'planlı kalkınma' dönemini de sona erdirmiş, sanayi yalnızca ordunun giyim gereksinimini karşılayan dokuma sanayi ve demir-çelik gibi stratejik hammaddelerin üretildiği birkaç (savaşın zorunlu kıldığı) alanda faaliyetine devam edebilmiştir (Cem, 2017: 258).

yıllarına gelindiğinde de (nüfusun artmış olmasına rağmen) yeterli düzeyde değildir. Pamuk (2008: 186-187)'in çalışmasında belirttiği gibi, bu dönemde 18 milyon olan ülke nüfusunun 1 milyona yakın kısmı askere alınmıştır. Bu nüfusun yaklaşık yüzde 80'inin köylerde yaşadığı ve tarımla iştigal ettiği düşünüldürse, üretim meydana gelen azalma daha iyi anlaşılacaktır.

2.4.1. Milli Korunma Kanunu (1940)

Toplumsal ve iktisadi anlamda tarihin en büyük yıkımı olarak addedilebilecek *II. Dünya Savaşı*, Türkiye Cumhuriyetinin ekonomiyi istikrara kavuşturma yönündeki gayretlerini de olumsuz etkilemiştir.¹ Ülke *II. Dünya Savaşı*’na bilfiil iştirak etmeyip gayri muharip konumunu sürdürse de savaş boyunca meydana gelen gelişmelerin ekonomik yansımalarından etkilenmiştir.² Tarımla iştigal eden kesimin büyük bölümünün silahaltına alınmasına koşut olarak yaşanan üretim düşüşü, ülkede kıtlık sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer taraftan savaşa girme kaygısı yaşayan halk da, gıda ürünlerini stoklamaya başlamıştır. Dolayısıyla tüketim harcamaları, üretim gücündeki ve miktarındaki azalmaya rağmen düşmemiştir. Bu durum toplam arzın, toplam talep karşısında yetersiz kalmasına sebep olmuş ve enflasyon oranı önemli ölçüde yükselmiştir (bkz. Metintaş ve Kayıran, 2008: 161-163; Neumark, 1946: 72; Duru, 2009: 160; Özkan ve Temizer, 2009: 320; Aydın ve Kapçı, 2018: 117).

Anlaşıldığı üzere savaş döneminde ülke, kıtlık, fiyat artışları ve bunların beraberinde getirdiği fırsatçılık ve karaborsacılık sorunlarıyla meşguldür (Duru, 2009: 160). Bilindiği gibi enflasyon, karaborsacılık sorununun en temel sebebidir. Bu dönemde hükümet, gıda ürünlerinde ortaya çıkabilecek kıtlığı engellemek amacıyla sıklıkla genelgeler yayınlamış ve karaborsacılığı önlemeye çalışmıştır. Ancak üretim miktarının azlığı sebebiyle ürün temininde yaşanan sorunlar, fiyat yükselişlerini devam ettirmiş ve karaborsacılık da giderek derinleşmiştir (Metintaş ve Kayıran, 2008: 164). Karaborsacılık özellikle ekmek ve şeker gibi temel tüketim maddelerinde yüzde 500'lere ulaşan fiyat artışlarına sebep olmuştur (Özkan ve Temizer, 2009: 321). Sorunun derinleşmesi üzerine hükümet, 7 Eylül 1939 tarihinde bir tebliğ yayınlamıştır. Tebliğ ile lüzum olmadığı halde fiyat yükselterek temel gıda ürünleri üzerinden vurgunculuk yapanların, hükümet tarafından izlemeye alınacağı ve gerekli olduğu hallerde fabrika, depo ve ürünlerine el konulacağı konularında uyarılarda bulunulmuştur. Yine aynı tebliğ ile halka da panik olunmaması yönünde telkinler yapılmıştır (Aydın ve Kapçı, 2018: 118). Keza *Toprak Mahsulleri Ofisi*’nin stoklarında var olan yaklaşık 195 bin ton buğday, 1940 sonuna dek halkın ihtiyacını

¹ Dünya ülkelerinin yaklaşık 1 trilyon dolar askeri harcama yapmasına sebep olan *II. Dünya Savaşı*, tarihin en maliyetli savaşıdır. Bu dönemde zirai üretim 10 yıl öncesine kıyasla yarıya düşmüştür (Okay, 2003: 28).

² Milli savunma ödeneği 1938 senesine yüzde 30,31 iken, 1939 senesinde yüzde 43,32’ye, 1941 senesinde ise yüzde 55,44’e kadar yükselmiştir (Yavuz, 2015: 163).

karşılayabilmiştir. Dönemin Başbakanı *Refik Saydam* da 8 Eylül 1939 tarihinde yaptığı meclis konuşmasında zirai üretimin yeterli olduğunu şu cümlelerle ifade etmiştir (Şener, 2004: 76):

“Zirai üretimimiz emin ve sağlamdır. Gıda maddeleri üzerinde herhangi bir sıkıntı yoktur. Mevcudumuz yıllık ihtiyacımızın üzerindedir. Toprak Mahsulleri Ofisi’nin silo ve depolarında 150 bin ton kadar buğday bulunmaktadır. Köylü ve tüccarın elinde en az iki misli stok kalemi olduğunu tahmin ediyoruz.”

Ne var ki stoklar 1940’a kadar yetse de vurgunculuğun önüne geçilememesi ve halkın paniğe kapılmasıyla birlikte hızla erimeye devam etmiştir. Şöyle ki bu dönemde *Toprak Mahsulleri Ofisi*’nin yaptığı alımların yaklaşık 38 bin ton civarında azaldığı göze çarpmaktadır¹ (Şener, 2004: 79). Bunun üzerine hükümet, gıda ürünlerinde arz talep dengesini sağlamak ve karaborsacılığı durdurabilmek için yeni tedbirler almak zorunda kalmıştır (Metintaş ve Kayıran, 2008: 165). Öncelikle gıda ürünlerinin ihracatı ve toptan satışı yasaklanmış, tüccarların tahıl, pamuk ve yün stoklarının kamu kurumları tarafından hükümetin belirleyeceği fiyatlarca satın alınması kararlaştırılmıştır.² Köylülerin de üretilen hububattan kendi tüketimleri için gerekli kısmı ayırdıktan sonra kalan kısmı belirlenen fiyattan devlete satılması şart koşulmuştur. Çiftçiler bunun yanında üretecekleri ürünün tür ve miktarını resmi kurumlara düzenli olarak bildirmeye yükümlü kılınmıştır³ (Özkan ve Temizer, 2009: 165-166; Metintaş ve Kayıran, 2008: 323).

Gelgelelim hükümetin tüm gayretlerine rağmen kıtlık, fiyat artışları ve vurgunculuğun önüne geçilememiştir (Metintaş ve Kayıran, 2008: 174). Bunun üzerine hükümet, olağanüstü tedbirler alarak para ve maliye politikası aracılığıyla piyasaya müdahale etmek zorunda kalmıştır (Neumark, 1946: 72). Bu doğrultuda ‘Milli Korunma Kanunu Taslağı’ hazırlanarak TBMM’ne sunulmuştur (Metintaş ve Kayıran, 2008: 168). Savaş döneminin en etkili ve önemli düzenlemesi olan bu yasa 18 Ocak 1940 tarihinde kabul edilmiştir. *Milli Korunma Kanunu* ile savaşa girme ihtimalinin ortaya çıkması halinde hükümet, tüm ekonomiyi denetleyebilecektir (Duru, 2009: 162).

¹ *Toprak Mahsulleri Ofisi* 1939 senesinde üretilen 4 milyon ton hububatın 194 bin tonunu alırken bu miktar 1940 senesinde 156 bin tona gerilemiştir (Şener, 2004: 179).

² Savaş döneminde benimsenen politika tarımsal ürünleri ihraç etmekten ziyade ülke ihtiyaçları için kullanmaktır (Şener, 2004: 74).

³ Savaşlar bilhassa kendi geçimlik üretimini yapan ya da lokal bir pazar için üretim yapan küçük çiftçileri etkilemektedir. Savaşın yarattığı koşullar büyük arazi sahiplerinin kar elde etme ihtimalini artırmaktadır (Karabulut, 2015: 376).

Bununla birlikte kanun, tarım sektörünün düzenlenmesine yönelik yükümlölükleri de içermektedir. Çalışabilir durumdaki tüm vatandaşlara bir ücret karşılığı olmak üzere zirai işlerde çalışma yükümlölüğü getiren 37. *madde*, hangi bölgelerde hangi ürünlerin yetiştirilebileceğini düzenleyen 38. *madde*, üzerinde zirai işlem yapılmayan ve 500 hektardan büyük toprakların bedeli ödenmek karşılığında zirai işleme açılmasını düzenleyen 39. *madde* ve çiftçinin işlenen her 4 dönüm arazi için bir çift öküzü istisna olmak koşuluyla kalan hayvanlarına el koyulmasını düzenleyen 41. *madde* bu doğrultuda yapılan düzenlemelerden birkaçıdır (bkz. Akman ve Akman, 2011: 76-77).

Yine bu kanun temel alınarak çıkarılan bazı kararnameler ile de tarım sahasının düzenlenmesine devam edilmiştir. Bu doğrultuda 28.11.1940 tarih 2/14714 sayılı kararname ile tüccar olsun ya da olmasın tüm gerçek ve tüzel kişilerin sattığı 100 kg'ın üstündeki buğday, arpa, çavdar ve yulafın azami fiyatı belirlenmiştir. Yine 30.01.1941 tarih 2/15114 sayılı kararname ile *Toprak Mahsulleri Ofisine* un stokları oluşturma yetkisi verilmiştir. 12.02.1941 tarih 2/15164 sayılı kararname ise hükümetin hububat ürünleri üzerindeki el koyma yetkisini genişletmiştir. 28.05.1941 tarih 2/15888 sayılı kararname ile mısır da düzenlemeye tabi tutulan ürünler arasına alınırken, 24.11.1941 tarih 2/16894 sayılı kararname ekmek, simit, makarna, şehriye ve bisküvi dışında kalan gıda mamullerinin buğday unundan yapılmasını yasaklamıştır (bkz. Akman ve Akman, 2011: 77-78).

Nitekim 18 Ocak 1940 ile 15 Haziran 1960 tarihleri arasında yürürlükte olan *Milli Korunma Kanunu*, bu süre içerisinde on üç kez tadil edilmesine rağmen istenilen neticelerin elde edilemediği söylenebilir. Hükümetin verdiği yetki doğrultusunda köylünün öz tüketim sonrasında kalan ürününe *Toprak Mahsulleri Ofisi* tarafından el konulması büyük problemlere neden olmuştur. Köylü bu dönemde haksızlığa uğradığını düşünerek ürününü devletten saklamaya başlamıştır. Büyük arazi sahipleri ise ürünlerini karaborsacılar vererek fırsatçılığa devam edebilmiştir. Yine kamu kurumları arasındaki koordinasyon sorunları, tespit komisyonlarında çalışan memurların keyfi uygulamaları köylüyü rahatsız ederken, ofis tarafından toplanan ürünlerin depoların yetersizliği sebebiyle zayi olduğu iddiaları toplumda infial yaratmıştır (bkz. Metintaş ve Kayıran, 2008: 171-172; Öztürk, 2005: 147; Dikmen, 1940: 269-272).

2.4.2. Köy Enstitülerinin Kurulması (1940)

Literatürde *Köy Enstitülerin* sosyolojik, düşünsel ve sair boyutlarının tartışıldığı birçok çalışma bulunmakla birlikte, bu bölüm daha çok okulların tarımsal üretime etkisine odaklanmaktadır.

Bilindiği üzere Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'dan küçük üreticinin hâkim olduğu ve geleneksel yöntemlerin kullanıldığı bir tarımsal yapı devralmıştır. Kuruluştan itibaren köyü ve köylüyü kalkındırmaya yönelik politikalar uygulansa da önce 1929 *Dünya Bunalımı*, sonrasında ise beliren yeni bir dünya savaşı ihtimali ve arkasından gerçekleşen *II. Dünya Savaşı* yapılan çalışmalardan istenilen başarının elde edilememesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde birçok alanda geri kalmış olan köyler, eğitim alanında da oldukça geri kalmıştır (Kaplunan, 2012: 191). Şöyle ki bu dönemde yurt çapındaki 40 bin köyden yaklaşık 35 bini öğretmene sahip değildi (Gürsel ve diğerleri, 2009: 121). Köy okullarında öğretmen yetersizliğinin yanı sıra bir diğer sorun da kentlerden gönderilen öğretmenlerin adaptasyon sorunuydu. Bulunan az sayıda okula kentten öğretmen gönderilse de bu öğretmenler köyde tutunamayıp geri dönmekteydiler (Aysal, 2005: 270). Nitekim 1924 *Anayasasının* her vatandaş için devlet okullarında ve parasız olarak zorunlu tuttuğu ilköğretim hakkına köylüler ulaşamamaktaydı (Bilir, 2003: 2). Bu noktada kurulmak istenen köy enstitüleri ile bu eksikler giderilmeye çalışılmış, teorik eğitimin uygulama ile tamamlandığı, evrensel bilginin yanında yöreye özgü tarımsal üretimi de destekleyen bir eğitimin verilmesi amaçlanmıştır (Şimşek ve Mercanoğlu, 2018: 261-262).

Köylerin eğitim sorununun çözümüne yönelik çalışmaları yürüten dönemim İlköğretim Genel Müdürü *İ. Hakkı Tonguç*, Anadolu köylerini gezerek önemli incelemelerde bulunmuş ve sonrasında da 20 yıla yayılan bir plan taslağı oluşturmuştur (Aysal, 2005: 112). *Tonguç*'a göre, hayata geçirilecek eğitim sistemi, devlet, sermayedar, büyük toprak sahipleri, işçiler ve çiftçilerden oluşan ekonomik organizasyonlar arasında yeni bir işbölümü yaratmalıydı. Özellikle de devletin başlıca vergi yükünü çeken küçük toprak sahibi çiftçinin temelinde olduğu bir eğitim sistemi organize edilmelidir. Çünkü *Tonguç*'a göre kentlerde memleketin eğitim reformunu yönetemeyecek kadar iktisadi hayattan kopmuş bir kitle bulunmaktadır. Dolayısıyla buradaki mesele sadece 'köy meselesi' değil, bir 'memleket meselesi' dir (Kirby, 1962: 81).

Diğer taraftan *Mustafa Kemal*, yakından takip ettiği çalışmalar sırasında köyün öğretmen probleminin kısa vadede çözülemeyeceğinin farkına varmıştır. Kısa süreli bir çözüm önerisi olarak da eğitmen yetiştirme fikrini ilgililer ile paylaşmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde 1936 senesinde *Ziraat Bakanlığı* ve *Kültür Bakanlığı* nezaretinde 4-8 aylık süreli kurslar açılmıştır. Eskişehir'in Çifteler Çiftliğinde yer alan bu kurslara, askerliğini çavuş ya da onbaşı olarak yapmış ve okuma yazma bilen gençler 'geçici öğretmen' olarak yetiştirilmek üzere alınmışlardır. Bu uygulamadan alınan başarılı sonuçlar neticesinde 11 Haziran 1937 senesinde 'Köy Öğretmenleri Kanunu' çıkarılmış ve eğitmenliğe yasal bir dayanak sağlanmıştır (Bilir, 2003: 2; Aysal, 2005: 112-113). *İ. Hakkı Tonguç*, *İ. Hakkı Baltacıoğlu*, *Emin Soysal* ve *H. Fikret Kanat*'ın kuruluşunda büyük emek verdiği Köy Öğretmen Okulları ile hem köy ilkokulunu bitiren öğrencilerin üst sınıflara devam etmesi sağlanmış hem de *Köy Enstitülerinin* temeli atılmıştır (Çetin ve Kâhya, 2017: 136).

Yapılan çalışmalar neticesinde Köy Enstitüsü Kanunu 17 Nisan 1940 tarihinde meclise sunularak yasalaşmıştır.¹ Kanunun birinci maddesinde *köy öğretmeni ve diğer köy meslekleri erbabını yetiştirmek üzere ziraat işlerine elverişli arazi bulunan yerlerde, Maarif Vekilliğince Köy enstitüsü açılır* ifadesine yer verilmiştir (Köy Enstitüleri Kanunu, 1940). Beş yıllık bir öğretim süresini öngören enstitülere, köy ilkokulunu tamamlamış öğrenciler alınmışlardır. Dönemin Maarif Vekili *Hasan Ali Yücel* bunun sebebini *köylü çocuğunu köylülük mahiyetini kaybetmeden yetiştirmek* olarak açıklamıştır (Kalyoncuoğlu, 2010: 239). Enstitülerdeki eğitimi tamamlayan öğrenciler ilkokul mezunu sayılacak ve başarılı olanlar öğretmen olarak atanacaktır (Yiner, 2012: 310). Kanuna göre göreve başlayan öğretmenlere sermaye ve gerekli tarım gereçleri devlet tarafından temin edilecektir. Bu durum enstitülerin birer tarım işletmesi niteliğine sahip olduğunu göstermektedir (Aysal, 2005: 274).

Öte yandan enstitülerin kurulacağı yerler belirlenirken, nüfus ve demografik yapı dikkate alınmıştır (Özgen, 1995: 2-5). Bunun yanında ulaşım ağına yakın olması, kırsal bir bölgede yer alması, su kaynaklarına yakınlığı ve ekim-dikime elverişli hale getirilebilme özelliği dikkat edilen diğer unsurlardır² (Şimşek ve Mercanoğlu, 2018:

¹ Taslağın görüşülmesi sırasında *Kazım Karabekir Paşa* olumlu görüş belirterek, Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda gerekli olan gıda ihtiyacının köy enstitüleri tarafından karşılanacağını ifade etmiştir (Kirby, 1962: 199-200).

² Enstitüler genel olarak kırsal bölgelerde 671-5000 dönüm arasında değişen geniş araziler üzerine tesis edilmiştir. Ancak; Arifiye (Adapazarı), Gök köy (Kastamonu), Beşikdüzü (Trabzon), Ernis (Van) gibi

270). Müfredat ise tarım, teknik ve kültür derslerini ihtiva eden üç bölümden oluşmaktadır. Ders saatleri farklı bölgelerdeki okullarda farklı ağırlıkta olması ile birlikte temelde tarım ve teknik dersleri için haftalık 11'er saat, kültür dersi için ise 22 saat olarak belirlenmiştir (Yiner, 2012: 311). Haftalık 11 saat olarak belirlenen tarım dersinin içeriği ise şu şekildedir (Yücel, 1995: 13):

Tablo 15: Tarım Derslerinin Konularına Göre Dağılımı

Dersler	Haftalık Ders Saati				
	1nci Sınıf	2nci Sınıf	3ncü Sınıf	4ncü Sınıf	5nci Sınıf
Tarla Tarımı	-	3	4	2	1
Bahçe Tarımı	8	4	3	3	2
Sanayi Bitkileri-Tarım Sanayii	-	-	1	1	2
Zootečni	1	2	2	1	2
Kümes Hayvancılığı	2	2	-	-	-
Arıcılık-İpekböcekçiliği	-	-	1	2	2
Balıkçılık- Su Ürünleri	-	-	-	2	2
TOPLAM	11	11	11	11	11

Kaynak: (Yücel, 1995: 13).

Tablo 15'de gösterilen konular temel olup, tüm bölgelerde gösterilmektedir. Bunun yanında yöresel olarak bazı bölgelerin öne çıktığı tarımsal faaliyetler de bulunmaktaydı. Bu durumlarda derslerin içeriği de avantajlı ürüne göre değişiklik göstermekte, yine üretim miktarı da ilgili ürün lehine yükselmekteydi. Kırklareli Keprtepe Köy Enstitüsünde ayçiçeği üretimi, Malatya Akçadağ Enstitüsünde kayısı üretimi, Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsünde koyun ve tiftik yetiştiriciliği, Aydın Ortaklar Köy Enstitüsünde incir bahçeleri ve zeytincilik, Isparta Gönen Köy Enstitüsünde gül yağı ve gül bahçeleri, Antalya Aksu Köy Enstitüsünde narenciye, Eskişehir Çifteler Köy Enstitüsünde tahıl, Kastamonu Gököy Enstitüsünde meyvecilik, Kars Cılavuz Köy Enstitüsünde hayvancılık, Adapazarı Arifiye Köy Enstitüsünde balıkçılık, Trabzon Beşikdüzü Köy Enstitüsünde konserveçilik öne çıkan zirai faaliyetlerdir (bkz. Şimşek ve Mercanoğlu, 2018: 276).

yerlerde bulunan enstitülerde geniş araziler bulunmamaktaydı. Buralar yaklaşık 50-150 dönüm arazi üzerine tesis edilmişlerdir (Yücel, 1995).

Bununla birlikte tarım derslerinin büyük bölümü arazide geçmekteydi. Bu süre ortalama olarak ayda bir hafta arazide çalışılmasına denk geliyordu. Arazide çalışan ve toprak, su, bitki ve hayvanlarla iç içe olan öğrenciler bu sayede fizik, kimya, biyoloji ve jeoloji gibi kültür derslerini de daha iyi kavıyordu (Yücel, 1995: 12-15). Bu şekilde tarım, teknik ve kültür derslerinin birbiriyle etkileşim içinde olması bilinçli bir üretici neslin yetişmesine katkı sağladığı söylenebilir.¹ Ayrıca tarla işleri görülürken de kız ve erkek öğrenciler arasında bir işbölümü söz konuydu. Tarla ve bahçe tarımı, çift sürümü gibi ağır işler daha çok erkek öğrenciler tarafından yerine getirilmekteydi. Kız öğrenciler ise sebze ve meyve bakımı, tavukçuluk, ekin toplama, süt sağma, yoğurt ve peynir yapımı, turşu ve konserve hazırlanması gibi işleri yapmaktaydı (Tuna, 2009: 24).

Daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde ülke köylerinde tarım geleneksel usullere göre yapılmaktaydı. Nesilden nesille bu şekilde aktarılan tarımsal yapı aile bireylerinin birlikte çalışarak yaptığı geçimlik üretimden öteye gidememekteydi (Hovardaoğlu, 2014: 595-596). Bu doğrultuda ‘Eğitim, üretim içindir’ anlayışını benimseyen ve ‘birliktelik, katılım, yetki’ ile ‘sorumluluk’ eksenlerinde oluşturulan köy enstitülerinin amacı, modern teknikleri kullanarak tarımsal üretimi artırmak ve bu sayede köyde canlılık oluşturmak suretiyle memleketi kalkındırmaktır (Ortaş, 2005: 3; Özgen, 1995: 5-9). Bu anlamda enstitülerden beklenen fayda da sağlanmış, enstitünün kurulduğu köy civar yerler için zamanla bir pazar haline gelmiştir. Okullarda yapılan tarımı gören çiftçi de bundan faydalanmış, öğrenci ve köylü arasında oluşan etkileşimle köyde istenilen canlılık yaratılmıştır (Kirby, 1962: 272). Ayrıca okullara farklı bölgelerden gelen öğrencilerin her biri kendi yöresine özgü tarımsal bilgilerini birbiriyle paylaşmış, bu da üretime olan katkıyı artırmıştır (Hovardaoğlu, 2014: 595). Enstitülerde 1940-1946 seneleri arasında tarımsal üretimin yanında, 750 bin fidan dikilmiş, birçok ormanlık alan ve tarım deposu oluşturulmuş, yüzlerce hayvan yetiştirilmiştir (Gürsel, 2018: 8). Tarımsal ürününün ya da fidanların fazlaları civar köylerin faydalanması amacıyla oralara gönderilmiştir (Hovardaoğlu, 2014: 596). Okulların köyde yarattığı bu canlılığı dönemin *Çifteler Köy Enstitüsü* Müdürlerinden olan *M. Rauf İnan* şu sözlerle ifade etmiştir (Yücel, 1995: 8):

“1940 senesinde Çifteler çevresinde buğday, arpa gibi tahıllar ekiliyordu. Sebze hiç ekilmezdi. Sadece karpuz yetiştiriliyordu. Meyveyi çerçiler getiriyordu.

¹ Enstitülerde verilen teknik dersler, erkekler için duvarcılık, sıvacılık, boyacılık, köy demirciliği ve köy marangozluğu; kızlar için ise dikiş nakış, dokumacılık ve diğer el sanatları faaliyetleridir (Gürsel, 2018: 6).

Çevreden en fazla 1 metre kadar büyüyen sığırkuyrukları yetişiyordu. Sakarya'nın bir kolu olan Seydisuyu kıyısında birkaç söğüt ağacı vardı. Çevre köylerden birinde ağaç vardı. Mahmudiye köyünde iki kavak. (...) Enstitüde 80 dekar akasya ormanı, 100 dekar bağ, 300 dekar meyvelik, 300 dekar sebzelik, geniş bir kavaklık gerçekleştirildi. Yakında yeniden gidip gördüm. Çevre köyler bağ, bahçe ve ağaçlar içindeydi”.

Yine 1939-1944 yılları arasında *Gönen Köy Enstitüsünde* öğrencilik yapan *Süleyman Aydemir* de aldığı tarım eğitimini şu sözlerle anlatmıştır (aktaran Aksakal, 1995: 23):

“Köy Enstitülerinde beş yıllık eğitim süresinin 58 haftası tarım derslerine ayrılmıştı. Bu dersler genellikle uygulamalı olurdu. Yaparak, yaşayarak yetiştirildik. Diktik, ektik, biçtik. Tarımın meyvecilik, sebzecilik, hayvancılık, arıcılık, çiçekçilik gibi tüm dallarında yeterince yetiştik”.

Görüldüğü üzere, kısa sürede kurulan 21 köy enstitüsü, tarıma, üretime ve de doğaya büyük katkılar sağlamıştır (Gürsel ve diğerleri, 2009: 124). Dolayısıyla enstitüleri sadece öğretmen okulları gibi değerlendirmek yanlıştır. Bu okullar faaliyette olduğu süre içerisinde bulunduğu köye, civar köylere tarımsal üretim anlamında canlılık kazandırmış, aynı zamanda tabi çevrenin korunması ve geliştirilmesini de katkıda bulunmuşlardır (Kartal, 2008: 32-35).

2.4.3. Ekmek Karnesi Uygulaması (1942)

İkinci Dünya Savaşı, diğer dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de üretimin düşmesine ve gıda temininde sorunlar yaşanmasına sebep olmuştur. Türkiye, savaşın ilk yıllarında 1930’larda yaptığı yüksek stoklarına güvenerek hububat piyasasına müdahalede bulunmamıştır. Ancak 1941 senesi ile birlikte *Toprak Mahsulleri Ofisi*’nin sahip olduğu stokların hem ordu hem de halkın ihtiyacını karşılamada yetersiz kalacağı ortaya çıkmış ve bazı önlemlerin alınması zarureti doğmuştur. Bu doğrultuda öncelikle tek tip ekmek çıkarılması kararlaştırılarak, büyük şehirler İstanbul, İzmir ve Ankara’da uygulamaya koyulmuştur. Bu ekmeklere aynı zamanda yüzde 15 oranında arpa katılarak buğdaydan tasarruf edilmesi öngörülmüştür. Daha sonra ekmeğin hamurundaki arpa oranı yüzde 20’ye çıkarılarak yüzde 30 da çavdar katılması kararlaştırılmıştır. Devam eden süreçte mısır unu ile birlikte patates de ekmek hamuruna katılmış ve bu sayede un sıkıntısı aşılmaya çalışılmıştır (bkz. Dokuyan, 2013: 196-199; Sönmez, 2011: 613).

Her ne kadar çeşitli önlemler alınmaya çalışılsa da hububat da yaşanan fiyat artışları engellenememiştir. Yükselen fiyatların yanında kentlerde yaşanan un sıkıntısı, halkın paniğe kapılarak un stoklamasına sebep olmuştur (Özkan ve Temizer, 2009: 320-322). Bu dönemde *Toprak Mahsulleri Ofisi* 400 ton buğdayı her gün piyasaya sürerek un

krizini aşmaya çalışsa da, piyasaya sürülen unlar fırsatçı tüccarlar tarafından civar kentlere yüksek karlarla satılmıştır. Fırıncılar da un stoklarının biteceği korkusuyla telaşa kapılmış ve daha az ekmek çıkarmaya başlamışlardır (Dokuyan, 2013: 198). Bu gelişmeler neticesinde memleketin en büyük şehri olan İstanbul'da ekmek fiyatı 1939'da 9 kuruş iken, 1941'e gelindiğinde 13 kuruşa kadar yükselmiştir. Gösterilen tüm gayrete rağmen un gereksiniminin karşılanamaması ve ekmek bulmada yaşanan sorunlar hükümeti yeni önlemler almak mecburiyetinde bırakmıştır (Bakar, 2013: 12).

Nitekim hükümet, büyük kentlerde ekmek tüketimini kısıtlayarak kıtlığı önlemek ve vatandaşların tümünün eşit miktarda ve nitelikte ekmeğe ulaşmasını sağlamak için ekmeğin karneyle satılmasına karar vermiştir. Bu uygulama ile aynı zamanda ekmek piyasasında oluşan karaborsanın önüne geçmek ve kişilerin stok yapmak için gereğinden fazla ekmek alması da engellenmek istenmiştir (Bakar, 2013: 18). Uygulamaya öncelikle 14 Ocak 1942'de İstanbul'da başlanmış, daha sonra 17 Ocak'ta İzmir, 22 Ocak'ta da Ankara ile devam edilmiştir (Alpay ve Alkin, 2017: 79).

Ekmek karnelerinin hazırlanmasından *Ticaret Bakanlığı* sorumlu iken dağıtımları valilikler aracılığı ile yapılacaktır.¹ İstanbul, İzmir ve Ankara gibi büyük kentlerde ekmek kartının üzerine aile reisinin fotoğrafı yapıştırılacaktır.² Diğer şehirlerde ise bu uygulama ihtiyaridir. Aile reisinin ölümü halinde o ailenin sahip olduğu karne yeniden hazırlanacaktır (Sönmez, 2011: 620-621). Hazırlanan karnelerde ekmek istihkakı üç bölüme ayrılmıştır. Buna göre; 7 yaş ve altındaki çocuklara günde 187,5 gram; 7 yaş üzeri çocuklar ile diğer yetişkinlere günde 375 gram; ağır sanayi işi ile iştigal eden işçiye ise günde 750 gram ekmek dağıtılacağı belirtilmiştir (Bakar, 2013: 21-22). Kişiler ekmeklerini belediyeler tarafından belirlenen fırınlardan alacaklardır³ (Sönmez, 2011: 621). Ekmek alındığı sırada karnenin içinde yer alan karelerden biri fırıncıya teslim edilecek, fırıncılarda bu kareler aracılığıyla denetlenecektir⁴ (Bakar, 2013: 16). Uygulama ile lokantalar da katık satan kuruluşlar olarak kapsama dâhil edilmiştir (Özer, 2012: 34-35).

¹ İçerisinde 30 kare yer alacak şekilde aylık olarak hazırlanan ekmek karnelerinin üzerinde de kişinin adı ve soyadı yazacaktır (Bakar, 2013: 17).

² Bunun yanında karneler hane başı olarak değil, şahıs esas alınarak dağıtılmıştır. Yani bir ailede kaç kişi varsa o sayıda karne teslim edilmiştir (Bakar, 2013: 17).

³ Fırınlardan her biri asgari 3 dağıtım yeri açmakla yükümlü kılınmıştır (Bakar, 2013: 17).

⁴ Ekmek karnesi ile fırıncıya verilen un miktarı arasında uyumsuzluk tespit edilirse fırın sahibine ceza kesilecektir (Taşdemir, 2016: 155).

Öte yandan aynı yılın Şubat ayında karnelerin dağıtımıyla alakalı yeni kıstaslar belirlendi. Şöyle ki: Daha evvel aile üyelerine verilen karneler, en üstte aile reisine ait olan olacak şekilde iğnelenip yazım memuruna teslim edilecekti. Bununla birlikte oturulan adres de detaylı olarak memura bildirilecekti. Ağır işçi statüsünde ekmek alma hakkı verilen sanat ve meslek erbabı da açık bir biçimde uzmanlık alanını belirtecekti. Bu kıstaslara uymayan kişilere Şubat ayı içinde ekmek verilmeyeceği duyurulmuştur (Taşdemir, 2016: 150). Yine şubat ayı itibariyle haftada bir gün olmak üzere dileyenlere ekmek yerine un verilmesine karar verilmiştir.¹ Ancak unlar kâğıt yetersiz olduğundan paket şeklinde değil tartı ile dağıtılacaktı (Bakar, 2013: 22). Ayrıca Mart ayında ekmeğin taze olarak değil bir gün bekletildikten sonra halka dağıtılması kararlaştırılmıştır² (Dokuyan, 2013: 200).

Bununla birlikte kentlerde daha fazla ekmek almak isteyen halkın karneler üzerinde oynamalar yaptığı veya kendisine ait olmayan karneler ile ekmek almaya çalıştıkları görülmüştür (Özer, 2012: 35). Bunun üzerine kendisine ait olmayan karneleri kullananlar ile karne üzerinde oynama yapanların 3 yıl hapis cezası ile cezalandırılması uygun görülmüştür³ (Dokuyan, 2013: 201). Buna mukabil fırıncılarında eksik gramajlı ekmek satmak ya da karnesiz yüksek fiyattan ekmek satmak gibi çeşitli usulsüzlüklere karıştığı sıkça şikâyet konusu olmuştur. Bu dönemde Ayvalık Hayrettin Paşa Mahallesinde fırıncılık ile iştigal eden bir şahsın ekmeğin gramajını yaklaşık 30 gram eksik çıkardığı tespit edilmiş, 50 lira para cezası kesilerek eksik gramlar tamamlanmıştır (Taşdemir, 2016: 154). Yine karne dağıtımında usulsüzlükler yapan memurlar hakkında da para ve hapis cezaları uygulanmıştır (Bakar, 2013: 37). Yolsuzlukların artması üzerine hükümet, 5 Mayıs 1942 tarihinde her mahallede faaliyet gösterecek *Halk Dağıtım Birliklerini* kurarak karne uygulamasından doğan usulsüzlüklerin önüne geçmek istemiştir (Özkan ve Temizer, 2009: 323). Gösterilen tüm gayrete rağmen buğday kıtlığı giderilememiş ve ekmek üretiminde buğday biraz daha kısıtlanmıştır. 1943 yılı Temmuz ayına gelindiğinde ekmek, yüzde 30 buğdayın yanında yüzde 15 mısır unu, yüzde 15 akdarı ve yüzde 40 arpadan üretilmekteydi (Bakar, 2013: 25).

¹ Karara göre 750 gram ekmek karşılığında 531 gram, 375 gram ekmeğe karşılık 365 gram un verilecekti (Bakar, 2013: 21)

² Taze ekmek daha ağır geldiğinden dolayı bekletilip satılması istenmiştir. Taze ekmek satarak halkı aldatanlara ise 25 lira para cezası verilmiş ve ekmeklerine el konulmuştur (Dokuyan, 2013: 200).

³ Savaş döneminde tüm dünyada kıtlık söz konusudur. Dolayısıyla benzer uygulamalar diğer ülkelerde de görülmektedir. Bu dönemde Paris'te ekmek karnesi çalan bir şahsın müebbet kürek cezası ile tazyik olunduğu düşünülürse, cezaların Türkiye'de daha hafif olduğu söylenebilir (Bakar, 2013: 37).

Karne uygulaması ile halka eşit miktarda ve nitelikte ekmek dağıtılması istense de beklenen netice alınamamıştır. Yapılan usulsüzlükler ile yüksek gelire sahip kimseler yüksek paralarla ekmek temin edebilirken, düşük gelire sahip kimseler ekmek bulmakta zaman zaman zorlanmışlardır (Dokuyan, 2013: 201). Yine de uygulama ile yaklaşık 8 milyon kişinin ekmek ihtiyacını karşıladığı tahmin edilmektedir (Bakar, 2013: 33). Dönemin Ticaret Bakanı *Mümtaz Ökmen* karne uygulaması ile buğdayda yaklaşık yüzde 20 nispetinde bir tasarruf sağlandığını ifade etmiştir (Dokuyan, 2013: 202).

Sonuç olarak *II. Dünya Savaşı'nın* sonlanacağını görülmesi ile buğday ve ekmek üzerindeki devlet müdahalesi de yavaş yavaş azaltılmıştır (Dokuyan, 2013: 203). Savaşın bitmesiyle birlikte Bakanlar Kurulu 28 Mayıs 1946 tarihinde bir kararname yayınlamış ve Ticaret Bakanlığı'na zaruret görülmeyen bölgelerde karne uygulamasını kaldırma yetkisi vermiştir. Bakanlık yetkiyi öncelikle Temmuz ayında kullanarak, İstanbul, İzmir ve Ankara dışında kalan vilayetlerde karne uygulamasını sonlandırmıştır (Bakar, 2013: 48). Son olarak Eylül 1946'da İstanbul'da da ekmek satışı serbest bırakılmış ve 4 yıllık uygulama resmi olarak sonlandırılmıştır (Alpay ve Alkin, 2017: 81)

2.4.4. Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu (1943)

İkinci Dünya Savaşı yılları, dünya genelinde üretken sektörlerin durakladığı ve milli hasılanın azaldığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde askeri harcamalardaki artış ülkelerin kamu harcamalarının artmasına sebep olmuştur. Türkiye'de de bu dönemde tüm dünya ülkeleri gibi askeri harcamaların artması kamu giderlerinde fevkalade yükselişlere neden olmuştur (Çomaklı ve diğerleri, 2012: 63-64). *Tablo 16*, ilgili dönemde kamu giderlerinde yaşanan artışı göstermektedir:

Tablo 16: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Kamu Giderlerinin Seyri (Milyon Lira)

Yıllar	Genel Harcamalar	Askeri Harcamalar
1939	387.2	144.6
1940	535.9	285.1
1941	574.6	322.1
1942	885.1	497
1943	1,019	540.8
1944	987	526.4

1945	547	254.9
------	-----	-------

Kaynak: (Başar, 2015: 89-90)

Kamu giderlerinde yaşanan artış 1941 yılına dek mevcut vergilere yapılan zamların yanında borçlanma ve emisyon yoluyla karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak bu tarihten itibaren masraflarda yaşanan olağanüstü artış hükümeti yeni kaynak arayışlarına itmiştir (Başar, 2015: 90). Bu doğrultuda bir zorunluluk vergisi olarak ifade edilebilecek olan *Toprak Mahsulleri Vergisi*, hükümetin, savaşa girilme ihtimali karşısında hem ordunun hem de toplumun gıda gereksinimini temin etmek amacıyla yürürlüğe koyduğu bir yükümlülüktür (Aydın, 2017: 5). Özer (2011: 221)'e göre vergi, kamu bütçesine kaynak sağlamanın yanında tarım harici kesimde uygulanan *Varlık Vergisi* sebebiyle oluşan infialin azaltılması amacını da taşımaktadır.¹

Aşar Vergisinin 1925 senesinde ilga edilmesinden sonra çiftçinin doğrudan yükümlü olduğu ilk vergi olan *Toprak Mahsulleri Vergisi*, meclis bünyesinde de yoğun tartışmalara sebep olmuştur (Yıldırım, 2015: 103). Her ne kadar ruh ve teknik açıdan *Aşar'dan* farklı olsa da, uygulanması esnasında da *Aşar'a* benzememesi üzerinde önemle durulmuş ve bu nokta müzakerelerin temelini oluşturmuştur² (Başar, 2015: 94-95). Dönemin Başbakanı *Şükrü Saraçoğlu* da bu noktada gösterdikleri gayreti müzakereler sırasında bilhassa belirtmiştir (Özer, 2011: 221). Nitekim müzakerelerin ardından yapılan meclis oylamasında 168 mebusun oylamaya katılmamasına rağmen, 283 kabul oyuyla meclisten geçen vergi, 7 Haziran 1943 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Aydın, 2017: 6).

Dokuz fasıldan oluşan *Toprak Mahsulleri Vergisi* ile ipek kozası ve muhtelif tarımsal ürünlerden vergi alınması hükme bağlanmıştır (Aydın, 2017: 6). Vergi kapsamındaki tarımsal ürünler; buğday, arpa, mısır, çavdar, yulaf, çeltik gibi hububatı; mercimek, bezelye, nohut, bakla gibi bakliyatı ve kuru incir, fındık, antep fıstığı, kuru üzüm, patates, tütün, narenciye, susam, pamuk, zeytin gibi diğer mahsulleri ihtiva

¹ *Akıncı ve Usta* (2015: 49)'nın ifadesiyle söz konusu vergi, varlık vergisinin tersine büyük toprak sahibi ile küçük çiftçi arasında ayırım yapmamış, bu özelliği sebebiyle de verginin ağırlığı daha çok küçük çiftçinin üzerinde hissedilmiştir.

² *Başar* (2015: 88), *Aşar*'ın ilgasından 18 yıl gibi kısa bir süre sonra uygulamaya konulan *Toprak Mahsulleri Vergisinin*, her ne kadar teknik bakımdan farklılıklar içerse de konusu daraltılmış yeni bir *Aşar Vergisi* olduğunu ifade etmektedir.

etmektedir¹(Çomaklı ve diğerleri, 2012: 67). Kanun ile verginin mevzunu oluşturan tarımsal mahsulün belirli bir kısmına devlet tarafından direkt olarak el konulması ve kısıtlı sayıdaki ürünün de nakden vergilendirilmesi hükme bağlanmıştır² (Akman ve Akman, 2011: 82). Vergi oranları ise aynı alınanlarda yüzde 8, nakdi alınanlarda ise yüzde 12 olarak kararlaştırılmıştır (Yıldırım, 2015: 103).

Bununla birlikte vergi, direkt olarak devlet tarafından toplanacak, belirlenen mahsuller için mükellefin beyanı yörenin takdir komisyonları tarafından kontrol edildikten sonra vergi matrahı olarak onaylanacaktır.³ Hububatta ise vergi matrahı, hasat yerinde mahsulün ölçülmesi yoluyla belirlenecektir. Köylü, maliye memuru ile yöreden seçilmiş bir memurdan oluşan ölçme komisyonunu, mahsul hasat edildikten sonra davet edecek, iki gün içerisinde ölçme işlemi tamamlanacaktır. Köylü mahsulü ölçme işlemi gerçekleşmeden hasat yerinden kaldıramayacaktır (Payaslı, 2011: 129-130).

Şüphesiz vergi matrahının daha çok ölçme yöntemi ile belirlenmesi memur ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Söz konusu kanunun uygulanabilmesi için yaklaşık 100 bin civarında yeni memur alımı yapılmıştır⁴ (Yıldırım, 2015: 104). Dolayısıyla verginin tarh ve tahsilinin devlet için oldukça maliyetli olduğu söylenebilir (Çomaklı ve diğerleri, 2012: 65). Memur sayısının yüksek olması verginin toplanmasını maliyetli kılmasının yanında memurların keyfi uygulamaları da halkın tepki göstermesine neden olmuştur (Akman ve Akman, 2011: 84-85; Yıldırım, 2015: 104). Olumsuzlukların giderek artması yeni bir düzenleme yapılmasını zorunlu kılmıştır. Aksaklıklar dikkate alınarak hazırlanan 4453 sayılı yeni kanun ile hasat yerinde ölçme usulü terk edilmiş ve köylünün mahsulünü doğrudan devletin belirlediği toplama ambarına bırakması kararlaştırılmıştır (Akman ve Akman, 2011: 84-85; Çomaklı ve diğerleri, 2012: 66).

¹ Köylülerin topraklarında öz tüketimlerini karşılamak için ektiği ürünler, belediye ve özel bütçeli idarelere ait alanlarda ekilen ürünler, okul, hastane ve kamu yararına derneklerin kendi ihtiyaçları doğrultusunda yetiştirdiği ürünler ile cezaevleri ve ıslahevlerindeki mahkûmlar tarafından yetiştirilen ürünler vergiden muaf tutulmuştur (Aydın, 2017: 7).

² Patates, tütün, pancar, afyon ve narenciye ürünlerinden nakdi olarak; pamuk, zeytin, fındık, üzüm, bakliyat ve hububattan ise aynı olarak vergi alınması kararlaştırılmıştır (Şener, 2004: 89).

³ Daha önce de belirtildiği üzere kanun uygulanırken *Aşar'ın* yarattığı sorunlara özellikle dikkat edilmiştir. Bu maksatla iltizam usulüne yer verilmemiş, Maliye teşkilatının matrahı tespit etmesi ve vergiyi tahsil etmesi karara bağlanmıştır (Başar, 2015: 92-95)

⁴ Bu dönemde kanunun tatbiki amacıyla iki ya da üç ay süreli yaklaşık 45 bin ölçme memuru, 10 bin tahmin memuru ve yaklaşık 50 bin harman bekçisi işe alınmıştır. İlgili dönemde toplam 130 bin civarında devlet memurun bulunduğu hesaba katılırsa verginin getirdiği maliyet daha anlaşılır olacaktır (Başar, 2015: 92-95).

Her ne kadar uygulama esnasında sorunlar yaşansa da söz konusu verginin savaş döneminde hem ülkenin gıda ihtiyacının temininde hem de bütçe dengesini sağlamada önemli katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Küçük bir bölümü nakdi olarak, büyük bölümü ise aynı olarak toplanan vergi, bu yanıyla köylüyü biraz da olsa memnun edebilmiştir (Akman ve Akman, 2011: 83-85). Çünkü yaşanan savaş sebebiyle üretken olmayan bir dönem geçiren köylü için vergiyi nakden ödemektense ürünün belli bir bölümünü vermek nispeten daha az sıkıntı yaratmaktaydı (Yavuz, 2015: 175). Buna mukabil vergi üretim düşüşünün ve krizin sebebi olarak da görülmüştür (Akman ve Akman, 2011: 89). Kanun tatbik edilirken ortaya çıkan sorunlar köylünün tepkisine neden olmuştur. Hem oldukça büyük bir arazi üzerinde memur kadrosunun yetersiz kalması hem de hasat edilen ürünün bu geniş arazi üzerinde yayılması köylüyü zor durumda bırakmıştır. Bu dönemde köylü, hasat edilen ürün başında nöbet tutarak vergisini verebilmiştir. Halkın bir bölümü ekmek bulamazken yanlış uygulamalar ile hububatın zayi olması köylü ile iktidarın arasının açılmasına sebep olmuştur (Özer, 2011: 225).

Nitekim üç mahsul dönemi uygulanan vergi, 4840 sayılı kanunla 23.01.1946 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır¹ (Başar, 2015: 99-100). Yürürlükte olduğu dönemde 233,5 milyon liralık kaynak sağlayarak bütçe gelirlerinin yüzde 8'ini elde eden vergi ile hedeflenen başarıya ulaşamamıştır (Şener, 2004: 90).

Tablo 17: Toprak Mahsulleri Vergisinin Tahmin – Tahsil Karşılaştırması (Milyon Lira)

Yıllar	Tahmin Edilen	Tahsilat
1943	120	59.6
1944	124	47.2
1945	75	66.7
1946	-	60
Toplam	319	233.5

Kaynak: Başar, 2015: 100

Tablo 17'den de görüldüğü gibi vergi ile birlikte 319 milyon liralık bir kaynak beklenirken bu rakam 233,5 milyon lira ile sınırlı kalmıştır. Vergi yürürlükten

¹ Bu noktada *Sağlam* (2013: 160)'ün görüşlerinden istifade edebiliriz. Yazara göre bu tarihe kadar küçük üreticinin ürününe çeşitli vergiler ile el konulması piyasanın sağlıklı bir şekilde işlemesine engel teşkil etmekteydi. Dolayısıyla söz konusu verginin kaldırılması daha sonra yaşanacak liberal dönem için önemli bir adımdır.

kalktıktan sonra da borçlu olanlar takip edilmeye devam edilmiştir. Ancak yürürlükte iken vergisini ödemekte zorlanan köylü sonraki dönemde de borçlarını ödeyememiştir. Bu vaziyet meclis gündemine taşınarak söz konusu vergiden kalan borçların silinmesi müzakere edilmiştir. Nitekim 21 Mayıs 1947 tarihli düzenleme ile *Toprak Mahsulleri Vergisinden* kalan tüm borçlar silinmiştir (Aydın, 2017: 17).

2.4.5. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (1945)

Toprak reformu esas olarak toprağın mülkiyetinin küçük çiftçiler ve tarım kesiminde çalışan işçiler lehine yeniden dağıtılmasını ihtiva etmektedir¹ (Tekelioğlu, 2010: 44).

Bilindiği üzere az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde toprak sahipleri, sanayi sektörünün az gelişmiş olması sebebiyle ekonomik gücü en yüksek olan kesimi oluştururlar. Bu ülkelerde sahip olunan toprak miktarı, söz konusu kesime ekonomik gücün yanı sıra toplumsal saygınlık ve siyasal nüfuz da kazandırır. Böylelikle bir taraftan topraksız ve az topraklı köylü üzerinde hâkimiyet kuran toprak sahipleri diğer taraftan ise sahip oldukları ekonomik güç nispetinde siyasal iktidar üzerinde baskı unsuru oluşturabilirler. Yani sahip oldukları ekonomik güce bağlı olarak üzerinde hâkimiyet kurdukları köylülerin siyasi meyillerine ve seçmen olarak davranışlarına açıkça etkide bulunurlar. İşte bu noktada toprak reformu, toprak üzerinde haiz olunan mülkiyet hakkını geniş kesimlere yayması açısından önem arz etmektedir.² Mülkiyet hakkının yaygınlaşmasına paralel olarak toprak sahiplerinin köylü üzerindeki ekonomik ve siyasi baskısı da azalacaktır. Bu anlamda başarılı bir toprak reformu, tarımla iştigal eden köylü kesimi büyük toprak sahiplerinin etkisinden arındırarak siyasal demokrasinin gelişimine katkı sağlayabileceği gibi özellikle az gelişmiş ve gelişmekte

¹ Burada toprak reformu ve tarım reformu kavramlarının arasındaki farka değinmekte fayda görüyoruz. Tarım reformu, tarımsal üretim miktarını yükseltebilmek amacıyla yapılan hazırlıkların tümünü kapsar. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında toprak reformunu da içerir. Bununla birlikte toprak reformunun başarısı da, tarım reformunun diğer bileşenlerinde sağlanacak başarıya bağlıdır. Dolayısıyla tarım reformu, toprak reformunu içeriyor gibi görünse de aralarında girift bir ilişkinin söz konusu olduğu söylenebilir (Pamak, 1980: 129).

² Toprak reformu hayata geçirilirken dağıtılacak toprağın belli bir büyüklükte olmasına özen gösterilmelidir. Bu husus çiftçinin üretimini kar sağlayacak biçimde yapması için önemlidir. Ayrıca reform yapılırken toprağın yanı sıra zirai makine, belli bir sayıda hayvan, ahır ve ambara da gerek duyulduğu dikkate alınmalıdır. Aksi halde yapılacak toprak reformu, başka toprak ağalarının ortaya çıkmasına sebep olacaktır (Pamak, 1980: 157).

olan ülkelerde köylü kesimin refahını artırarak ekonomik kalkınmanın hızlanmasını da sağlar¹ (bkz. Kayıran ve Metintaş, 2018: 647-648).

Toprak reformu kavramının Türkiye'deki siyasal elit üzerindeki tezahürü birçok ülkeye nazaran oldukça geç bir tarihte vuku bulmuştur (Karaömerlioğlu, 1998: 32). *I. ve II. Dünya Savaşlarından* üstünlükle ayrılan devletler, hem Avrupa'da hem de Uzakdoğu ülkelerinde geniş çaplı toprak reformları yaptırmış ve bu sayede büyük arazi sahiplerinin etkinliklerini azaltıp, politik anlamda köylünün desteğini alarak kendi tesis edecekleri hükümetlerin gücünü artırmaya çalışmışlardır. Yine bu dönemde Meksika gibi gelişmekte olan ülkelerde de sol, sosyal demokrat hükümetler toprak reformu çalışmalarına başlamışlardır² (Köymen, 2009: 36). Türkiye'de ise Cumhuriyet'in ilanının ardından tarım ve çiftçiye yönelik birçok düzenleme yapılmış olsa da Osmanlı'dan devralınan derebeylik sistemi sonlandırılabilmiş değildi. Ülkenin doğusunda hem topraklar hem de zirai makineler büyük toprak sahiplerinin mülkiyetinde olduğundan bu bölgelerde pre-kapitalist üretim ilişkileri varlığını sürdürmekteydi. Bölgedeki topraksız ve az topraklı köylüler ise feodal kurumların hâkimiyeti altında maraba ve ortakçı olarak çağın gerisinde kalan üretim ilişkileri ile sömürülmeye devam ediyordu. Ancak burada Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki ağa ve köylü münasebetinin Osmanlı döneminden farklı olduğu belirtilmelidir. Osmanlı toprak sisteminde zorlamayla birlikte angaryaya maruz kalan köylü, Cumhuriyet döneminde hukuksal anlamda özgürleşmişti. Fakat bu özgürleşmenin maddi temelden mahrum, yani biçimsel bir özgürlük olduğu söylenebilir. Toprağa ve zirai üretim araçlarına sahip olan feodal kurumlar, sadece emeğini satabilen köylünün toprak, tohum, zirai makine ihtiyacını karşılıyor, hasat döneminde ise elde edilen ürüne ortak oluyordu. Ortakçılık olarak isimlendirilen bu düzende feodal kurumlar, tıpkı padişahlık zamanındaki gibi köylü üzerinde üstünlük kurabiliyordu (bkz. Eşiyok, 2013: 178-181).

¹ Toprak reformu, tarımsal verimliliği ve geliri artıracaktır. Bu sayede topraktan geçimini sağlayan köylülerin gelirleri ve refah durumları iyileşecektir. Reform, yatırımları teşvik etmek suretiyle istihdam imkânlarını genişletecek, mevsimlik işsizlik de giderek azalacaktır. Bu durum köylülerin iş bulmak için kentlere göç etmesini engelleyecek, çiftçilerin refahını artıracak, çalışma hayatı ve ekonomide istikrar oluşacaktır. İstikrara kavuşan ekonomi daha ileri tarım tekniklerini ve yüksek verimliliği teşvik edecektir (Aktan, 1965: 7).

² Toprak mülkiyetine ilişkin düzenlemeler sosyalist ve demokratik olmak üzere iki yöntem ile gerçekleştirilebilir. Mülkiyet düzenini iyileştirmek ve muhafaza etmekten ziyade toplu olarak tasfiye etmek maksadıyla müdahalede bulunan sosyalist yönetime göre demokratik yöntem, mülkiyetin yaygınlaştırılması amacıyla aksaklıkların giderilmesi hedefi gütmektedir (Çamurcuoğlu, 2009: 172).

Süregelen durumdan da anlaşılacağı üzere toprak reformu, büyük arazi sahiplerinin etkili muhalefeti sebebiyle Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerinde meclis gündemine taşınamamıştır (Önal, 2010: 11). *Keyder ve Pamuk* (1984: 52-54)'a göre kuruluş döneminde hükümet, toprak ağalarının ellerindeki arazinin büyük bölümünün atıl ve buna mukabil Anadolu köylüsünün birçoğunun topraksız olduğunu bilmesine rağmen ihracata yönelik üretim yapan büyük toprak sahiplerini desteklemiştir.

Öte yandan Cumhuriyet'in ilanından 1945 senesine kadar geçen sürede bazı toprak dağıtımları yapılmıştır. Ancak bu dağıtımlar toprak reformu çerçevesinde değil, göçmen ve mülteci nüfusa yer bulmak maksatlı çalışmalardır. Bu anlamda ilk on yılda dağıtılan topraklar şu şekildedir:

Tablo 18: Türkiye’de 1923-1934 Yılları Arasında Dağıtılan Topraklar

	Toprak (Dönüm)	Bağ	Bahçe
Doğu Mültecileri	122.937	-	-
Mübadele ile gelenler (99.709 hane 380.243 kişi)	4.482,567	98.606	160.300
Göçmen ve Mülteciler (58.027 hane 247.295 kişi)	1.450,280	58.814	8.359
Toprağı olmayan ya da az topraklı köylü	731.234	-	-
Toplam	6.787,234	157.422	168.659

Kaynak: (Köprülü, 1953: 790).

Belirtildiği gibi 1920’li senelerde büyük arazi sahiplerinin yanında yer alarak ihracata yönelik üretimi destekleyen devlet, 1929 *Ekonomik Krizinin* getirdiği durgunluk sonrasında desteğini iç pazara dönük üretim yapan küçük çiftçi üreticilerine kaydırmıştır. *Ekonomik Krizle* birlikte buğday ve hububat fiyatlarında dünya çapında yaşanan düşüş, iktidarı radikal önlemler almaya itmiştir. Bu doğrultuda gündeme gelen *Toprak Reformu Kanunu Atatürk ve İnönü* tarafından sıkça dile getirilmiştir. *Atatürk*, 1936 senesi meclis konuşmasında şu cümleler ile konuya dikkat çekmiştir (Keyder ve Pamuk, 1984: 52-55):

“Toprak Kanununun bir neticeye varmasını Kurultayın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması, behemehâl lazımdır. Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır”.

Ancak devam eden süreçte toprak reformu çalışmaları aciliyetini kaybetmiştir. Buna sebep olarak ise buğday ve hububat üretiminin 1936 senesinde yeniden yükselmesi gösterilebilir (Keyder ve Pamuk, 1984: 52-55). Öte yandan 1930’larda da toprak dağıtımı yapılmıştır. Bu dönemdeki çalışmalar daha çok Kürt meselesinin çözümüne yönelik olmuştur. 14 Haziran 1934 tarihinde çıkarılan 2510 sayılı *İskân Kanunu* ile devlet, batı bölgelere göç ettirilen Kürtler ile onların yerine Batı’dan göç ettirilen vatandaşlara toprak dağıtmıştır (Karaömerlioğlu, 1998: 32-33).

Tablo 19: Türkiye’de 1934-1938 Yılları Arasında Dağıtılan Topraklar

	Aile Sayısı	Toprak Miktarı (Dönüm)
Göçmen ve Mülteciler	28.536	1.151,690
Yerleri değiştirilen kimseler	2.426	149.021
Topraksız ya da az topraklı köylü	48.411	1.517,235
Göçebe olanlar	7.886	129.388
Sel veya erozyon sebebiyle topraksız kalanlar	1.436	52.491
Toplam	88.695	2.999.825

Kaynak: (Köprülü, 1953: 790).

Görüldüğü üzere Cumhuriyet’in kuruluşundan 1945 senesine kadar geçen sürede dağıtılan topraklar reform niteliğinde düzenlemeler değildir. Dağıtılan topraklar genel itibarıyla savaşların ve içerdeki siyasi sıkıntıların sebep olduğu nüfus hareketleri sebebiyle olup daha çok kısmi uygulamalardır¹ (Eşiyok, 2013: 206). 1920’li yıllarda atılan adımlar 1929 Bunalımı ile rafa kalkarken, 1930’lardaki adımlar ise *İkinci Dünya Savaşı* ile yarım kalmıştır. Savaş sona ererken yeniden gündeme gelen ve savaşın son yılında uygulamaya konan *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*’nun içeriğine değinmeden önce savaş döneminde Türk köylüsünün durumuna bakmak faydalı olacaktır. *Tablo 20*’den de anlaşılacağı gibi toprak dağılımında büyük adaletsizlikler mevcuttur. Çiftçi ailelerin sahip olduğu araziler küçük dönümler halindeyken, geniş araziler az sayıda kişinin mülkiyetinde toplanmıştır.

¹ Köprülü (1953), Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’na kadar geçen sürede tarıma elverişli arazilerin yalnızca yüzde 7’sinin dağıtıldığını ifade etmektedir.

Tablo 20: 1937-1943 Döneminde Çiftçi Ailelerin Sahip Olduğu Toprak Miktarı

Dönüm	Çiftçi Aile Sayısı
1-10	244.828
10-20	161.380
20-30	124.514
30-40	92.222
40-50	75.313
50-75	112.313
75-100	74.914
100-200	88.355
200-500	31.886
500-1000	40.104
1000 +	1876

Kaynak: (İnce, 2006: 64).

Tarım bakanlığı tarafından hazırlanan ve dönemin Başvekili *Şükrü Saraçoğlu* tarafından 17 Ocak 1945 tarihinde 6/143 sayılı yazı ile TBMM'ne sunulan 'Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı' mecliste yoğun tartışmalara sebep olmuştur.¹ Tasarının geçici komisyon raporunu hazırlamak üzere Maliye, Ekonomi, Tarım, Ticaret, İçişleri ve Adalet Bakanlıklarından seçilen dörder üye, yaklaşık üç ay süresince toplantılar yapmıştır. Sözcülüğünü büyük toprak sahibi ve aynı zamanda Aydın milletvekili olan *Adnan Menderes*'in yaptığı komisyonun son iki toplantısına Başbakan da iştirak etmiştir. Komisyon 3 Mayıs 1945 tarihinde hükümetin sunduğu tasarının esasında önemli değişiklikler ve eklemeler yaparak raporunu tamamlamıştır. Değişikliklerden ilki toprağın parçalanarak küçülmesini engellemeye yönelik tesis edilmek istenen 'Çiftçi Ocakları'nın tasarının esasından çıkarılmasıdır.²

¹ Bilhassa büyük arazi sahibi olan *Cavit Oral*, *Adnan Menderes* tasarıya şiddetle karşı çıkmıştır. En büyük muhalefet ise *Adnan Menderes* tarafından yapılıyordu. *Menderes*'e göre köylünün problemi toprağının olmaması değil, ürününü ucuza satarken ihtiyaçlarını yüksek fiyatlardan temin etmesiydi. Eğer çiftçiye tarımsal kredilerde destek sağlanırsa, modern makineler verilirse sorun çözülecektir. Ayrıca *Menderes* sert bir eleştiri daha getirerek tesis edilmek istenen Çiftçi Ocakları yapısının Hitler'in nasyonal sosyalist rejiminin toprak yasası olan *Erbhof*'a benzediğini ileri sürmekteydi (Karaömerlioğlu, 1998: 34).

² Çiftçi Ocakları, köylerde tesis edilmek istenen yeni mülkiyet yapısı olup esasen kanunun temelini oluşturmaktaydı. 30-500 dönüm toprak üzerine yerleştirilecek çiftçi aileleri ile arazi bölünmesini engelleyecek kurumsal bir yapı kurulmak isteniyordu. Bu kapsamdaki toprakların hem bölünmesi hem de yirmi beş seneden önce satılması yasaktı. Yine bu topraklar haciz olunamayacağı gibi ipotek de edilemeyecekti. Eğer toprak ekilmezse aile reisinden alınacak ve ailenin diğer bir üyesine verilecekti. Hiçbir koşulda ortakçı kullanılamayacağı da ifade edilmiştir (Karaömerlioğlu, 1998: 33).

Diğer önemli değişiklik ise radikal toprak reformunu savunan *İnönü* ve *CHP grubunun* 17nci maddeyi tasarıya ekletmesidir¹ (bkz. Eşiyok, 2013: 191-193).

Nitekim 1945 yılının Haziran ayında *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu* kabul edilerek uygulamaya koyulmuştur. Devlet, söz konusu *Kanun* ile topraksız ya da az topraklı köylülere geçimlerini sağlayacak ve sahip oldukları iş kuvvetinin istihdamını sağlayacak araziye temin edecekti. Toprak verilebilmesi için askerlik vazifesini yerine getirme koşulu koyan kanun, topraklarını üç yıl boyunca art arda işlemeyen ailelerin bu topraklarını kamulaştırabilecekti. Yine eğimin az olduğu ve büyük ölçüde düz olan arazilerde 5000 dönümün, eğimin fazla olduğu arazilerde ise 2000 dönümün üzerinde toprağa sahip kişilerin fazla toprakları kamulaştırılabilecekti.² Kanuna göre dağıtılacak topraklar ise şu şekildedir: a) kime ait olduğu bilinmeyen topraklar b) devlet mülkiyetinde kayıtlı olan ancak kamu hizmetleri sırasında kullanılmayan topraklar c) kurutulan ve doldurulan göl, bataklık ve nehirlerden elde edilen topraklar d) yine bu kanuna isnat olunarak kamulaştırılacak sair topraklar (İnce, 2006: 65). Kanun ayrıca toprak dağıtılan kişilere *Ziraat Bankası* tarafından kuruluş-onarma ve çevirme kredileri verilmesini hükme bağlamıştır. Kuruluş-onarma kredilerinde 25 sene olarak kararlaştırılan vade, çevirme kredilerinde 3 sene olarak belirlenmiştir. Kredilerin faiz oranı ise senelik yüzde 5'i aşmayacaktı (Kayıran ve Metintaş, 2018: 661-662).

Öte yandan kanun 1945 yılında kabul edilse de uygulamayı başlatacak tüzük 1947'nin Mayıs ayında çıkartılabilmıştır. 1948 yılında ise kanuna muhalefet eden isimlerden biri olan *Cavit Oral* Tarım Bakanlığı görevine getirilmiştir. Ardından 1950 seçimlerinden hemen önce *CHP grubunun* üst yöneticilerinin de geri adım atmasıyla meşhur 17nci madde iptal edilerek hiç işletilmeden kanundan çıkarılmıştır. Devam eden süreçte iktidara gelen *Demokrat Parti*'nin de kanuna müdahaleleri bulunmuş yirmi dört maddesi daha değiştirilmiştir.³ Kanun, *Toprak ve Tarım Reformu Kanunu*'nun 1973

¹ Oldukça radikal bir niteliğe haiz olan 17inci madde, kiracılar tarafından ekilip işlenen 50 dönümden büyük arazilerin kamulaştırılarak çiftçi ve işçilere dağıtılmasını hükmünü getiriyordu (Keyder ve Pamuk, 1984: 52-55).

² Kanunun kabul ettiği 5000 dönümlük kamulaştırma sınırı Avrupa örnekleri ile mukayese edildiğinde yüksek bir oran olduğu göze çarpmaktadır. Bu sınır Bulgaristan'da 300 dönüm, Litvanya'da 500 dönüm, Finlandiya'da 2000 dönüm, Polonya'da 3000 dönüm, İspanya'da 300 ile 4000 dönüm, Yugoslavya'da 750 ile 3000 dönüm ve Çekoslovakya'da 1500 ile 2500 dönüm arasındadır (bkz. Tekeli ve İlkin, 2014).

³ Demokrat parti, 1950 senesinde 5618 sayılı kanun, 1955 senesinde ise 6603 sayılı kanun ile iki önemli değişiklik yaparak özel toprakların kamulaştırılmasını büyük ölçüde engellemiştir (bkz. Tekeli ve İlkin, 2014).

senesinde kabul edilmesiyle birlikte yürürlükten kalkmıştır (Keyder ve Pamuk, 1984: 52-58).

Genel bir değerlendirme yapacak olursak 1947-1972 yılları arasında uygulanmış olan kanun, başta planlanan şekliyle hayata geçirilememiş, esasını oluşturan maddelerin zaman içerisinde değiştirilmesiyle büyük arazi sahiplerini de kapsayan bir reforma dönüştürülemediği (Eşiyok, 2013: 204-206; Kayıran ve Metintaş, 2018: 663-664). Kanun çıkarılırken 20 senede 1 milyon aileye toprak dağıtılması hedeflenmiş ancak bunun yüzde 43'ü gerçekleştirilebilmiştir (Tekeli ve İlkin, 2014). Büyük bir kısmı 1950'li yıllarda olmak üzere 22 milyon dönüm civarında toprak (Tablo 21), ihtiyacı olan çiftçi ailelere dağıtılmıştır. İşlenen toprakların yaklaşık yüzde 8'ine denk gelen bu miktarın sadece binde 2'si özel şahıslardan kamulaştırılmıştır (Keyder ve Pamuk, 1984: 52-60). Dolayısıyla dağıtılan toprakların büyük bir kısmı Hazine'ye ait arazilerdir. Bu açıdan bakıldığında *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu* büyük toprak sahiplerinin arazilerinin kamulaştırılmasından ziyade devlete ait arazilerin dağıtılması şeklinde vuku bulmuştur (Tekeli ve İlkin, 2014).

Tablo 21: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Doğrultusunda 1945-1972 Seneleri Arasında Dağıtılan Topraklar (Dönüm)

Özellik	Miktar
Topraklandırılan Aile	446.817
Dağıtılan Toprak Miktarı	22.054,178
Çalışan Eleman Sayısı	1500
Dönüm Başına Maliyet	20 Lira

Kaynak: (Kayıran ve Metintaş, 2018: 654)

Bununla birlikte yasa ile özel şahıslara ait toprakların kamulaştırılamaması, Türkiye yüzölçümünün yaklaşık yüzde 70'ini oluşturan çayır ve meraların ciddi ölçüde azalması ile neticelenmiştir. Devletin hem topraksız köylüye hem de göçmen ve mültecilere meraları dağıtması yanında özel kişilerin hızla bu özellikteki toprakları mülkiyetlerine almaları (tapu kadastro sisteminin yetersiz oluşunun da etkisiyle) bu durumun sebebini teşkil etmektedir (Eşiyok, 2013: 206). *Kayıran ve Metintaş* (2018: 661)'a göre bu dönemde 100 milyon dönümün üzerinde mera arazisi tahrip edilmiştir.

2.4.6. Savaş Döneminin Genel Değerlendirmesi

II. Dünya Savaşı, 1940-1945 yılları arasındaki dönemin temel şekillendiricisi olmuştur. Türkiye bu dönemde tarımla iştigal eden nüfusun silahaltına alınması ve yine savaş nedeniyle daralan ithalat neticesinde gıda ürünü temininde zorluklar yaşamıştır. Alınan ekonomik önlemler ile kıtlık sorunu aşılmaya çalışılsa da söz konusu dönem, ülke için oldukça zor şartlarda geçmiştir. Diğer taraftan bu zor süreçte tesis edilen *Köy Enstitüleri* kırsal kalkınmaya verilen önemi göstermesi açısından önemlidir.

II. Dünya Savaşı döneminde GSYH ve sektörel dağılımı ise *Tablo 22’de* gösterilmiştir:

Tablo 22: 1940-1945 Dönemi GSYH ve Sektörel Dağılımı

GSYH’nin Sektör Bazında Dağılımı (1948 Sabit Fiyatlarıyla – Milyon TL)					Sektörlerin GSYH İçindeki Payları (%)	
YIL	GSYİH	TARIM	SANAYİ	HİZMET	TARIM	SANAYİ
1940	8.678	3.891	1.267	3.520	44,83	14,60
1941	7.780	3.249	1.238	3.294	41,76	15,91
1942	8.217	3.881	1.206	3.130	47,23	14,67
1943	7.413	3.395	1.189	2.828	45,79	16,03
1944	7.008	3.032	1.117	2.890	43,08	15,87
1945	5.960	2.322	932	2.707	38,95	15,63

Kaynak: TÜİK. http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160. Erişim Tarihi: 20.10.2018.

Tablo 22’den görüldüğü üzere savaş ekonomisi ve seferberlik hali tarımsal hasılda düşüş meydana getirmiştir. Bu dönemde tarımsal üretim ortalama yüzde 15 civarında azalmıştır. Bunun yanında tarımsal hasılda 1941 yılında meydana gelen düşüşte, savaş şartlarının yanında o sene yaşanan kuraklığı da dikkate almak gerekir. Diğer taraftan sanayi sektörü de savaş döneminde duraklamıştır. Bilhassa *Varlık Vergisi* ve *Milli Korunma Kanunu* ile sermayedar sınıfın birikiminin Devlet’e aktarılması yeni yatırımları engellemiştir. Tüm bu gelişmeler GSYH’nin da 1940-1945 yılları arasında ciddi oranda azalmasına sebep olmuştur.

2.5. Savaş Sonrası “Liberalizme Dönüş” Dönemi (1946-1960)

İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte Dünya’nın yeniden şekillendiği bir sürece girilmiştir. Savaş öncesinde ülkelerin bireysel çıkarları ve ekonomik ilişkileri söz

konusuyken savaş sonrası dönemde bu çıkarlar ve ilişkiler, *Uluslararası Para Fonu* (IMF), *Dünya Bankası* (WB) gibi ekonomik organizasyonlar ile NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü), *Varşova Paktı* gibi askeri organizasyonlar içinde geri planda kalmışlardır. Bu dönemde savaşın iki galip ülkesi olan ABD ve SSCB, dünyayı iki takıma bölmüş ve bu bölünme ekonomik, askeri, siyasal politikaların tümüne tesir etmiştir (bkz. Yakut, 2017: 141-143).

Bilindiği üzere Türkiye, *II. Dünya Savaşı*’na katılmamıştır. Ancak savaşa girilmese de savaş döneminin getirdiği ekonomik yük ve yoksulluk, şehirlisi ve köylüsüyle tüm ülkede fazlasıyla hissedilmiştir. Savaş ihtimaline karşı yaklaşık bir milyon kişinin orduya katılması üretimin büyük oranda düşmesine sebep olmuştur. Bu dönemde kadınlar, yaşlılar ve çocuklar tarlalarda çalışmak zorunda kalmışlardır. Savaş dönemi süresince kıtlık ve yüksek enflasyonla mücadele eden Türkiye, savaş sonrası oluşan yeni düzende ise, ABD’nin liderliğindeki tarafa katılmayı seçmiştir. Bu karar ülkenin aynı zamanda askeri alanda NATO, ekonomik alanda ise IMF ve IBRD (Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası- daha sonraki adıyla Dünya Bankası) üyeliklerini getirmekle birlikte dışa açık bir ekonomi politikası benimsemesine de neden olmuştur (Yakut, 2017: 147-150).

Bununla birlikte bu dönemde uygulanan ekonomi politikalarının temel özellikleri ise şöyle sıralanabilir: a) çiftçiye tarımda mekanizasyonu sağlamaya yönelik teşvikler verilmesi b) para arzının genişletilerek kredi imkânlarının artırılması c) altyapıya yönelik yatırımların yapılması d) kalkınma amacı doğrultusunda dış yardımların sağlanması. Bu politikalar doğrultusunda şekillenen ilk dönemde bilhassa tarım alanında önemli üretim artışları görülmüştür. Bir yandan yeni alet ve makinelerin tarım sektörüne kazandırılması diğer yandan gübre kullanımının yoğunlaşması üretim artışını sağlayan faktörler olarak göze çarpmaktadır (bkz. Eğilmez, 2018: 143).

Görüldüğü gibi dönemin teorik düşüncesi devletin ekonomiden çekilerek daha çok altyapı yatırımların ağırlık vermesi şeklindedir. Dolayısıyla bu dönemde ülkenin kuruluşundan itibaren izlenen öz-kaynaklara dayalı kalkınma modeline de son verilmiş, dış borçlanmaya dayalı bir büyüme modeli takip edilmiştir (Alpay ve Alkin, 2017: 97). Bu model başlangıçta hızlı bir büyümeyi sağlasa da para arzının artmasıyla oluşan enflasyonist etki bir süre sonra etkisini göstermiş ve 1958 yılında devalüasyon yapılması zorunluluğunu doğurmuştur. Bu açıdan bakıldığında başarılı bir şekilde

başlayan liberalizme dönüş döneminin ekonomik çöküş ile sonuçlandığı söylenebilir (Eğilmez, 2018: 143).

2.5.1. Marshall Planı (1948)

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte bir tarafta kapitalist sistemin öncüsü ABD'nin, diğer tarafta ise sosyalist sistemin öncüsü SSCB'nin yer aldığı soğuk savaş dönemi başlamıştı. Dolayısıyla silahlı mücadele yerini silahsız uluslararası ekonomik ve politik mücadeleye bırakmıştı (Karaman ve Yavuz, 2016: 5). Savaş, Avrupa'da büyük bir yıkıma sebep olurken SSCB ise bu süreçten güçlenerek çıkmıştı. ABD'ye göre, zayıflayan Avrupa'da komünizmin yayılma tehlikesi kendi çıkarları için büyük bir tehlike arz etmekteydi. Bu sebeple Avrupa'nın öncelikle ekonomik olarak kalkındırılması gerekiyordu. Ekonomik olarak güçlü bir Avrupa, siyasi olarak da bağımsız kalabilirdi (Erhan, 1996: 275).

Başlarda ABD'li devlet adamları, kısıtlı çift taraflı krediler, *IMF* vasıtasıyla uygulanacak istikrar programları ve *Birleşmiş Milletler* ile *Dünya Bankası* tarafından finansmanı sağlanacak *Yeniden İmar Planı* ile Avrupa ekonomisinin canlandırılabilceğini düşündüler. Ancak ekonomik istikrarsızlıkların gitgide artması daha kapsamlı bir planın hayata geçirilmesi zarureti doğurmuştu. Diğer taraftan Avrupa'nın ekonomik olarak toparlanması ABD'nin iç ekonomik dengesi için de oldukça önemliydi. Çünkü ABD üretimi ile Avrupa ekonomisi arasında çok güçlü bir ilişki vardı (Alpay ve Alkin, 2017: 92). *Suvla* (1949: 145-146)'ya göre ABD, Avrupa ülkelerine ekonomik yardımlarda bulunarak uzun vadede kendi refahını garanti altına almak istiyordu.

Bu doğrultuda dönemin ABD Dışişleri Bakanı *George Marshall* tarafından hazırlanan *Marshall Planı* üç noktaya vurgu yapmaktaydı. İlki, *Truman Doktrininden* farklı olarak, ekonomik istikrarın yeniden kazandırılmasıdır. *Plan*, herhangi bir askeri yardımı içermeyip, açlık ve fakirlikle mücadeleyi hedefliyordu. İkincisi, daha önce *Truman Doktrininde* izlenen ulusal düzeyde yapılan yardım modeli terk edilmiş, bölgesel düzeyde yardım yapılması amaçlanmıştır. Üçüncü olarak ise, *Planı* engellemeye kalkışacak grup, siyasi parti ya da hükümetin ABD direnişiyle karşılaşacağı belirtilmiştir (bkz. Erhan, 1996: 278-279).

Plan'da yer alacak ülkeler kendi kalkınma programları doğrultusunda hazırladıkları raporları ABD'ye sunmuşlardır. Türkiye de bu dönemde hazırladığı kalkınma programı doğrultusunda ABD'den 615 milyon dolarlık bir yardım talebinde bulunmuştur. ABD'li uzmanlar iki aylık bir çalışma sonrasında Avrupa'nın talep ettiği 22 milyar dolarlık yardım talebini kısararak 17 milyar dolara indirmiştir. Yapılan yardım miktarı ise *Tablo 23'de* gösterildiği üzere yaklaşık 12 milyar dolardır (Ertem, 2009: ; Erhan, 1996: 283).

Tablo 23: Marshall Planı (3 Nisan 1948 – 31 Aralık 1951) Kapsamında Ükelere Yapılan Yardımlar

Ülke	Yardım Miktarı (Milyon Dolar)
İngiltere	2.865,10
Fransa	2.494,40
Batı Almanya	1.315,90
İtalya	1.311,40
Hollanda	999,00
Avusturya	633,10
Yunanistan	610,00
Belçika	546,20
Danimarka	266,20
Norveç	240,80
Türkiye	176,10
İrlanda	146,20
İsveç	115,50
Portekiz	49,60
İspanya	32,90
İzlanda	26,40
TOPLAM	11.828,80

Kaynak: (Sbarounis, 1951: 94).

Öte yandan başlarda *II. Dünya Savaşı*'na katılmadığı gerekçesiyle yardım talebi reddedilen Türkiye, daha sonra *Plan*'a dâhil edilmiştir. Bu doğrultuda *Marshall Planı Türkiye Koordinatörlüğü* tarafından birtakım öneriler sunulmuştur. Bu önerilerde Türkiye nüfusunun yüzde 80'ninin tarımda çalışıyor olması sebebiyle sanayi sektörüne değil tarım sektörüne öncelik verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Tarımsal faaliyetlerin iptidai koşullarda yapılmasının üretimde verimi düşürdüğü bu nedenle *Marshall Planı*

kapsamında verilecek yardımlar ile modern tarımsal girdilerin temin edilmesi, tarımda makine kullanımının yaygınlaştırılması ve çiftçilere verilen kredi olanaklarının genişletilmesi planlanmıştır (bkz. Karaman ve Yavuz, 2016: 7-9).

Gerçekten de bu dönemde Türkiye ekonomisinde hâkim bir rolü olan ziraatın eski tekniklerle yapılmaya devam etmesi verimliliği oldukça düşürmekteydi. Ziraatta makineleşmenin yeterince sağlanmamış olması pekâlâ bu durumun önemli bir sebebiydi. Şöyle ki: Fransa ile mukayese ettiğimizde ülkedeki traktör sayısı oldukça azdı. Fransa’da 1929 yılında 27 bin olan traktör sayısı 1948 yılında 88 bine yükselmişti. Türkiye ise bu rakamlar sırasıyla 956 ve 2 bin civarındadır (bkz. Suvla, 1948: 156-158).

Marshall Planı kapsamında Türkiye tarım sektörüne yaklaşık 76,5 milyon dolarlık bir yardım yapılmıştır. Bu yardımların dağılımına baktığımızda yüzde 39’unun tarım alet ve ekipmanlarına, yüzde 23’ünün tarım makinelerine ve kalan kısmının bu makine, alet ve ekipmanın bakımı için kullanıldığı görülür. Yine *Marshall Planının* uygulamada olduğu 1948-1952 yılları arasında Türkiye’deki traktör sayısı 1750’den 31.445 adete yükselirken bu sayı 1956 yılında 73.036’ya ulaşmıştır. Tarımda makineleşme ve kimyasal girdi kullanımıyla işlenen arazi miktarı da yüzde 60 oranında genişlemiştir. Bu doğrultuda tarımsal GSYH ’da 1952 senesinde yaklaşık yüzde 25, 1956’da ise yaklaşık yüzde 35 artış sağlanmıştır (Karaman ve Yavuz, 2016: 8-10).

Sonuç olarak ABD ile ilişkilerin geliştiği bu dönemde, Türkiye’nin ekonomi politikalarında ciddi değişikliklerin olduğu görülmektedir. Burada göze çarpan en önemli değişiklik ise Cumhuriyet’in kuruluşundan beri ilk kez bir hükümet ekonomi politikalarına dış müdahaleyi kabul etmiştir (Alpay ve Alkin, 2017: 94). Birçok düşünüre göre, *Lozan Antlaşmasıyla*, Batı’nın yüzyıllar boyu Osmanlı üzerinde kurduğu mali egemenliğin sebebi olan kapitülasyonlardan kurtulan Türkiye, *Marshall Planı* ile yeniden Batının mali egemenliği altına girmiştir (Eğilmez, 2018: 142). *Plan* kapsamında Türkiye’den talep edilen, tarım sektörüne öncelik vermesi ve Avrupa’nın ihtiyacı olan gıda ve hammaddeyi temin etmesidir. Bakıldığında, Türkiye’nin bu görevi kabul ettiği görülür (Avcıoğlu, 2015: 270). *Plan* dâhilinde sınai üretimden vazgeçilmesi bu zamana kadar üzerinde titizlikle durulan sanayi sektörünün gelişimini engellemiştir. Ayrıca tarımsal makine ve ekipman temin edilse de bunların bakımı ve yedek parça ihtiyaçları için ABD’ye bağımlı hale gelinmiştir (Karaman ve Yavuz, 2016: 8). Öte yandan yoğun ABD yardımı ile tarımsal üretimde meydana gelen artış, dönem iktidarı

olan *Demokrat Parti*'ye yaramış, köylünün durumdan memnun olması *Parti*'nin 1954 seçimlerinde oylarını artırmasını sağlamıştır (Erhan, 1996: 285).

2.5.2. Tarımda Makineleşme İle Birlikte Yaşanan İç Göç

Tarım sektöründe çeşitli faktörlerin etkisiyle oluşan işgücü fazlası, iş imkânlarının bulunduğu başka kırsal bölgelere ya da kentlere, sürekli veya geçici işçi olarak yönelmektedir. Bu yönelme bir noktada devamlılık kazanmakta ve iç göç halini almaktadır. Klasik yaklaşım iç göç olgusunu 'köyün iticiliği' ve 'kentin çekiciliği' kavramları ile açıklamaktadır. Köylüyü tarımsal faaliyeti bırakmaya ve toprağından ayrılmaya zorlayan şartlar itici güçler olarak tanımlanır. Sebep olarak ise, tarımsal faaliyetin verimsizliği, elde edilen gelirin düşüklüğü, arazi mülkiyetinin dengesiz oluşu, toprakların bölünmüş olması, tarımda makineleşme ve iklim koşulları sayılabilir. Kırsaldaki nüfusu kente çeken unsurlar ise çekici güçlerdir. Sanayileşme bu güçlerin başında yer alırken, eğitim, sağlık ve sosyal imkânlar da kenti çekici kılan diğer unsurlardır (bkz. Makal, 1995: 123-124).

Çağımızın gelişmiş ekonomileri olan Almanya, İngiltere gibi merkez ülkeler, sanayileşmelerinin ilk aşamalarında kentlerde yaptığı sınai yatırımlar ile köylerde biriken işgücü fazlasını bu tesislere çekmişlerdir (Yakut, 2017: 170). Sanayi tesislerinin işgücü ihtiyacı veçesinde gelişen bu kentleşme türüne 'düzenli kentleşme' denilirken aynı zamanda 'kentin çekiciliği' sebebiyle yaşanan bir iç göç türüdür (Alpay ve Alkin, 2017: 98). Fakat sonradan gelişen ekonomilerde işgücünün, merkez ülkelerdeki gibi tarım sektöründen sanayi sektörüne değil, daha çok hizmet sektörüne yöneldiği görülür (Yakut, 2017: 170). Dolayısıyla bu ülkelerde sanayileşme sebebiyle meydana gelmeyen kentleşme türü de 'çarpık kentleşme' olarak adlandırılır (Alpay ve Alkin, 2017: 98).

Türkiye'de meydana gelen ilk kitlesel göç hareketini analiz edenler, süreçte daha çok 'itici' unsurların hâkim olduğunu belirtmektedirler. Bu dönemde *Marshall Yardımlarının* etkisiyle tarım sektöründe yoğun bir makineleşme süreci başlamıştır. Traktör ve diğer tarım araçlarının çoğalması ile tarım sektöründe bir işgücü fazlası meydana gelmiştir (bkz. Keyder ve Yenal, 2018: 146). Bu işgücü fazlasının kentlere yöneldiği ilk dönem olan 1945-1950 yılları arasında iç göç 214.000 iken, bu sayı 1950-1955 yılları arasında 904.000'e yükselmiştir. Sonraki iki beş yıllık periyotta da bu sayının devam ettiği görülmektedir (Akşit, 1998: 26). Aşağıda yer alan *Tablo 24*, söz konusu dönemde nüfusun köyler ve kentler arasındaki dağılımını vermektedir. Şöyle ki:

Tarımda traktör sayısının ve diğer araçların arttığı 1952 ve 1956 yıllarında köylü nüfusunun artış hızı azalırken, şehirli nüfusunun artış oranı hızlanmıştır.

Tablo 24: 1927-1960 Arası Nüfusun Köyler ve Kentler Arasında Dağılımı

Yıllar	Kentli Nüfus	Kentli Nüfusun Genele Oranı	Köylü Nüfus	Genel Nüfus
1927	3.302,974	0,232	10.947,026	14.250,000
1935	3.802,642	0,235	12.355,376	16.158,018
1940	4.346,249	0,244	13.464,701	17.820,950
1945	4.687,102	0,249	14.103,072	18.790,174
1950	5.244,337	0,257	15.702,851	20.947,188
1955	6.873,259	0,285	17.248,519	24.121,778
1960	8.647,329	0,313	18.971,979	27.619,308

Kaynak: (Kazgan, 1958: 377).

Kazgan (1958)'e göre, tarımsal işgücü ile zirai makineler arasındaki ikame esnekliğinin yüksek olması, tarım sektöründen dışarı işgücü akışına sebep olmaktadır. *Yazar* bu neden-sonuç ilişkisinin Türkiye'deki tezahürünü araştırdığı çalışmasında şu sonuçlara varmıştır: 1950-1955 döneminde köylerdeki doğal nüfus artışı, faal işgücünde yaklaşık 1 milyon artış sağlamaktadır. Ancak zirai makinelerin, tarımsal işgücünü ikame etmesinden dolayı bu miktarın yalnızca 600 bini tarım sektöründe kalmaktadır. Geriye kalan miktar ise tarım kesiminin haricindeki faal nüfusa ilaveyi oluşturmaktadır (detaylı bilgi için bkz. *Kazgan*, 1958: 380-382).

Diğer taraftan tarımda makineleşme hareketi büyük toprak sahiplerinin tercihlerini de etkilemiştir. *Özer* (2014: 74)'e göre tarımda makineleşme öncesi topraklarını küçük köylüye işleten büyük toprak sahibi ağalar, makineleşme hareketi ile birlikte küçük çiftçilere ihtiyaç duymamıştır. Bu durum toprak sahibi olmayan birçok küçük çiftçinin işsiz kalmasına sebep olmuştur. *Makal* (1995: 107-109) da çalışmasında, büyük toprak ve makine sahibi ağaların bu dönemde daha çok geçici işçi çalıştırdığına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu durum sürekli çalışan çiftçi sayısında azalmaya sebep olmuştur.

Nitekim *Kazgan* (1958: 375)'ın ekonomik gelişmenin doğum sancısı olarak tanımladığı olgu Türkiye'de merkez ülkelerinkine benzer şekilde yaşanmamıştır. Merkez ülkelerde dönüm başına üretilen ürün miktarını artıran makineleşme süreci, ülkemizde aynı ürün miktarının daha az işgücü ile elde edilmesine neden olmuştur (Cem, 2017: 397-398). Serbest kalan işgücü ise sanayi sektörü yerine hizmet sektörüne katılmıştır. Bu durum üretimin, nüfustaki artışın gerisinde kalmasına sebep olurken ithalatı da zorunlu kılmıştır. İthalatın yükselmesi ise enflasyonist etkiyi beraberinde getirmiştir (Alpay ve Alkin, 2017: 100). Öte yandan şehirlere yönelen düzensiz akınlar buralarda konut sıkıntısı doğurmuş ve gecekondulaşma sürecini başlatmıştır. Dolayısıyla makineleşmenin sebep olduğu iç göç süreci, hem ekonomik hem de sosyal birçok sorunu ülke gündemine eklemiştir (Kazgan, 1958: 375).

2.5.3. Kuraklığın Etkisiyle Buğday Üretiminde Yaşanan Düşüş (1954)

Tarımsal üretim bilindiği üzere toprak, insan, tohum ve meteorolojik faktörler ile etkileşim içerisinde. Bu faktörlerden meteorolojik faktörler dışındakiler genellikle kontrol edilebilir faktörlerdir. Diğer taraftan meteorolojik faktörler içerisinde tarımsal üretim üzerinde en kapsamlı etkiye sahip olanı ise kuraklıktır (Kaplukan, 2013: 488-489). Kuraklık, belirli bir dönemde yağış miktarının yıllardır süregelen ortalamalarının altında gerçekleşmesidir (Çakmak ve Gökalp, 2013: 2).

Daha önce *Tablo 13*'te yansıtıldığı üzere Türkiye'deki buğday üretimi ilk kez 1936 senesinde 3 milyon tonun üzerinde gerçekleşmiştir. Bu seneden sonra ise gerçekleşen üretim miktarı (1942 ve 1949 seneleri dışında) 1951 senesine kadar 3 milyon ile 4 milyon ton arasında değişiklik göstermiştir. 1951 senesinden sonra ise buğday üretiminin yeniden artış trendine girdiği görülür. Bunda tarımda makineleşme ile ekilemeyen alanların da tarıma açılarak ekim alanının genişlemesi başlıca faktördür.¹ Şöyle ki: 1951 senesinde 5,6 milyon ton olan buğday üretimi, 1953 senesinde 8,2 milyon tona kadar yükselmiştir. Tabi bu noktada ekim alanının genişlemesinin yanında meteorolojik şartların olumlu seyretmesinin de etkisini belirtmek gerekir (bkz. Tümertekin, 1955: 173).

¹ Tarımda makineleşmenin etkisiyle mera alanları da sürülmeye başlanmıştır. Bu sayede 1950 yılında yaklaşık 4,5 milyon hektar olan işlenebilir tarım arazisi 1951-1955 yılları arasında 6 milyon hektara ulaşmıştır (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 2017).

Öte yandan 1954 senesine gelindiğinde buğday üretimi işlenebilen tarım arazisi miktarının genişlemesine rağmen önceki yıla kıyasla 3 milyon ton azalmıştır. Burada olumsuz seyreden meteorolojik şartlar doğrudan etkili olmuştur. Şöyle ki: 1953 senesinin sonbaharında sıcaklık, süregelen ortalamaların oldukça üzerinde gerçekleşmiştir. Bu koşullar İç Anadolu’da ve Ege’nin iç bölgelerinde yaz kuraklığının sonbaharda da devam etmesine sebep olmuştur. Çiftçi, alıştığı üzere, yağışları beklemeye devam etmiş dolayısıyla ekim de gecikmiştir. Neredeyse kasım ayının ortalarında ekime başlansa da bu kez de soğuk havanın ortalamaların altına düşmesi ve 1954 ilkbaharında da devam etmesi buğday üretimin oldukça düşmesine sebep olmuştur (bkz. Tümertekin, 1955: 175).

Çakmak ve Gökalp (2013: 2)’e göre kuraklığın etkisi meteorolojik olarak başlarken, tarımsal üretimle birlikte genişlemekte ve sosyo-ekonomik olarak da devam etmektedir. Türkiye üzerindeki etkisi de bu sıralamaya uygun olmuştur. Kuraklığın etkisiyle rekoltenin düşmesi *Toprak Mahsulleri Ofisi*’nin alımlarının azalmasına neden olmuştur. Diğer taraftan fırsatçı tüccarların buğday fiyatlarının yükseleceğine dair yaydığı söylentiler, üreticinin malını ofise vermemesi ve pazara çıkarmaması sonucunu doğurmuştur. Bu gelişmeler neticesinde yükselen buğday fiyatı, un fiyatlarında da artmaya sebep olmuş, ekmek gramları azaltılarak yaşanabilecek kıtlığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Hükümet de bu dönemde fiyatları düşürmek için buğday ithal edeceğini açıklamıştır (Yılmaz, 2018: 386). Henüz iki yıl öncesine kadar Avrupa’nın buğday deposu olan Türkiye, yeniden buğday ithal etmek mecburiyetinde kalmıştır. Üretim fazlası buğdayın ihracatı için tesis edilen silolar da bu dönemde ithalat silolarına dönüşmüştür (Alpay ve Alkin, 2017: 110). Nitekim yaşanan sıkıntı tarımsal organizasyondaki eksikleri de ortaya çıkarmıştır. Ülke sularından yeterince faydalanılamadığı ve yeterince sulama kanalı tesis edilmediği bu konuda ortaya çıkan eksiklerdir (Yılmaz, 2018: 393-394).

2.5.4. Ulaşım Politikalarında ‘Zihniyet Değişikliği’

Türkiye, 1950’li yıllarda ABD’nin desteği ile ulaşım politikalarında önemli değişiklikler yapmıştır. Karayolu ağını geliştirmeye yönelik bu anlayış ile ulaştırma politikalarında bir ‘zihniyet değişikliğine’ gidilmiştir. Özellikle *Marshall Planı*’nın uygulamaya konulması ile birlikte ABD’li uzmanlar tarafından hazırlanan raporlarda, Türkiye’nin

demiryolu yatırımlarına değil de karayolu yatırımlarına ağırlık vermesi gerektiği belirtilmiştir (Yıldız, 2008: 38).

Bu doğrultuda hazırlanan raporlardan en dikkat çeken *Hilts Raporu* (1948)'dur. O yıllarda ABD Ulaştırma Bakanlığı *Federal Karayolları İdaresi (FHWA)* yöneticisi olan *Harold Hits* başkanlığındaki heyet, Türkiye'de karayollarının durumu ve yol ihtiyacı hakkında bir rapor hazırlayarak Bayındırlık Bakanlığı'na sunmuştur. Raporla yer alan tavsiyeler şu şekildedir: a) yüksek maliyetli demiryolu yatırımlarına son vererek daha az maliyetli ve evden eve ürün teslimine imkân veren karayolu yatırımlarına öncelik verilmesi b) ülkenin yaklaşık 35 bin km yeni karayolu ağına ihtiyacı olduğu c) karayolları çalışmalarının plan ve program dâhilinde ilerleyebilmesi için *Karayolları Genel Müdürlüğü*'nün kurulması d) ABD tarafından hibe edilen makineler kullanılarak yapılacak yollarda yine ABD'li girişimcilerle çalışılması. Daha sonra hazırlanan *Thornburg Raporu* (1950) ve *Barker Raporu* (1950) da karayolu yapımına vurgu yapmaktadır (bkz. Yıldız, 2017: 309-314). Raporlara göre tarımsal üretim artırılarak tarım sektörü dış pazarlara açılmalıdır. Bunun için de öncelikle karayolu yatırımları hızlandırılarak karayolu ağı geliştirilmelidir (Emiroğlu ve diğerleri, 2012: 75).

Şüphesiz, söz konusu raporlar ile ABD, Türkiye ekonomisinin kalkınmasına yönelik tavsiyelerde bulunsa da, esas hedefi kendisi ve batılı merkez ülkelerin çıkarlarını gözetmektir (Sertel ve Sanyürek, 2016: 750). *II. Dünya Savaşı*'ndan karlı çıkan *General Motors*, *Amerikan Ford* ve petrol tekelleri, tercihlerini karayolu ulaşımı olarak belirlemişti (Yıldız, 2008: 38). Yani az gelişmiş ülkelerin karayolu ağları geliştirilerek, üretilen otomobiller bu ülkelere satılmalıydı (Yıldız, 2017: 311). Az gelişmiş bir ülke olarak Türkiye'den de beklenen, kaynaklarını tarım sektörüne ve tarıma dayalı küçük sanayi kollarına aktarması, tarım sektöründen sağlanan gelir ile de otomobil başta olmak üzere diğer tüketim mallarının ithal edilmesi idi (Sertel ve Sanyürek, 2016: 750).

İfade edildiği hükümet de bu dönemde tarımsal ağırlıklı kalkınma planı benimserken, köyleri şehirlere, şehirleri de birbirine bağlayan bir karayolu şebekesi tesis etmeyi hedeflemiştir (Pamuk, 2014: 230). Karayolu yapımına yönelik harcamalar 1950 senesinde bütçenin yüzde 2,9'unu oluştururken, bu oran 1955 senesinde yüzde 7,2'ye, 1960 senesinde ise yüzde 7,7'ye kadar yükselmiştir. Yapılan çalışmalar ile 1950 senesinde yaklaşık 47 bin km olan karayolu uzunluğu, 1960 senesinde yaklaşık 61 bin km'yi bulmuştur. Bu dönemde çok sayıda köprü yapımı da gerçekleştirilmiş ve 606 olan

köprü sayısı 1542'ye ulaşmıştır. Yine karayollarının gelişimine bağlı olarak araç sayısında da artış olmuştur. 1950 senesinde yaklaşık 33 bin olan araç sayısı, 1960 senesinde 114 bine kadar yükselmiştir (Kaplukan, 2014: 432-433).

Nitekim 1950-1950 yılları arasında bazı küçük yerleşim yerleri dışında ülkenin neredeyse her yerine modern otomobillerle ulaşım imkânı veren karayolu ağı büyük ölçüde kurulmuştur (Çetin ve diğerleri, 2011: 134). Gelişen karayolu ağı ile üretim alanları ve pazar arasındaki bağlantı sağlanmıştır (Coşar, 2005: 33). Bu durumun da tarım sektörünün piyasa ekonomisine eklemlenmesine önemli katkı sağladığı söylenebilir (Kaplukan, 2014: 433).

2.5.5. “Liberalizme Dönüş” Dönemi Genel Değerlendirmesi

Demokrat Parti dönemi, Tek Parti dönemine nispetle dış ticarete daha açık ve tarım ağırlıklı kalkınma stratejisinin benimsendiği fakat başarılı olunamadığı bir dönem olmuştur. İlk etapta *Marshall Planı*'ndan sağlanan fonlar ile tarım sektörüne destek verilmiş ve tarımsal makine ve aletler ithal edilmiştir. Böylece ülkedeki traktör sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Traktörlerin büyük kısmı *Ziraat Bankası*'nın sağladığı krediler ile orta ve büyük ölçekli çiftçiler tarafından alınırken, artan traktör sayısı ile işlenen tarım arazileri de önemli ölçüde genişlemiştir. Şöyle ki: İşlenen tarım arazileri 1950'li senelerde yaklaşık yüzde 50 oranında yükselmiştir. Yine tarımsal üretimde savaş dönemine kıyasla 1953 senesinde yüzde 40, 1960 senesinde yüzde 60 yükselmiştir (bkz. Pamuk, 2014: 223-234).

Şüphesiz artan tarımsal üretimde olumlu seyreden hava koşulları ile uluslararası konjonktürde artan talep ve yükselen ürün fiyatları da etkili olmuştur. Ayrıca ABD'nin Kore savaşı sırasında uyguladığı hububat stoklama politikası da dış ticaret hadlerini iyileştirmiştir. Ancak Kore Savaşı'nın sona ermesi ve uluslararası konjonktürdeki elverişli koşulların sona ermesi tarım ağırlıklı kalkınma stratejisinin zaaflarını ortaya çıkarmıştır. İhraç mallarının fiyatının düşmesi yanında elverişli hava koşullarının da bozulması tarımsal üretimin gerilemesine sebep olmuştur. *Demokrat Parti* yaşanan bu krizi destekleme alımları ile aşmaya çalışmıştır. Ancak geri ödenemeyecek krediler ile dolanımdaki para miktarının artırılması enflasyonist etkiyi beraberinde getirmiştir. Bunalımın giderek artması üzerine hükümet, liberal politikaları bir kenara bırakarak daha müdahaleci bir çizgiye kaymıştır (bkz. Pamuk, 2014: 223-234). Dolayısıyla başlarda uygulanmak istenen ekonomi politikaları ile dönemin sonlarına doğru

uygulanan ekonomi politikaları birbirinden oldukça farklı olmuştur (Alpay ve Alkin, 2017: 97-98).

Dönemin temel ekonomik göstergeleri ise şu şekilde gerçekleşmiştir:

Tablo 25: 1948-1960 Dönemi GSYH ve Sektörel Dağılımı

GSYH'nin Sektör Bazında Dağılımı (1968 Sabit Fiyatlarıyla – Milyon TL)					Sektörlerin GSYH İçindeki Payları (%)	
YIL	GSYİH	TARIM	SANAYİ	HİZMET	TARIM	SANAYİ
1948	37.065	16.437	4.753	15.875	44,34	12,82
1949	35.213	14.218	4.622	16.373	40,37	13,12
1950	38.506	15.761	5.054	17.691	40,93	13,12
1951	43.446	18.876	5.187	19.384	43,44	11,93
1952	48.621	20.666	5.753	22.202	42,50	11,83
1953	54.091	22.461	6.857	24.773	41,52	12,67
1954	52.480	19.335	7.486	25.659	37,98	14,26
1955	56.642	21.235	8.333	27.074	37,48	14,71
1956	58.428	22.296	9.128	27.004	38,15	15,62
1957	62.995	23.737	10.110	29.149	37,68	16,04
1958	65.844	25.909	10.671	29.264	39,34	16,20
1959	68.521	25.985	11.058	31.479	37,92	16,13
1960	70.869	26.591	11.100	33.178	37,52	15,66

Kaynak: TÜİK. http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160. Erişim Tarihi: 20.10.2018.

Tablo 25’de görüldüğü üzere, 1950 yılını başlangıç yılı kabul edersek, GSYH, 1954 yılı dışında devamlı olarak yükselmiştir. Ancak bu yükselmenin dönemin ikinci yarısında daha az oranlarda olduğu göze çarpmaktadır. Bu dönemde tarım sektörü GSYH’nin ortalama olarak yüzde 40’ını oluşturmaktadır. Bununla birlikte dönemin başında makineleşme neticesinde artan tarımsal üretim 1954 yılında ciddi bir düşüş göstermiş, o yıldan sonra ise daha az oranlarda artmıştır. Söz konusu dönemde tarımsal üretim ortalama olarak yüzde 28 civarında artış göstermiştir. Öte yandan hizmetler sektöründeki büyüme de dikkat çeken diğer bir unsurdur. Tarım sektöründe yaşanan makineleşme ile köyden kente göçün artması, birçok insanın hizmet sektörüne yığılması sonucunu doğurmuştur.

Bununla birlikte tarım sektöründeki kapitalist yapının doğduğu dönem söz konusu yıllara tekabül etmektedir. Dış ticarete açık ve piyasaya dönük bir üretim modeline geçilmesi borçlu köylü sayısını artırmıştır. Buna mukabil traktör sayısı fazla olan ve geniş arazilerde üretim yapan ağalar ve beyler, bu köylülerin topraklarını satın almışlardır. Şöyle ki: Söz konusu dönemde yaklaşık 96 milyon yeni toprak ekime açılmasına rağmen, dönem başında 90 bin olan topraksız köylü sayısı dönem sonunda 400 bine ulaşmıştır. Bu durum ise ağalar ve köylü arasındaki bölüşüm ilişkilerini etkilerken, köylünün payı giderek azalmış ve ücret şeklini almıştır (daha detaylı bir değerlendirme için bkz. Cem, 2017: 404-413).

2.6. İthal İkameci / Planlı Ekonomi Dönemi (1961-1979)

İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte *Çevre* ülkelerinde uygulanan ekonomi politikalarının korumacı bir sanayileşme anlayışı çerçevesinde şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde ekonomik kalkınmanın piyasa mekanizması yardımıyla gerçekleşemeyeceği görüşünün hâkim olduğu *Çevre* ülkelerinde, “kalkınmanın motoru” sanayileşme olarak görülürken, kamu yatırımları ve planlama ise kalkınmanın temel unsurları olarak görülmüştür (Aydın, 2003: 43-44). Bu doğrultuda Brezilya'dan Arjantin'e, Meksika'ya; Hindistan'dan Pakistan'a pek çok *Çevre* ülkesi ithal ikameci bir sanayileşme politikası benimsemiştir (Pamuk, 2008: 239).

Öte yandan planlama kavramı, söz konusu yıllarda Türkiye için de yabancı bir uygulama değildir. Zira 1930'larda uygulamaya konulan iki beş yıllık sanayi planı ile makro düzeyde olmasa da planlama tecrübe edilmiştir. Lakin 1960'lar ile birlikte uygulamaya konulan kalkınma planları, ekonominin bütününe kapsayan makro nitelikli planlardır. Bu sebeple Türkiye'de “planlı dönem” in 1960'ların başı ile birlikte başladığı söylenebilir (Alpay ve Alkin, 2017: 125).

İthal ikamesine dayalı sanayileşme politikasının ortaya çıkmasının temelinde, tarıma ve tarımsal ürün ticaretine dayalı ekonomilerin yaşadığı darboğazlar yatmaktadır. Bu ekonomilerde savaşlar ve küresel bunalım sebebiyle yaşanan krizler, ithal ikamesinin ortaya çıkmasını ve sermayenin farklı kesimlerince kabul edilmesini sağlamıştır. 1929 Bunalımı bu konuda iyi bir örnekleme olacaktır. Şöyle ki: Mahut Bunalım ile tarım ürünlerine olan talep ciddi miktarda azalırken, mamul mallara olan talepte pek değişme olmamıştır. Bu durumda *Çevre* ülkeleri, tarım ürünleri ihracı ile elde ettiği az miktarda gelirle *Merkez* ülkelerinden pahalı sanayi mamullerini ithal etmeye devam ederken

ticaret hadleri bozulmuş ve ekonomik bunalımın içine çekilmişlerdir. Sürecin Türkiye’de de bu şekilde ilerlediğini söylemek mümkündür. *Demokrat Parti*’nin 1950’lerde benimsediği tarıma dayalı büyüme modeli, başlarda Amerikan yardımı ve uygun meteorolojik koşullar sayesinde başarılı olsa da, söz konusu olumlu koşulların ortadan kalkmasıyla iflas etmiştir. Tabii olarak ekonomik büyümenin durmasıyla birlikte sermaye birikimi de kesintiye uğramıştır. Demek oluyor ki Türkiye’de 1950 sonrasında ortaya çıkan planlama destekli büyüme ve birikim modelinin temelinde de bir bunalım konjonktürü yatmaktadır (bkz. Pamuk, 2008: 241-242).

1960’ların başında başlayıp 1980’e kadar devam eden ithal ikameci sanayileşme modelinde, tarım politikalarının temel amacı, tarımsal üretimi ve verimliliği artırmak olmuştur (Eştürk ve Ören, 2014: 195). Bu dönemde iç pazarın yüksek gümrük tarifeleri ve kotalar ile korunması, yerli üretici için büyük avantaj sağlamıştır. Tarımsal destek politikaları yanında uygulanan yüksek taban fiyatı, küçük üreticilerin iç pazara girişini kolaylaştırmıştır (Pamuk, 2014: 238). Ancak 1960’lar ile birlikte hayata geçirilen *Kalkınma Planları*’nın ekonomi üzerindeki etkisi 24 Ocak Kararlarıyla birlikte son bulmuştur.

2.6.1. Beşer Yıllık Kalkınma Planları

Söz konusu dönemin öne çıkan özelliği şüphesiz ekonomi politikalarının bir planlama çerçevesinde şekillenmesidir (Ökten ve Çeken, 2008: 16). Liberal ekonomi politikalarının uygulandığı 1950-1960 döneminin çeşitli kesimlerce başıboş ve plansız olarak değerlendirilmesi, bilhassa küçük burjuva kadrolar üzerinde “planlama” ile tüm ekonomik sorunların çözüleceği algısı yaratmıştır (Oral, 2006: 45-47). Bu doğrultuda “Sosyal ve Ekonomik Hükümler” başlığı altında Devlet’e kalkınma planları hazırlama görevi veren 1961 Anayasası ile planlama kavramı anayasal bir zorunluluk haline getirilmiştir (Takım, 2011: 156).

Uygulanmasına 1963 senesi ile birlikte başlanan beş yıllık kalkınma planları, bir yıllık kısa programların yanında, on beş yıllık uzun vadeli yapısal dönüşümü ihtiva eden kalkınma stratejilerinin birer parçasını teşkil etmekteydi (Ertekin, 2014: 94-95). Türkiye’de uygulanan planlama modeli, kamu kesimi için bir zorunluluğu ifade ederken, özel kesim için ise yol gösterici bir niteliktedir (Eğilmez, 2018: 145).

Kalkınma planlarının hayata geçirilmesiyle tarım politikaları da bu planlar dâhilinde şekillenmiştir. İlk senelerde daha çok yol gösterici ve destekleyici nitelikte olan devlet müdahalelerinin, sonraki senelerde fiyat desteği politikalarına dönüştüğü görülmektedir (Eştürk ve Ören, 2014: 15-16). Planların genelinde ise tarım sektöründe makineleşmenin yaygınlaştırılması hedefi sıkça vurgulanmıştır (Ertekin, 2014: 94).

1963-1967 yılları arasında hayata geçirilen *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Türkiye’de kırsal kalkınma sorunu olduğunu ileri süren ilk teknik belgedir. Bu doğrultuda kırsal alanlarda sunulan hizmetlerde etkinliğin ve verimliliğin sağlanması amacıyla “Toplum Kalkınması Yaklaşımı” kabul edilmiştir. Bu uygulama ile halk ve kamu kesimi ilişkisini düzenlemek ve rasyonelleştirmek amaçlanmış, pilot il olarak da Muş seçilmiştir. Öte yandan planda öngörülen kalkınma hedefine ulaşabilmek için öncelikle sanayi sektörünün gelişmesi üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla tarım sektörünün, sanayi sektörünün gelişiminde bir araç olarak kabul edildiği söylenebilir. Bununla birlikte Plan, fiyat politikalarından ziyade üretim girdilerinin desteklenmesini amaçlamış ve bu doğrultuda tarım satış kooperatiflerinin kurulmasına vurgu yapmıştır. Ayrıca kredi ve pazarlama imkânları sağlaması için “Milli Gıda Stoku Müessesesi” nin tesisi öngörülmüştür. Yine ekilebilir arazinin sınırlarına ulaşılması sebebiyle tarımsal üretimin artırılması için entansif tarımın geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda öncelikli olarak traktör parkının tam kapasite kullanılması amaçlanmıştır. Nitekim ilk kalkınma planının uygulandığı dönemde şeker pancarı, pamuk gibi endüstri ürünlerinde hedeflerin üzerine çıkılsa da, buğday ve yağlı tohum gibi temel ürünlerde yurtiçi üretim karşılanamamıştır. Üzerinde önemle durulan traktör konusunda ise hedeflere ulaşılmıştır. Bu dönemde yurtiçinde yaklaşık 45 bin adet traktör üretilmiştir. Ancak traktör üretimindeki bu gelişim arazinin işlenmesine yansıtılamamıştır. Bu dönemde 515 bin dönüm toprağın sulanması hedeflenirken yalnızca 200 bin dönümünün sulanabilmesi de bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bu dönemde GSYH’de yüzde 7’lik, tarım ve sanayi sektörlerinde ise sırasıyla yüzde 4,2 ve yüzde 12,3’lük büyüme hedeflenmiştir. Ancak GSYH’de yüzde 6,4’lük bir büyüme gerçekleştirilirken, tarım ve sanayi sektörleri sırasıyla yüzde 3 ve yüzde 10,9 oranında büyümüştür (bkz. Sungur ve Ünlü, 2016: 1641-1645; Yavuz, 2005: 47; Ertekin, 2014: 95; Tuna, 1989: 356; Ökten ve Çeken, 2008: 15-16; Çelik, 2005: 61).

1968-1972 dönemini kapsayan *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, tarım sektörünü “Köy ve Köylü Sorunu” başlığı altında ele almıştır. Planda tarım sektörüne sağlanacak

krediler ile teknolojik gelişmenin sağlanması ve kimyasal gübre kullanımının yaygınlaştırılarak verimliliğin artırılması hedeflenmiştir. Bunun yanında fiyat desteklemelerinin öneminin bu dönemde azaldığı görülmektedir. Sebep olarak ise fiyat desteklerinin tarım ürünleri fiyatlarını artırmasıyla meydana gelen yapısal bozuklukların kaynak dağılımında etkinsizliğe yol açmasıdır. Ayrıca köy-kent ve tarım-kent gibi kırsal yerleşme önerileri bu plan ile gündeme gelmiştir.¹ Yine orman köyleri, “Özel Sorunu Olan Köyler” olarak kapsamında değerlendirilip kredi ve kooperatifçilik uygulamaları ile kalkındırılması amaçlanmıştır. Bu dönemde buğday üretiminde belirlenen hedefler yakalansa da endüstri ürünlerinde hedeflerin gerisinde kalınmıştır. Bu dönemde GSYH büyüme hedefi ilk dönemki gibi yüzde 7 olarak belirlenmiştir. Ancak gerçekleşen büyüme oranı yüzde 5,4 olmuştur. Sektörel bazda ise tarım sektöründe yüzde 4,1, sanayi sektöründe ise yüzde 12 oranında büyüme hedeflenmiş ancak büyüme oranları sırasıyla yüzde 1,8 ve yüzde 9,1 oranında gerçekleşebilmiştir (bkz. Tuna, 1989: 357-358; Ökten ve Çeken, 2008: 15-16; Ertekin, 2014: 95; Sungur ve Ünlü, 2016: 1641-1645; Yavuz, 2005: 47; Çelik, 2005: 61-62).

1973-1977 döneminde uygulamaya konulan *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı* da öncelikle tarımda teknoloji kullanımına vurgu yapmıştır. Planda ilk kez köylünün refahını yükseltmeyi amaçlayan merkez-köy yaklaşımına yer verilmiştir.² Söz konusu dönemde destekleme alımları yapılırken ekonomik ve sosyal amaçlar da gözetilmiştir. Bu doğrultuda ürün destekleme fiyatları bölgelere, ürün kalitesine ve miktara göre farklılık göstermiştir. Ancak destekleme fiyatlarıyla çiftçinin gelirlerinde istikrar sağlanamamıştır. Bu dönemde GSYH’de yüzde 5,9’luk bir büyüme sağlanarak, hedeflenen yüzde 7,5’lük oranın oldukça gerisinde kalınmıştır. Tarım ve sanayi sektörlerinde yüzde 3,7 ve 11,2 olarak hedeflenen büyüme oranları da sırasıyla 1,2 ve 8,8 olarak gerçekleşmiştir (bkz. Ertekin, 2014: 95; Çelik, 2005: 62; Sungur ve Ünlü, 2016: 1641-1645; Tuna, 1989: 358-359).

¹ Köy-kent modeline CHP tarafından 1969 seçim bildirgesinde yer verilmiştir. Modelin amacı, tarım yapısını düzenlemek, köylüye iş imkanları yaratmak, dağınık köy yerleşimini toplulaştırmak ve köye daha etkin hizmet sunmaktır. Tarım-kent modeli, MHP tarafından ortaya atılmış ve köylerin birleştirilmesini hedefleyen bir modeldir. Modelde 8-10 köy bir birim oluşturacak biçimde toplulaştırılacak ve bunların merkezinde yer alan köyde tarım merkezi yapılacaktır (Çelik, 2005: 65-66).

² Merkez-köy modeli, sosyal ve kültürel hizmetlerin tüm köylere ulaştırılamaması nedeniyle belirlenen bir merkez köyde toplanmasını ve çevre köylerin de bu sayede hizmetlerden faydalanmasını önermektedir (Çelik, 2005: 65).

Görüldüğü üzere ithal ikameci kalkınma dönemi olarak isimlendirilen yıllarda üç kalkınma planı hayata geçirilmiştir. Kalkınma planları tarım sektörü özelinde değerlendirildiğinde, GSYH'deki payının giderek azaldığı görülmektedir. Sanayi sektörünün GSYH'deki payı ise giderek yükselmiştir. Sektörel bazda yaşanan değişim *Tablo 26* ve *Tablo 27*'de gösterilmiştir.

Tablo 26: İlk Üç Plan İle Birlikte GSYH Sektör Paylarında Meydana Gelen Değişimler (Cari Faktör Fiyatları / %)

SEKTÖRLER	1.PLAN (1963-1967)	2.PLAN (1968-1972)	3.PLAN (1973-1977)
Tarım Sektörü	35,2	29,4	28,5
Sanayi Sektörü	18	19,8	19,9
Hizmetler Sektörü	46,8	50,8	51,6

Kaynak: (Yörük, 1988:106).

Tablo 27: İlk Üç Plan İle Birlikte GSYH Sektör Paylarında Meydana Gelen Değişimler (Sabit Faktör Fiyatları / %)

SEKTÖRLER	1.PLAN (1963-1967)	2.PLAN (1968-1972)	3.PLAN (1973-1977)
Tarım Sektörü	35	29,5	24,1
Sanayi Sektörü	17,5	20,9	22,7
Hizmetler Sektörü	47,5	49,6	53,2

Kaynak: (Yörük, 1988:106).

Tablo 26 ve *Tablo 27*, sektör paylarının değişimini hem cari hem de sabit fiyatlarla yansıtmaktadır. Bu sayede nispi fiyat değişimlerinin yorumlanabilmesi mümkün olacaktır. Görüldüğü gibi tarım sektörünün ilk plan döneminde GSYH'deki payı hem cari hem de sabit fiyatlarla yüzde 35 iken, üçüncü planın uygulandığı dönemde cari fiyatlarda yüzde 28,5'e, sabit fiyatlarla ise yüzde 24'e gerilemiştir. Bu değişim bize nispi fiyat değişimlerinin dönem boyunca tarım sektörü aleyhine işlediğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle 'iç ticaret hadleri' sanayi sektörü lehine değişim göstermiştir. Bu değişim tarım ürünlerinin, sanayi mamullerine kıyasla daha ucuzladığı ve aynı miktarda sanayi mamulü alabilmek için önceki duruma kıyasla daha fazla miktarda tarım ürünü verilmesi gerektiği anlamına gelmektedir (Yörük, 1988: 104-106).

Bu gelişmeler istihdamın yapısında da değişiklikleri beraberinde getirmiştir. 1963 yılında tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı yüzde 76,8 iken, 1980 yılında 62,5

olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemlerde sanayi sektöründe istihdam sırasıyla yüzde 8,8 ve 11,6 olarak gerçekleşirken, hizmetler sektöründe bu oranlar sırasıyla yüzde 14,4 ve 25,9'dur (Yörük, 1988: 110-114).

2.6.2. Ankara Anlaşması (1963)

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın ardından IMF (Uluslararası Para Fonu), IBRD (Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası-sonradan Dünya Bankası), OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) ve NATO (Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü) gibi kurumlara üye olarak küreselleşme sürecine katılım anlamında önemli adımlar atmıştır. Bu adımlardan bir diğeri de AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu-sonradan Avrupa Birliği)'ye 31 Temmuz 1959 tarihinde yaptığı üyelik başvurusudur (Terin ve diğerleri, 2012: 133).

Belirtildiği gibi Avrupa Birliği ve Türkiye arasındaki ilişki 1959 yılında *Demokrat Parti'nin* iktidarda olduğu dönemde başlamıştır. Türkiye'nin 'ortak üyelik' talebi sonrası müzakereler hemen başlamış ve 12 Eylül 1963 tarihinde taraflar arasında Ankara Anlaşması imzalanmıştır¹. Bu anlaşma ile 'Gümrük Birliği'nin de çerçevesi çizilmiştir. Şöyle ki gümrük birliğinin sağlanmasına yönelik hazırlık, geçiş ve son dönem süreçlerinin tamamlanmasıyla birlikte Türkiye, tam üye sıfatıyla *Avrupa Birliği'ne* katılacaktır (Aydın, 2010: 126-127). Bununla birlikte söz konusu üç dönemin ayrı ayrı incelenmesi, Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki tarımsal ürün ticaretinin seyrinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Hazırlık Dönemi olarak belirlenen ilk dönem başlangıçta 1964-1969 dönemini kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Bu dönem Türkiye'nin gümrük birliğine hazırlanacağı süreçtir ve ekonominin güçlendirilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır (Arat, 1995: 592). Avrupa Birliği bu dönemde gümrük vergilerinde indirimler yaparak Türkiye'den ithal ettiği bazı tarım ürünlerine vergi kolaylıkları sağlamıştır. Bu uygulamalar Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne yaptığı tarımsal ürün ihracatını artırsa da, gümrük birliğine hazırlık bakımından oldukça yetersizdir (Dinler, 2014: 368).

Öte yandan hazırlık döneminin normal süresi tamamlanmadan, Türkiye'nin talebi ile geçiş döneminin içerik ve süresini belirlemek üzere yeniden müzakerelere başlanmıştır.

¹ Roma Anlaşmasının (1957)'nin 238nci maddesi üçüncü ülkelerin Avrupa Birliği'ne katılımını düzenlemektedir. Bu maddeye dayanarak imzalanan Ankara Anlaşması da Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üye sıfatıyla katılımını öngörmektedir (Dinler, 2014: 368).

Müzakereler sonucunda 23 Kasım 1970 tarihinde meşhur ‘Katma Protokol’ imzalanmıştır. Bu protokol ile sanayi ürünlerinde geçerli olan gümrük vergileri tedrici olarak düşürülecektir (Aydın, 2010: 127). Bunun yanı sıra tarım ürünlerinde gümrük birliğine uzanan süreçte giderek genişleyecek bir tercihli ticaret rejimi uygulanmasına karar verilmiştir¹ (Arat, 1995: 592-593).

Söz konusu Protokol gereği belirlenen tercihli ticaret rejimi ile Türkiye’nin tarımsal ürünlerine bazı tavizler verilse de, AB’ye yönelik tarımsal ürün ihracatını artırmada yeterli olmamıştır. *Dinler* (2014: 374-375) bu durumun sebeplerini şu şekilde sıralamaktadır: a) öncelikle Türkiye’ye tanınan tavizler asgari ithal fiyatı, referans fiyatı, prelevman gibi önlemleri içermeyip sadece ‘gümrük vergisi’ ile sınırlıdır b) Avrupa Birliği tarım ürünlerinde uyguladığı Akdeniz Politikası ile Türkiye ile benzer ürünler yetiştiren diğer Akdeniz ülkeleriyle de benzer hatta daha geniş çaplı anlaşmalar imzalamıştır. Bu durum ise Türkiye’nin tarımsal ürün ticaretinde sağlayabileceği avantajları aşındırmıştır c) Türkiye’ye tanınan gümrük vergisi indirimlerinin önemli bir kısmı ihracatta önemli yer tutmayan ürünleri kapsamaktadır d) tarım ürünlerinin önemli bir kısmı için belirlenen vergi kolaylıkları, ihracatın belli aylarda yapılması şartıyla sınırlandırılmıştır. Bu aylar dışında ise Ortak Gümrük Tarifesi kapsamında geçerli olan tarifeler geçerli olacaktır.

Nitekim ortaya çıkan durumun Türkiye ekonomisini olumsuz etkilemesi ile 1978 yılında iktidarda bulunan Ecevit hükümeti, Birlik ile ilişkileri yeniden düzenlemek ve ekonomik rahatsızlıkları gidermek amacıyla yükümlülüklerin beş yıl süreyle askıya alınmasını talep etmiştir. Ayrıca ekonomik rahatsızlıklar nispetinde tarımsal ürün ticaretinde Birlik dışındaki ülkelere tanınan ‘Genelleştirilmiş Preferanslar Sitemi’nden faydalanılması ve 8 milyar dolarlık mali yardım da bu talep içerisinde yer almıştır. Avrupa Birliği, bu taleplerden yalnızca yükümlülüklerin beş yıllığına askıya alınmasını kabul ettiğini Mayıs 1979’da açıklamıştır (Uysal, 2001: 144-145).

¹ Belirlenecek rejime göre AB, Türkiye ile tarımsal ürün ticaretinde bazı tavizler verecektir. Bu kapsamda ‘ilk tercihli rejim’ Katma Protokol’ün 6 sayılı ek kısmında yer almıştır. İlgili Protokol’e dayanarak 1973,1976 ve 1980 yıllarında Türkiye’nin tarım ürünlerine yönelik bazı tavizler tanınmıştır (Dinler, 2014: 374).

2.6.3. Batı Avrupa'ya Emek Göçü

Emeğin, toplumsal ya da iktisadi sebepler nedeniyle ülke içinde başka yerlere veya ülke dışına doğru hareket etmesine genel anlamda emek göçü denilmektedir (Yıldırımoglu, 2005: 4). Türkiye'de göçün tarihsel gelişimine bakıldığında, ilk kitlesel göç hareketlerinin bilhassa 1950'lerde yaşanan tarımda makineleşme ile birlikte iç göç şeklinde tezahür ettiği görülmektedir. Ancak 1960'larda bunun yanına ülke dışına emek göçü de eklenmiştir.

Bilindiği gibi Batı Avrupa ülkelerinin ilgili dönemde öne çıkan özelliği, hızlı gelişen bir ekonomik yapı karşısında yetersiz bir nüfusa ve işgücüne sahip olmasıdır. Söz konusu ülkeler bu dengesizliğin sebep olduğu işgücü arzı problemini sermaye yoğun yatırımlar ile çözmeye çalışsa da yeterli olmamıştır. Bu durumda oluşan iki seçenekten ilki, yatırımların dış sermaye transferi yoluyla çevre ülkelere yapılması, ikincisi ise bu ülkelerden transfer edilecek emek göçüdür. Batı Avrupa ülkeleri bu dönemde daha çok ikinci seçenek üzerinde karar kılmıştır (Yaprak, 2013: 864).

Diğer taraftan 1960'lı yıllarda Türkiye de yurt dışına emek göçünü destekleyen politikalar takip etmiştir. Tarım sektöründe makineleşme sonrası kentlere göç eden nüfusun orta ve küçük ölçekli sanayi sektörü tarafından emilememesiyle oluşan açık işsizlik ve yine tarım sektöründe görülen gizli işsizlik, ülkede istihdam darlığı yaşanmasına sebep olmaktaydı. Dolayısıyla bu dönemde işgücü ihracatı cazip bir seçenek olarak düşünülmüştür (Koçak ve Terzi, 2012: 174). Bu doğrultuda Türkiye, 1961 senesinde Almanya, 1964 senesinde Avusturya, Belçika ve Hollanda, 1965 senesinde Fransa ve 1967 senesinde İsveç ile emek transferi konusunda ikili anlaşmalar imzalamıştır (Temizgüney, 2017: 600).

Nitekim yapılan anlaşmalar neticesinde Türkiye'den Batı Avrupa'ya 1973 senesi sonuna kadar 800 bin civarında emek göçü gerçekleşmiştir (Yıldırımoglu, 2005: 6). En büyük emek göçü ise Almanya'ya olmuştur. Bunda ülkenin *Marshall Planları* çerçevesinde genişleyen istihdam olanaklarının büyük payı bulunmaktadır (Temizgüney, 2017: 601).

Şüphesiz emek göçünün tarım sektörü üzerinde de çeşitli etkileri olmuştur. Göç ile yurt dışına gidenlerin büyük kısmının aileleri köylerde yaşamaktaydı. İşçilerin gönderdikleri dövizler ile aileler tarımsal alet ve traktör sahibi olmuş, bu durumda güç ilişkilerinin

değişmesine neden olmuştur (Alpay ve Alkin, 2017: 123-124). Yine uzun yıllar Avrupa’da çalışıp dönen işçilerin bir bölümü, birikimleri ile ya toprak satın almış ya da hayvan satın alarak çiftlik kurmuşlardır (Temizgüney, 2017: 622). Öte yandan bu dönemde kadın, tarımsal üretimin önemli bir aktörü olarak ön plana çıkmıştır. Aile reisinin yurtdışına gitmesiyle kadınlar doğrudan tarımsal üretime katılmış, üretim kadınların sorumluluğunda devam etmiştir. Bu döneme kadar tarlada kadın-erkek beraber çalışıp geliri erkek yönetirken, bu dönemde kadın üretici ve geliri yöneten bir konuma sahip olmuştur (Fidan ve Fidicioğlu, 2010: 37).

2.6.4. Petrol Krizi (1973)

Enerji kaynakları tarihin hemen her döneminde insan yaşamı için büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu önem ülkelerin enerji kaynaklarını elde etmede bazen ittifaklar kurmalarına bazen ise savaşmalarına neden olmuştur. Enerji kaynaklarının içinde diğerlerine göre daha ön plana çıkan ise petroldür. Ticari maksatlı petrol arama faaliyetlerinden ilki ABD’li şirket *Pennsylvania Rock Oil Company* tarafından 1850’lerin sonunda gerçekleştirilmiştir. Petrol arama faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı asıl dönem ise II. Dünya Savaşı’nın hemen sonrasındır. Bu dönemde bilhassa *Merkez*’de gerçekleşen teknolojik gelişmelere paralel olarak petrol ihtiyacı giderek artmıştır. Söz konusu dönemde petrol, dünya genelinde tüketilen enerji kaynaklarının yaklaşık yüzde 50’sine tekabül etmektedir. Bunun yanında aynı dönemde dünya genelindeki petrol kaynaklarının 1/3’ünden fazlasına Ortadoğu’nun sahip olduğu bilinmektedir (bkz. Yılmaz ve Kalkan, 2017: 170; Öztürk ve Saygın, 2018: 1).

Öte yandan Türkiye açısından petrol, Ortadoğu petrollerinin dünya piyasasında öneminin arttığı 1908 yılından 1950’lerin sonlarına kadar ciddi bir gereklilik taşımamıştır. İlgili dönemde Türkiye sanayi sektörünün gelişmemiş olması, yeni bir devlet olarak dünya sahnesinde siyasi ve ekonomik gücünün yetersiz olması ve ihtiyaç duyduğu enerji kaynaklarını büyük oranda petrol dışı enerji kaynaklarından sağlıyor olması bu durumun sebepleri arasında gösterilebilir. 1960’lara gelindiğinde ise özellikle Marshall Yardımları kapsamında tarım sektöründe yaşanan yoğun makineleşme dönemi ve gelişen sanayi sektörü, Türkiye’nin petrol tüketiminin ve dolayısıyla petrol ihtiyacının artmasına neden olmuştur (Demir, 2009: 210).

Ne var ki bu dönemde vuku bulan Arap-İsrail savaşı sonrasında OAPEC (Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği), sahip olduğu petrol rezervlerini, İsrail’e destek olan Batılı

ülkelere karşı siyasi ve ekonomik bir baskı unsuru olarak kullanmaya başlamıştır (Öztürk ve Saygın, 2018: 2). Krizin derinleşmesine neden olan en önemli gelişme ise petrol fiyatlarının 1974 yılında olağanüstü şekilde yükselmesidir. Şöyle ki: Varil başına petrolün fiyatı 1974 senesinde 1,8 dolardan 10'a, 1977 senesinde 13,7'ye, 1979'da ise 35 dolara kadar yükselmiştir. Petrol fiyatlarındaki bu yükselme, *Merkez*'de bir durgunluğa sebep olurken, henüz sanayileşme sürecinin başında olan Meksika, Güney Kore ve Brezilya gibi ülkelere de sirayet ederek ödemeler dengelerinin bozulmasına sebep olmuştur. Bir yandan tarım ürünleri ve gıda maddeleri gibi temel maddelerin fiyatının düşmesi, diğer yandan *Merkez*'de uygulanmaya başlanan korumacı politikalar çevre ülkeleri krizin içine çekmiştir¹ (bkz. Aydın, 2003: 54-55).

Enerji kaynakları, bilhassa mekanize yöntemlerle yapılan tarımsal üretim için büyük önem arz etmektedir. Makineli tarım, üretim faaliyetlerinin emek gücü yerine makine ve enerji kullanılmasıyla gerçekleştirilmesidir (Özgüven ve diğerleri, 2010: 93). Bu noktada *Gündüz ve diğerleri* (2017: 813)'den istifade edersek, tarım, emek-yoğun bir faaliyet olmasının yanında, enerji kaynaklarına da son derece bağımlıdır.² Dolayısıyla enerji kaynakları, önemli ve yüksek fiyatlı bir girdi kalemi olarak maliyetleri yükseltmektedir. Enerji kaynakları içinde en çok ihtiyaç duyulanlar ise petrol ve petrolden elde edilen yakıtlardır. Bu bakımdan petrol, modern tarımsal faaliyetin önemli bir hammaddesidir.³

Bahsedildiği üzere Türkiye'de tarım sektörü 1960'lar ile birlikte yoğun bir makineleşme sürecine girmiştir. Bu bağlamda söz konusu dönemde makineleşmenin temel göstergesi olan traktör, hem tarımsal ürünün işlenmesi sırasında tarlada kullanılırken, hem de üretilen tarımsal ürünün pazara ulaştırılmasında kullanılmaktadır. Dolayısıyla makineli tarımın temel girdisi olan mazot fiyatlarında meydana gelen artış, maliyetlerin de önemli oranda yükselmesine neden olmuştur. 1975 ve 1980 arasındaki dönemde mazot fiyatlarında meydana gelen artış, buğday fiyatlarına kıyasla çok daha fazla olmuştur.

¹ Eğer bir ülkenin kendi ihtiyacını karşılayabilecek petrol rezervi bulunmuyorsa, üretimin devamı için petrolü ithal etme gerekliliği doğacaktır. Bu bağlamda petrol piyasasındaki fiyat yükselmeleri ülkenin dış ticaret hadlerini etkilemek suretiyle ödemeler dengesini bozacaktır. Bu bozulma para arzı, istihdam ve genel fiyat seviyesi üzerinde de olumsuz sonuçlar doğurarak ekonomiyi krize sürükleyecektir (Kibritçioğlu ve Kibritçioğlu, 1999: 13).

² Tarımsal faaliyetlerin ve bu doğrultuda uluslararası gıda düzeninin giderek petrole bağımlı hale gelmesi, küresel kapitalizmin karakteristik özelliklerinden biridir (Gökten ve Gökten, 2017: 18).

³ Petrol, fosil temelli bir yakıttır. Fosil yakıtlar, uzun yıllar içerisinde hayvan ve bitkilerin çürümesi ile meydana gelmiştir. Sondaj ya da kazma yöntemiyle yerüstüne çıkarılabilen bu yakıtlar, oluşumundan daha kısa sürede tüketildiğinden 'yenilenemeyen enerji kaynakları' olarak isimlendirilir. Fosil yakıtlar, makineli tarım faaliyetlerinde en çok kullanılan yakıttır (Öztürk ve diğerleri, 2010: 918-920).

Şöyle ki 1975 yılında 1 kg buğday karşılığında 1,07 litre mazot alınabilirken, bu oran 1980 yılında 0,40 litreye gerilemiştir (Aktaş ve diğerleri, 2010: 20). Daha detaylı bir analiz için ham petrolün 1970-1980 yılları arasındaki ithal fiyatı, TL ve Dolar cinsinden *Tablo 28*'de gösterilmiştir.

Tablo 28: 1970-1980 Döneminde Ham Petrolün İthal Fiyatı Endeksi (TL Ve Dolar Cinsinden/ 1970=1)

Yıllar	Dolar Cinsinden Ham Petrolün İthal Fiyatı Endeksi	Nominal TL/Dolar kuru Endeksi	TL Cinsinden Ham Petrolün İthal Fiyatı	Akaryakıt Ürünü Ortalama Fiyat Endeksi	GSMH Deflatörü
1970	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0
1971	1.2	0.9	1.1	1.1	1.2
1972	1.3	0.9	1.2	1.1	1.3
1973	1.8	0.9	1.7	1.1	1.6
1974	4.7	0.9	4.4	1.9	2.0
1975	5.7	1.0	5.5	1.9	2.5
1976	6.1	1.1	6.6	1.9	2.8
1977	6.9	1.2	8.5	3.3	3.5
1978	6.8	1.7	11.5	5.1	5.2
1979	9.4	2.1	19.5	11.0	9.1
1980	19.8	5.4	107.8	30.6	17.1

Kaynak: (Kibritçioğlu – Kibritçioğlu, 1999:9).

Tablo 28'e göre, 1970-1980 yılları arasında ham petrolün ithal fiyatı dolar cinsinden yaklaşık 20 kat artarken, TL cinsinden yaklaşık 108 kat artmıştır. Aynı dönemde TL/Dolar kuru nominal olarak 5.4 kat, TL cinsinden ortalama akaryakıt ürünü fiyatları 30 kat, genel fiyatlar seviyesi ise 17 kat yükselmiştir.

Görüldüğü gibi petrol fiyatının artması tarımsal üretimin girdi maliyetlerini yükseltmiştir. Girdi maliyetlerinin yükselmesi ise arzı kısıtlayıcı bir etkidir. Arzın

kısıtlanması ise nihai tarım ürünlerinin fiyatlarını artırıcı bir etkiye sahiptir¹ (Akder, 2009: 31-32). Bu dönemde nihai tarım ürünlerinin fiyatının artmasına paralel olarak tarımsal ürünlerin ihracatının da arttığı görülmüştür. Ancak üretim maliyetlerinin artması ve ihraç ürünlerin birim fiyatlarındaki yükselmeler uluslararası ticarete avantajın kaybolmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda petrol girdisini ithal eden tarımsal ürün ihracatçısı ülkelerde hükümetler, enerji kaynağı konusunda sübvansiyon politikaları uygulamalıdır (Gündüz ve diğerleri, 2017: 813). Türkiye de ilgili dönemde petrol girdisine sübvansiyon uygulamış ve tüketiminin azalmasının önüne geçmiştir. Ancak uygulanan politikalar sonucu bütçe 303 milyon dolar açık vermiştir. Açıkların dış borç yoluyla kapatılmaya çalışıldığı bu dönemde dış ticaret açığı da 2,3 milyar dolara ulaşmıştır. (Öztürk ve Saygın, 2018: 6).

2.6.5. Toprak ve Tarım Reformu Kanunu (1973)

Türkiye’de toprak reformunu gerçekleştirmeye yönelik ilk girişim 1945 tarih ve 4753 sayılı *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*’dur. Söz konusu kanun, belirlenen bir tavan sınırının üzerindeki geniş arazilerin, topraksız ve az topraklı çiftçi ailelere dağıtılmasını öngören temel kuralları ihtiva etmekteydi. Kanunun çıkarıldığı yıllar göz önüne alınırsa henüz işlenebilecek arazilerin sınırına ulaşılmamış olması nedeniyle parçalanmış arazilerin toplulaştırılması gibi konuları kapsamaması son derece normaldir. Kanun, 28 yıl yürürlükte kalmış olsa da çıkarıldıktan kısa bir sonra radikal maddelerinin iptal edilmesi toprak reformu niteliğini kaybetmesine sebep olmuştur. 4753 sayılı *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*’nun uygulama sonuçlarına bakıldığında, sadece hazine arazilerinin dağıtıldığı ve tarım arazileri üzerindeki mülkiyet yapısında önemli değişiklikler yaratmadığı görülmektedir (Gün, 2003: 9). *Dinler* (2014: 28)’e göre bu durum zaten bozuk olan tarımsal yapıyı daha da bozmuştur. Bilhassa büyük toprak sahipleri Kanun yardımıyla geniş devlet arazilerini gasp etmiş, 1950’lerde yaşanan makineleşmenin de etkisiyle ortakçı, yarıcı gibi statülerle çalışan çiftçiler giderek işsiz kalmışlardır.

Toprak reformu, *1961 Anayasası* ile yeniden gündeme gelmiştir. 1961-1971 yılları arasında Anayasanın 37nci, 38nci ve 52nci maddelerine dayanarak yedi tasarı hazırlansa

¹ Belirtildiği gibi petrol fiyatlarının yükselmesi girdi maliyetlerini artırmaktadır. Bunun yanında girdi maliyetlerindeki artış sanayi ürünlerine daha kolay yansıtılabilirken, tarım ürünlerine yansıtılması daha zor olmaktadır. Dolayısıyla daha çok tarımsal ürün ihraç eden çevre ülkeleri ekonomileri bu durumdan daha çok etkilenmektedir. Ayrıca merkez ülkelerinde yaşanan ekonomik durgunluk da buna eklenince dış ticaret hadleri çevre ülke aleyhine daha çok bozulmaktadır (Yakut, 2017: 185-186).

da yasalaşma olanağı bulamamıştır (Tekelioğlu, 2010: 57). Bunun yanı sıra 1960'larda hayata geçirilen *Beş Yıllık Kalkınma Planlarında* da toprak ve tarım reformu hedeflerine yer verildiği görülmektedir. Bu doğrultuda *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında*, toprak reformu terimi sıkça kullanılmakta ve arazi toplulaştırılmasından söz edilmektedir. Yine *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* da tarım reformundan bahsetmekte ve arazi toplulaştırılmasının yanında topraksız çiftçinin topraklandırılmasına vurgu yapmaktadır (bkz. Yavuz, 1967: 35-37).

Bu noktada toprak reformu kavramının gündemden düşmemesine neden olan niceliksel verilere değinmekte fayda görüyoruz. 1950-1973 döneminde toplam çiftçi aile sayısı yaklaşık bir buçuk kat artmasına rağmen, topraksız aile sayısında 2 buçuk kat artış olduğu görülmektedir. Yine daha kısıtlı yılları kapsayan başka bir araştırmaya göre 1963-1970 yılları arasında topraksız çiftçi ailelerinin oranı yüzde 9'dan yüzde 11'e yükselirken, 20 dönümden az toprağa sahip olan çiftçi ailelerin oranı yüzde 40'tan yüzde 44'e yükselmiştir. Buna mukabil 500 dönüm üstünde toprağa sahip büyük tarım işletmelerinin sahip olduğu arazi miktarında ise kayda değer bir değişme gözlemlenmemiştir (Oral, 2006: 48). Tarım arazilerinin dağınık oluşuna yönelik veriler de dikkat çekicidir. 1963 tarım sayımına göre, tarım işletmelerinin yüzde 49'u altı ve daha fazla parçaya ayrılmış araziler üzerinde tarım yapmaktadır (Pamak, 1980: 137). Veriler birlikte değerlendirildiğinde tarım topraklarındaki mülkiyet dağılımı eşitsizlikleri göze çarpmaktadır. Mülkiyet dağılımındaki eşitsizlik gelir dağılımına da yansırken bu durum toplumsal huzursuzluğu tetiklemektedir. Bunun yanında topraksız aile sayısında yaşanan artış, kapitalizmin gelişim sürecinde istenen 'köylünün mülksüzleşmesi' olgusunun en sarıh göstergesidir (Oral, 2006: 48).

Nitekim gündemden hiç düşmeyen toprak reformu konusu, 25 Haziran 1973 tarihinde 1757 sayılı *Toprak ve Tarım Reformu Kanunu* ile Cumhuriyet tarihinde bu alandaki ikinci yasa olarak yürürlüğe girmiştir (Tekelioğlu, 2010: 57). Kanunun amacı 2inci maddede açıklanmıştır. Buna göre söz konusu kanun ile topraksız ve az topraklı köylünün topraklandırılması, parçalanmış tarım arazilerinin toplulaştırılması, kiracılık ve ortakçılık statülerinin düzenlenmesi, toprak ve su kaynaklarını koruyacak önlemler alınması, hedeflere daha kolay ulaşabilmek için Toprak ve Tarım Reformu Kooperatiflerinin tesis edilmesi ve örnek-köylerin kurulması amaçlanmıştır (1757 Sayılı Kanun, md.2). Kanun, ilk kez, 1 Kasım 1973'te Bakanlar Kurulu tarafından toprak ve tarım reformu bölgesi ilan edilen Şanlıurfa'da uygulamaya konulmuştur (Tekelioğlu,

2010: 57). *Dinler* (2014: 30)'e göre, uygulamaya Şanlıurfa'dan başlanmasının sebebi, bu şehirdeki toprak mülkiyeti eşitsizliğinin dikkat çekici boyutta olmasıdır.

Bununla birlikte söz konusu kanun uygulanırken yalnızca Doğu ve Güneydoğu illerine ağırlık verilmesi, bazı kesimler tarafından olumlu bulunurken, bazı kesimlerce eleştiri konusu olmuştur. Bu konuda olumlu görüş belirten *Yavuz* (1967: 38-39), *Köy İşleri Bakanlığı* tarafından yayınlanan *Köy Envanter Etütleri*'ne dikkat çekmektedir. Araştırmaya göre, Elazığ'da 17, Siirt'te 32, Diyarbakır'da 71, Mardin'de 91, Van'da ise 123 köy, bir şahsın veya ailenin mülkiyetinde bulunmaktadır. Bu şehirlerdeki topraksız köylü sayısı ve geçim kaynakları ise şu şekildedir:

Tablo 29: Doğu-Güneydoğu İllerindeki Topraksız Aile Sayısı ve Geçim Kaynakları

Topraksız Aile			Topraksız Ailelerin Geçim Kaynakları		
İl	Sayı	Oran (%)	Ortakçılık	Kiracılık	Tarım İşçiliği
Siirt	15.173	42	1093	845	12.235
Şanlıurfa	29.564	53.7	10.766	748	18.050
Mardin	23.490	40.8	40.005	236	19.249
Elazığ	13.164	32.3	1006	55	12.103
Diyarbakır	26.750	46.8	8524	-	18.226

Kaynak: (Yavuz, 1967: 39).

Tablo 29'da görüldüğü üzere, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yer alan beş ilde, 30 bin civarında ortakçı ve kiracı yer alırken, 80 binin üzerinde de tarım işçisi bulunmaktadır.

Öte yandan ilgili *Kanun'un* bölgesel uygulamayı öngörmesi birçok yazar tarafından eleştirilmiştir. Bu noktada *Oral* (2006: 52) çarpıcı tespitler yapmaktadır. Yazara göre, kapitalizm sürecine giren bir ülkede, tarımda var olan feodal yapı istenmeyen bir olgudur. Lakin bu durum, feodal toprak sahiplerinin iktisadi ve siyasi olarak iktidara ortak olması demektir. Dolayısıyla bu kapitalist sistemin gelişimini engelleyebilecek bu yapı, gelişen ve güçlenen sanayi burjuvazisi tarafından tasfiye edilmek istenecektir. Amaç, kapitalist dönüşümün *Merkez'den Çevre'ye* inşası sürecinde Türkiye pazarını genişletmektir. Bu açıdan bakıldığında kırsal kesim, bu dönemde, kapitalist dönüşümün bir uzantısı olarak derinleşen emperyalist politikaların uygulandığı bir alan olmuştur.

Önal (2010: 14) da bu görüşü desteklemektedir. Yazara göre, *Kanun'un* amacı, ülke genelindeki topraksız köylü sorununu çözmek değil, yeterince kapitalistleşmemiş Doğu ve Güneydoğu illerini bu sürece dâhil etmektir.

Nitekim 1757 sayılı *Toprak ve Tarım Reformu Kanunu*, yürürlükte kaldığı süre içerisinde yalnızca Şanlıurfa'da uygulanmıştır. Söz konusu ilde yaklaşık 75 bin kişi toprak almak için talepte bulunsa da, ancak 1238 aileye toprak dağıtılmıştır. Bu dönemde 1616 dekar toprak kamulaştırılsa da, ancak 231 bin dekar dağıtılmıştır (Dinler, 2014: 30). Dağıtılmayan toprakların bir kısmı eski sahibi toprak ağalarına verilmiş, bir kısmı ise tefeci tüccarlara kiralanmıştır.¹ Tüccarlar, Devlet'ten ucuza kiraladıkları bu toprakları, daha yüksek bedellere çiftçilere kiralamışlardır (Önal, 2010: 14). Beklenen sonucun alınmadığı 1757 sayılı kanun, 10 Mayıs 1977'de çıkarılışındaki şekil hatası gösterilerek *Adalet Partisi* tarafından dava edilmiş, *Anayasa Mahkemesi* tarafından da iptal edilmiştir (Tekelioğlu, 2010: 57).

2.6.6. İthal İkameci / Planlı Ekonomi Döneminin Değerlendirilmesi

İthal ikamesi yoluyla sanayileşme modeli, genel olarak, Sanayi Devrimi'ni başlatan İngiltere haricindeki tüm ülkelerin deneyimlediği bir süreçtir. Hakikaten de birçok Avrupa ülkesi, ABD ve Japonya, 19ncü yüzyılda ithal ettikleri mamul malları içerde üreterek sanayileşmeye adım atmışlardır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta bu ülkelerde, sanayileşmenin başından itibaren makine ve ekipmanların içerde üretilmesi ve buna paralel olarak teknolojinin de geliştirilmesidir. 20nci yüzyılda sanayileşmeye başlayan bugünün *Çevre* ülkelerinde ise süreç farklı ilerlemiştir. Bu ülkeler, serbest ticaret anlaşmaları ve açık ekonomi koşullarında sanayileşmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla da Devlet müdahalesinin yetersiz kaldığı durumlarda, sanayileşme zaman zaman tökezlemiş, emek-yoğun alanlarla sınırlı kalmış ya da dünya pazarlarına ucuz işgücü sağlamaktan öteye gidememiştir (bkz. Pamuk, 2008: 241-242).

Bu bağlamda ikinci grup içerisinde sayabileceğimiz Türkiye'de 1960-1980 yılları arasında ithal ikameci sanayileşme modelini deneyimlemiştir. Bilhassa bu dönemde hayata geçirilen Kalkınma Planları ile dönemin yol haritası belirlenmiştir. Kalkınma planlarında, tarım sektörüne ve kırsal kesime önemli ölçüde yer verilmiştir. Tarımsal

¹ Kamulaştırılan toprakların bu şekilde eski sahiplerine bırakılması ya da kiralanması, büyük arazi mülkiyetinin siyasi bir sonucudur (Gün, 2003: 4).

üretimi ve verimliliği artırmak için makineleşmenin ilerlemesine vurgu yapılmakla birlikte, tarımsal destekleme politikaları ve sübvansiyonlar da planlarda yer almıştır.

Söz konusu dönemde GSYH'nin seyri ve sektörlerin payları *Tablo 30*'da gösterilmiştir:

Tablo 30: 1960-1980 Dönemi GSYH ve Sektörel Dağılımı

GSYH'nin Sektör Bazlı Dağılımı (1960-1967 Dönemi 1968 Sabit Fiyatlarıyla 1968-1980 Dönemi 1980 Sabit Fiyatlarıyla)					Sektörlerin GSYH'deki Payları (%)	
YIL	GSYİH	TARIM	SANAYİ	HİZMET	TARIM	SANAYİ
1960	70.869	26.591	11.100	33.178	37,52	15,66
1961	72.286	25.301	12.398	34.587	35,00	17,15
1962	76.754	26.575	12.831	37.348	34,62	16,71
1963	84.188	29.139	14.370	40.679	34,61	17,06
1964	87.619	29.017	15.986	42.617	33,11	18,24
1965	90.368	27.884	17.501	44.984	30,85	19,36
1966	101.204	30.787	20.153	50.174	30,42	19,91
1967	105.461	30.901	21.797	52.763	29,30	20,66
1968	31.635.197	10.451.336	5.420.244	15.763.617	33,03	17,13
1969	33.002.579	10.309.629	6.071.704	16.621.247	31,23	18,39
1970	34.468.624	10.595.792	6.039.971	17.832.860	30,74	17,52
1971	36.897.377	11.134.245	6.576.655	19.186.477	30,17	17,82
1972	40.279.248	11.250.327	7.274.533	21.754.388	27,93	18,06
1973	42.255.004	10.343.382	8.148.177	23.763.445	24,47	19,28
1974	43.633.172	10.985.447	8.723.337	23.924.387	25,17	19,99
1975	46.275.414	11.315.684	9.514.863	25.444.917	24,45	20,56
1976	50.437.968	12.098.338	10.357.194	27.982.436	23,98	20,53
1977	51.944.339	11.838.641	11.040.984	29.064.715	22,79	21,25
1978	52.582.171	12.155.103	11.385.281	29.041.787	23,11	21,65
1979	52.324.176	12.135.879	10.818.217	29.370.080	23,19	20,67
1980	50.869.915	12.287.951	10.424.178	28.157.787	24,15	20,49

Kaynak: TÜİK. http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160. Erişim Tarihi: 20.10.2018.

Tablo 30'da yer alan veriler incelendiğinde söz konusu dönemde tarım sektörünün GSYH'deki oranının ortalama yüzde 27,72 olduğu görülmektedir. Dönem başında bu oranın yüzde 37,52 olduğu dikkate alınırsa tarım sektöründe yüzde 10 civarında bir küçülme yaşandığı sonucuna varılır. Yine sanayi sektörü bu dönemde GSYH'nin ortalama olarak yüzde 18,09'nu karşılamaktadır. Dönem başında bu oranın yüzde 15,66 olduğu dikkate alınırsa yaklaşık yüzde 3'lük bir büyüme sağlanmıştır.

2.7. Piyasa Ekonomisine Eklemlenme (1980 ve sonrası)

Türkiye’de tarım sektörü 1980 öncesinde kırsal nüfusun temel faaliyet alanı olmasının yanında ekonomiye olan katkısı göz önünde bulundurularak göreve gelen hükümetler tarafından muhtelif politikalarla korunmuştur. Bu dönemde Devlet, tarımsal üretim miktarını korumak, köyden kente göç hareketinin hızını yavaşlatmak ve gıda bağımsızlığını sağlamak gibi konuları toplumsal denge unsuru olarak görmüş ve bu dengeyi koruyabilmek için zaman zaman müdahalelerde bulunmuştur. Bu doğrultuda korumacı ticaret rejiminin yanında uygulanan fiyat destek politikaları, tarımsal girdi sübvansiyonları ve tarım kredi ve satış kooperatifleri ile birliklerinin Türkiye tarım sektörünün temel direkleri olduğu söylenebilir. Uygulanan bu politikalar ile tarımsal üretim giderek artarken, ithalat gerekliliği sadece üretim miktarının tüketime yetmediği temel ürünlerde doğmuştur.¹ Yine söz konusu dönemde ürün çeşitliliği, emek ve toprak verimliliği artarken, geleneksel tarım yerini zamanla modern / teknolojik tarıma bırakmıştır (bkz. Kazgan, 2013: 307; Keyder ve Yenal, 2018: 35).

Bilindiği üzere 1980 sonrasında ‘küreselleşme’ olgusu iktisadi düzlemde de devreye sokulmuş, mal ve sermaye hareketlerinin uluslararası piyasalarda serbestleşmesi amacıyla korumacı politikalar tasfiye edilmiştir. Bu dönemde dış borçlarını ödeyemez duruma gelen Türkiye’nin içinde bulunduğu birçok gelişmekte olan ülke, *IMF* ve *Dünya Bankasından* kredi talebinde bulunmuştur. İşte Türkiye’nin referans metni 24 Ocak Kararları olan piyasa ekonomisine eklemlenme süreci de bu dönemde başlamıştır. Diğer ekonomi politikalarında olduğu gibi tarım politikalarında da korumacı tedbirlerden vazgeçilmesi ile tarımsal hasılda Cumhuriyet tarihinde görülmemiş bir gerilemenin yaşandığı döneme girilmiştir² (bkz. Aydın, 2003: 82-83; Kazgan, 2013: 331-332).

Bu doğrultuda Türkiye tarım sektörüne etki eden uluslararası kuruluşları yapılan anlaşmaların kronolojisine uygun olarak *Dünya Ticaret Örgütü*, *Avrupa Birliği*, *IMF* ve *Dünya Bankası* şeklinde sıralayabiliriz. *Dünya Ticaret Örgütü*’nün 1995 senesinde

¹ 1980 öncesinde yerli pazarın ithal ürün ile paylaşılmaması, üreticinin gelirinde bir koruma sağlıyordu. Şöyle ki yerli pazarda arz miktarının artması, tarım ürünlerinin talep esnekliğinin 1’in altında olması durumunda, elde edilen geliri düşürür. Dolayısıyla sınırlı ithalatın, yerli üreticinin gelirini koruduğu söylenebilir (bkz. Kazgan, 2013: 334-335).

² *Köymen* (2009: 26)’a göre, Türkiye’de tarım sektörünün ciddi anlamda gerilediği iki dönem olmuştur. Bunlardan ilki 1950-1960 yılları arasındaki liberal dönem iken, ikincisi 1980 sonrası yaşanan ekonomik küreselleşme dönemidir. Ancak 1980 sonrasında yaşanan dönem, hem özelleştirmenin yaygınlığı hem de desteklenmeyen Türkiye tarımının, desteklenen AB ve ABD tarımı karşısında rekabet gücünü kaybetmesiyle diğer dönemden farklılık gösterir.

imzalanan *Tarım Anlaşması*, Türkiye tarım sektöründe uluslararası bağlayıcı niteliği olan ilk resmi belgedir. Söz konusu kuruluş bu anlaşma ile tarım sektörüne yönelik iç destekler ile ihracata dönük sübvansiyonların kaldırılmasını, tarımsal ürün ithalatına yönelik korumacı politikalara da son verilmesini önermektedir. Lakin yaygın kanaatin aksine, *Tarım Anlaşması*, Türkiye tarım sektörü üzerinde doğrudan bir yıkım yaratmamıştır. Tarım anlaşmasına uyum sürecinde 1994-2003 yılları arasında ihracat sübvansiyonları ve gümrük vergilerinde indirim gitmesi talep edilen Türkiye, geleneksel olarak ihracat sübvansiyonlarına tarım bütçesinin pek azını ayırdığından süreç sonunda ülke tarımını zorlayan bir durumla karşılaşmamıştır. Yine *Dünya Ticaret Örgütü*'ne kote edilen gümrük vergilerinin çok yüksek olması, süreç sonunda indirim gidilse de iç pazarın korunmasını sağlayabilmiştir¹ (daha detaylı bir açıklama için bkz. Günaydın, 2009: 176-179).

Öte yandan *Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması* devam ederken Türkiye'nin 6 Mart 1995 tarihinde AB ile imzaladığı *Gümrük Birliği Son Aşama Anlaşması* kendi tarım politikaları için daha önemli bir baskı unsurunu ortaya çıkarmıştır. Söz konusu dönemde *Avrupa Birliği* ülkeleri tarım sektöründe köklü bir 'reform' uygulamaya koyarak aşırı üretime yol açan destek politikalarına son vermiş ve *doğrudan gelir desteği* adı altında yeni bir destek sistemine yönelmiştir. Bu döneme kadar *Avrupa Birliği*'nin yüksek mali desteklerle yürüttüğü *Ortak Tarım Politikası* (CAP), aşırı üretim stokları meydana getirirken Türkiye bundan hiç faydalanamamıştı. 1990'ların başından itibaren toprak mülkiyeti esas alınarak başlatılan *doğrudan gelir desteği* ile işlenmeyen topraklar için gelir desteği ön görüldü. Dolayısıyla Türkiye ilk masaya oturduğu 1963 senesinden çok farklı, mali destek politikalarıyla üretimi arttırma hedefi tersine dönmüş ve küresel çapta tarımsal ürün ihracatı gücü olan bir *Avrupa Birliği* ile karşı karşıyaydı. Nitekim 1999 senesinde tam üyeliğe, 2005 senesinde de tam üyelik müzakerelerine başvurusu kabul edilen Türkiye, *Avrupa Birliği Müktesebatı* gereğince 'reform' kapsamına dahil oldu (bkz. Kazgan, 2013: 332-333).

1980'lerde başlayan tarımsal dönüşüm olgusundan bahsederken ayrı bir parantez de *çok-uluslu şirketlere* açılmalıdır. Söz konusu dönemde ABD ve Avrupa Birliği, ulusal

¹ Bu durumun oluşmasında uluslararası alanda tarım sektörü için yapılan pazarlıklarda sonuç elde edilememesinin de payı vardır. *Tarım Anlaşması* imzalanmış olsa da bazı gelişmekte olan ülkeler bu durumdan zararlı çıktıklarını belirterek itirazlarına devam etmiştir. Bu itirazlar neticesinde anlaşma, daha sonra yeniden yapılan müzakerelerle (Cancun-Doha-Cenevre) yenilenmiştir. Dolayısıyla *Dünya Ticaret Örgütü'nün* Türkiye üzerinde yoğun bir baskısının olduğunu söyleyemeyiz (Keyder ve Yenal, 2018: 197).

tarım sektörlerini tasfiye edecek politikaları çevre ülkelerine dayatırken, *çok-uluslu şirketlerin* egemenliğini pekiştirecek uygulamalara yönelmiştir. Bu sayede *çok-uluslu şirketler* artık üretimden pazarlamaya kadar tarım sektörünün tüm aşamalarına hâkim olurken 24 Ocak Kararları sonrasında Türkiye’de de faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır (Aysu, 2009: 228-229). Şöyle ki: Türkiye’ye girişleri 1950’lere kadar uzansa da 1987-1998 döneminde tarım sektöründe faaliyet gösteren *çok-uluslu şirketlerin* sayısı 32’den 65’e, yine gıda sektöründe de 38’den 139’a yükselmiştir. Bu dönemde McDonald’s, Burger King, Pizza Hut gibi büyük hazır gıda firmaları Türkiye’ye yoğun yatırımlar yapmıştır. Ayrıca *çok-uluslu şirketler* Türkiye’deki yerli sermaye grupları ile de ortaklıklar kurarak et, süt, sebze, meyve ve çay gibi alanlarda üretime katılmaya devam ettiler (bkz. Keyder ve Yenal; 2018: 117-122). Bu şekilde büyük ölçekli ve ileri teknoloji kullanan *çok-uluslu şirketlerin* üretim sürecinde ağırlıklarının artması, Türkiye’nin küresel tarım ve gıda piyasasına eklemelenmesinde önemli bir aşama olmuştur.

Bu arada 24 Ocak Kararları referans alınarak 1990’ların ilk yarısında özelleştirme kapsamına alınan tarımsal KİT’ler, Türkiye tarım sektörünün kapitalistleşmesindeki bir diğer önemli adımlardır. Söz konusu dönemde IMF ve Dünya Bankası direktifleri doğrultusunda 1992 yılında Et ve Balık Kurumu, Yem Sanayi A.Ş ve Orman Ürünleri Sanayi A.Ş., 1995’te Süt Endüstrisi Kurumu, 1998’de ise Türkiye Zirai Donatım Kurumu, Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. (Tügsaş Ve İgsaş) özelleştirilmiştir.¹ Bu hamleler ile 1980 yılında yaklaşık 80 milyon olan hayvana sahip olan Türkiye’de hayvan sayısı

¹ Et ve Balık Kurumu ve Süt Endüstrisi Kurumu, çiftçiye hayvancılık alanında katkı sağlamak ve hayvancılığı geliştirmek amacıyla tesis edilen kamu işletmeleridir. Et ve Balık Kurumu, bilhassa Doğu bölgelerinde hayvancılık yapan çiftçilere destek olmak, soğuk kış aylarında hayvanların besisi ihtiyacını karşılamak, yem besisi dönemlerinde hayvancının ihtiyacı olan krediyi uygun koşullarda sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda yurdun muhtelif yerlerinde besisi yerleri, kesimhaneler, buzhaneler kurarak hayvan üreticisine destek olmuştur. Özelleştirildiği sırada 17 adedi Doğu ve Güneydoğu illerinde olmak üzere 26 kombinasi 4 soğuk hava deposu bulunmaktaydı. Kesimhanelerinde yaklaşık 29 bin ton et üretimi yapılmaktaydı. Süt Endüstrisi Kurumu’nun kuruluş amacı ise süt üreticilerine destek sağlamaktır. Sütünü satamayan üreticinin sütünü satın alarak, üreticiye destek oluyordu. Yem Sanayi A.Ş., ülke çapında hayvancılığın kalkındırılması için gerekli olan yemleri üretmektedir. Hayvancılık sektörü yanında, et, süt gibi tarımsal sanayi sahaları için de büyük önem arz etmektedir. Kurum, Özelleştirme öncesinde yurdun muhtelif yerlerine yayılan 26 fabrikası ile yaklaşık 4 milyon ton yem üretmekteydi. Orman Ürünleri Sanayi A.Ş., orman sanayi alanında önderlik etmek için kurulmuştur. Bilhassa kırsal alanlarda önemli bir istihdam sahası yaratırken, kırdan kente göçü engelleyen bir niteliğe haizdir. TZDK, tarım sektörü için gerekli olan araç-gereçler ile diğer girdileri karşılaması amacıyla tesis edilmiştir. Bu doğrultuda Devlet tarafından belirlenen fiyatlar ile fabrikalardan aldığı gübreyi, çiftçilere satmıştır. Maliyet ile satış arasındaki fark ise Hazine tarafından karşılanmıştır. Ayrıca 1984 yılında 8 bin kişiye istihdam sağlayan kurumun çalışan sayısı 1997’de yarı yarıya azalmıştır. TÜGSAŞ ve İGSAŞ, tarımsal üretimi artırmada son derece önemli olan kimyasal gübreyi temin ederek, gübre piyasasında düzenleyici bir rol üstlenmekteydi (daha detaylı açıklamalar için bkz. Uras, 2017: 107-120; Oral, 2006: 219-263; Aysu, 2002: 64-80).

yarı yarıya azalarak, hayvansal ürünlerde kendi kendine yeterlilikten çıkmış, birçok üretim alanında da çiftçi üretimden çekilmek zorunda kalmıştır (Aysu, 2009: 227).

Türkiye 1990'ların sonuna gelindiğinde yeni bir ekonomik krizle karşı karşıya kaldı. Hem ulusal ekonomisini sarsan bankalar krizini hem de 1990'lar boyunca yaşadığı yüksek enflasyon sorununu aşabilmek maksadıyla IMF ile masaya oturan Türkiye, 1999-2002 döneminde 17.Stand-by anlaşmasını imzaladı. Stand-by anlaşması çerçevesinde Türkiye tarafından IMF ve Dünya Bankasına verilen 5 niyet mektubunun 4 tanesi tarım sektörüne ilişkin yeniden yapılanma programlarını ihtiva etmektedir.¹ Niyet mektuplarında da yer alan ve IMF / Dünya Bankası talepleri doğrultusunda imzalanan Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)'inde belirtilen tarım reformuna yönelik taahhütleri şu şekilde sıralayabiliriz: a) kamu maliyesinde dengenin sağlanması amacıyla önemli bir gider kalemi olan uygulamadaki destekleme sistemine son verilmesi ve gelişmiş ülkelerin uyguladığı doğrudan gelir desteğine geçilmesi b) Ziraat Bankası tarafından üreticilere verilen tarımsal girdi sübvansiyonlarına son verilmesi c) destekleme alım fiyatlarında dünya borsa fiyatlarının esas alınması d) Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin yeniden yapılandırılması d) TSFAŞ, TEKEL başta olmak üzere tarımsal KİT'lerin özelleştirme kapsamına alınması e) Tütün Yasası ve Şeker Yasasının çıkarılması (Oyan, 2004: 55-60; Günaydın, 2009: 180-185).

Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) kapsamında yapılan ilk düzenleme, kamu maliyesine yük olarak görülen mevcut destekleme sisteminin değiştirilmesi olmuştur.² 14 Mart 2000 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile doğrudan gelir desteği pilot olarak

¹ Şahinöz (2000: 289-290)'e göre, IMF'ye verilen niyet mektuplarında yer alan tarım sektörüne yönelik taahhütler daha çok finansman boyutuyla sınırlı kalmıştır. Tarımsal ürün fiyatlarına, girdi sübvansiyonlarına ve tarımsal kredilere yönelik düzenlemelerin tamamı kamunun finansman yükünün azaltılmasına yöneliktir. Buna mukabil tarım sektörünün altyapı, teknoloji kullanımı, arazi kullanımı, verimlilik, pazarlama, örgütlenme gibi yapısal sorunlarından hiç bahsedilmemiştir. Söz konusu dönemde makroekonomik dengeyi sağlamaya yönelik anti-enflasyonist politikaların uygulandığı ve transfer harcamalarının kamu dengesinin sağlanması hedefiyle kısılmasının hedeflendiği bilinse de, yapısal sorunların olduğu bir sektörde finansal alana odaklanılması, sorunları halının altına süpürmekten başka bir şey değildir.

² Mevcut destekleme sisteminin kamu maliyesine yük olarak görünmesi ve doğrudan gelir desteği sistemi ile bu yükün hafifletileceği algısı rasyonel değildir. Lakin mevcut destekleme sistemi, desteğin maliyetini fiyatlar yoluyla tüketicilere yansıtmaktadır. Ancak doğrudan gelir desteğinde maliyet tamamen Devlet Bütçesi tarafından karşılanmaktadır. Bununla birlikte doğrudan gelir desteği, hiçbir gelişmiş ülkede tek başına uygulanmamaktadır. Şöyle ki: ABD'de söz konusu sistem sadece arz fazlası ürünlerde uygulanırken, toplam destek içindeki payı yüzde 10'dur. AB'de de bu oran yüzde 30 iken fiyat destekleri yüzde 55 civarındadır (Şahinöz, 2000: 291-295; Oyan, 2004: 55-56).

seçilen bölgelerde uygulanmaya bařlanmıřtır¹ (Günaydın, 2009: 183). *Dünya Ticaret rgt, doğrudan gelir desteğini*, “kamu kaynaklarının, tarımsal üreticiler arasından hedeflenen kitleye aktarımını sağlayan bir maliye politikası aracı” olarak tanımlamaktadır.² Bu destekleme sistemi iki şekilde uygulanmaktadır: Bunlardan ilki olan üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri, çiftçinin geçmişteki ekim alanı ve aldığı verim dikkate alınarak yapılmaktadır. Bu deme türünde piyasa fiyatı dikkate alınmamaktadır. Diğeri ise üretimle bir ölçüde bağlantılı olan ödemelerdir. Bunlar; reticinin maliyetleri dikkate alarak tahmin ettiği fiyat ile piyasada oluşan fiyat arasındaki farkın ‘fark ödemeleri’ adı altında üreticiye verilmesi ve tarımsal üreticiler arasından hedeflenen gruplara belli şartlara bağlı olarak verilen ‘telafi edici demeler’ adı altındaki desteklerdir³ (zalp, 2019: 67-68).

Doğrudan gelir desteğinin, Türkiye çiftçisini üretimden koparan bir etkisi olduğu bilinmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki 2000’li yılardan önce uygulanan fiyat destek sistemi de zaman zaman politik malzeme olarak kullanılmış ve suistimal edilmiştir. Bilhassa seçim dönemlerinde planlamadan artırılan fiyat destekleri, zaten arz fazlası yaşanan ürünlerin miktarının daha fazla artmasına sebep olmuştur. Plansız yapılan fiyat destekleri ile kamu dengesi bozulurken, fazla ürünler de zayı edilmiştir. Dolayısıyla arz fazlası olan bu ürünler için *doğrudan gelir desteğinin* uygun olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan buğday, tohum, süt, pamuk gibi temel ürünlerde ise durum oldukça farklıdır. Bu rnlerin üretimi azalırken ithalat oranı giderek yükselmektedir. Bu bakımdan temel ürünlerde *doğrudan gelir desteğine* geçilmesi ussal bir karar değildir (bkz. Kazgan, 2013: 33-340; Keyder ve Yenal: 195-196; Günaydın, 2009: 183-185).

¹ *Doğrudan gelir desteği*, dekar başına 10 TL ve azami 200 dekar kadar olan arazide uygulanmak üzere, Antalya (Serik ve Manavgat), Ankara (Polatlı), Trabzon (Akabat ve Sürmene) ve Adıyaman (Merkez ve Kahta)’da uygulanmaya başlanmıştır (Günaydın, 2009: 183).

² Uygulamaya konulan *doğrudan gelir desteğinin* hedef kitlesinin öncelikle geçimlik aile üretimi yapan küçük aile işletmelerinin olduğu ileri sürülmektedir. Lakin bu işletmeler piyasaya yeteri kadar ürün sunamadıklarından fiyat desteklerinden de yeterli düzeyde faydalanamamaktadır. Yine hedef kitlenin bir diğeri fındık, çay ve tütün gibi üretim fazlası olan ürünleri yetiştiren çiftçilerdir. Bu üreticiler ihtiyaç durulan alternatif üretim sahalarına yönlendirilmek istenmektedir (şahinöz, 2000: 297).

³ *Fark deme sistemi*, ürünün önceden hedeflenen fiyatının, piyasada oluşan fiyatın altında olması durumunda aradaki farkı Devlet tarafından çiftçiye ödenmesidir. Bu sistem günümüzün gelişmiş ülkeleri olan ABD ve AB’de yaygın bir tarım politikası aracı olarak uygulanmaktadır. Ancak bu sistemin başarılı bir şekilde uygulanması güçlü bir kamu maliyesinin varlığına bağlıdır. Çünkü dünya tarım piyasalarında yaşanan fiyat dalgalanmaları, Devlet’in ödediği fark tutarını ciddi miktarlarda artırabilmektedir. *Gelişmiş lkeler* bu sorunu sürekli vergi gelirleri ile beslenen ‘tarımsal fon’ oluşturarak çözmüşlerdir. *Telafi edici demeler*, üretim fazlası olan alanlarda üretim yapan çiftçilerin alternatif üretim alanlarına yönelmesi için uygulanmaktadır. Çiftçiler alternatif üretim alanlarına yöneldiğinde bir gelir kaybına uğrarsa fark, Devlet tarafından karşılanacaktır (bkz. şahinöz, 2000: 293-295; Keyder ve Yenal, 2018: 203).

IMF ve Dünya Bankası tarafından dayatılan bir diğer gelişme de Ziraat Bankası tarafından çiftçilere verilen tarımsal girdi desteğine yönelik kredilere son verilmesidir. Bilindiği gibi Türkiye'nin 1980 öncesinde uyguladığı korumacı ekonomi politikaları tarım sektörüne büyük avantajlar sağlıyordu. Bu avantajların başında da negatif reel faiz hadleri geliyordu. Ancak 24 Ocak Kararları sonrasında reel faiz hadlerinin serbest piyasa koşullarına uygun olarak pozitif değerlere yükseldi. Yine de Devlet'in 2000'lere kadar devam eden faiz desteği ile tarım kesimi, avantajlı oranlardan yararlanmaya devam etti. Ancak *IMF ve Dünya Bankası* ile imzalanan kredi anlaşması sonrasında uygulanan *yapısal uyum politikaları* ile Devlet'in çiftçiye verdiği faiz katkısı son buldu ve tarım kesimi piyasa faiz oranından borçlanmak zorunda kaldı (bkz. Kazgan, 2013: 334-335).

Görüldüğü üzere *yapısal uyum politikaları* ile 'küreselleşen ekonomi' Devlet'in, girdi desteklerini kesmesi ve tarımsal kredi piyasasını ticari / kurumsal bankalara bırakması, bu bankalardan borçlanma olanağı düşük / zor olan çiftçilerin tarımsal üretimde kalmasını zorlaştırırken, topraklarını kaybetme sürecini de başlatmıştır.¹

Türkiye tarım sektörünü dönüşümüne / gerilemesine neden olan bir diğer uygulama da destekleme alım fiyatlarında *Chicago Borsası*'nda oluşan fiyatların referans olarak kabul edilmesidir. Bu konu *IMF ve Dünya Bankasına* verilen niyet mektuplarında yer almaktadır. Tarımsal ürün piyasalarında herkes için geçerli bir dünya fiyatı olmadığı halde, Türkiye'nin bu kabul etmesi ithalatın giderek yükselmesine sebep olmuştur. Yapılan anlaşma gereği 2000 yılında buğday fiyatları, *Chicago Borsası*'nın en fazla yüzde 35'i üzerinde olabileceği kararlaştırılmıştır. Bu oran 2001 yılında yüzde 20'ye düşürülürken, daha sonraki yıllarda yüzde 5'e kadar çekilmiştir. Bu durum Türkiye tahıl üretiminin hızla çökmesine neden olmuştur.² Öte yandan artan ithalata bağlı olarak artan dış ticaret açıkları ve yükselen döviz ihtiyacı da ilave ekonomik bedel olarak dikkate alınmalıdır (Oyan, 2004: 57-58).

Yapısal Uyum Programı kapsamında *IMF ve Dünya Bankası* aracılığıyla tarım sektörüne dayatılan bir diğer uygulama da *Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin*

¹ Bugün gelişmiş ülkelere baktığımızda, tarım sektöründe faaliyette olan ihtisas bankaları aracılığıyla tarım kesimine düşük faizli kredi olanağı sunduğu görülmektedir. Bu bankalar Devlet tarafından desteklenmektedir (Şahinöz, 2000: 299-300).

² Gelişmiş ülkelerde çiftçi, ürün bedellerini Borsa'da oluşan fiyatların üzerinde belirleyebilmektedir. Bilhassa ABD'de aradaki fark çok yüksektir (Oyan, 2004: 57-58).

yeniden yapılandırılmasıdır. Daha önce de belirtildiği gibi Türkiye çiftçisinin genelde küçük üretici olması, ürettiği ürünü pazarlayıp satmasında zorlanmasına sebebiyet veriyordu. Bu bağlamda söz konusu *Kooperatif ve Birlik'ler*, küçük çiftçinin ürününü pazarlayıp satmasına yardımcı olmaktaydı. Sistem şu şekilde işlemekteydi: Çiftçinin ürettiği buğdayı *Toprak Mahsulleri Ofisi*, tütününü ise *TEKEL* alıyor, üreticinin elinde kalan mahsulü ise belirlenen taban fiyat üzerinden *Birlik'ler* satın alıyordu. Bu alışverişten bir zarar ortaya çıkarsa Devlet, oluşan zararı üstleniyordu. Bu doğrultuda zaman içerisinde kazandığı tecrübe ile tarımsal ürünleri daha iyi pazarlayabilme amacına uygun olarak birçok fabrika tesis etmiş olan *Birlik'lere* ait bu fabrikalarda 1990'lar itibariyle yaklaşık 20 bin çalışan istihdam edilmiştir.¹ Ancak 24 Ocak Kararları sonrasında göreve gelen hükümetler, bu fabrikaları zamanla Anonim Şirkete dönüştürmüşlerdir. Daha sonra 2000'li yıllarda *IMF* ve *Dünya Bankası* programı çerçevesinde Devlet'le maddi bağı kesilerek 'özerk' hale getirilmişlerdir. Devlet'in *Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerin'den* desteğini çekmesi ile zararlar karşılanamaz olurken ve birçoğu kısa sürede batmıştır.² Eldeki fabrikaların tamamı yok pahasına satılırken ya da metruk hale gelirken, elinde kalan ürünü satamayan çiftçi de zamanla üretim yapamaz hale gelmiştir (bkz. Uras, 2017: 116-119).

Bahsedildiği gibi 24 Ocak Kararları ile başlayan ve 2000'lerdeki *yapısal uyum politikaları* ile giderek derinleşen tarım politikalarının serbestleşmesi süreci, özelleştirme uygulamaları ile daha da pekişmiştir (Özalp, 2019: 69). Bu doğrultuda özelleştirme kapsamına alınan kuruluşlardan bir diğeri de *TEKEL* olmuştur. *IMF*'ye verilen 2 Ocak 2001 tarihli ek niyet mektubunda "tütün destekleme alımlarının kademeli olarak kaldırılacağını düzenleyen kanunun yürürlüğe konacağı" taahhüt edilmiştir. Nitekim yapılan çalışmalar neticesine *TEKEL*, 2001 yılında *Özelleştirme İdaresine* devredilmiştir³(Aysu, 2002: 191-192). Bu arada *TEKEL*'in 1980 sonrasındaki

¹ Tesis edilen bazı sanayi tesisleri şunlardır: Üzüm ve İncir işleme ve depolama tesisleri, 20 adet zeytinyağı sıkma tesisi ve zeytinyağı fabrikası, Şarap fabrikası, Fındık işleme fabrikası, 3 adet rafine ayçiçeği yağı ve 1 adet margarin fabrikası, yem fabrikası, 3 pamuk ipliği fabrikası ve bez dokuma fabrikası. Görüldüğü üzere tesislerin tamamı tarım-sanayi kapsamında yer almaktadır (Uras, 2017: 116-119).

² Devlet'in *Birlik'lere* desteğini kestiği sırada Türkiye'de 16 *Birlik* vardı ve yaklaşık 800 bin çiftçinin ürününü satın alıp, pazarlamaktaydı. Türkiye genelinde ayçiçeğin yüzde 43'ünü, kuru üzümün yüzde 30'unu, fındığın yüzde 27'sini, pamuğun yüzde 25'ini ve zeytinin yüzde 15'ini *Birlikler* alıp, pazarlamaktaydı (Uras, 2017: 116-119).

³ Temel faaliyet alanı tütün, alkollü içkiler, tuz ve kibrit ürünlerinin üretimi ve pazarlanması olan *TEKEL*, 1941 yılında tesis edilmiş ve 1983 yılında da *Kamu İktisadi Kuruluşu* niteliğine bürünmüştür. Devlet adına tütün üreticilerinden sigara sanayinin ihtiyaç duyduğu alımları yaparak piyasada düzenleyici bir rol üstlenmiştir (Oral, 2006: 182).

serbestleştirme hareketine uygun olarak yapılan düzenlemelerle monopol gücünün zaten kırılmış olduğunu belirtmek gerekir. Özelleştirmeye uzanan sürece kadar ABD’den yapılan tütün ithalatı yüzde 60’a kadar varmıştır. Bu süreçte halk, Virginia tütününe alıştırılırken, *TEKEL*’in piyasadan çekilmesi ile tütün üreticileri önemli gelir kayıpları yaşamıştır. Tütün üreticilerinin gelir kayıpları sonrasında üretimden çekilmesiyle 2000 yılında 500 bin olan tütün üreticilerinin sayısı, 2010 yılında 60 bine gerilemiştir¹ (bkz. Kazgan, 2013: 338-339; Keyder ve Yenal, 2018: 201-202).

Bu kapsamda yeniden yapılandırılan kurumlardan bir diğeri de *TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü)*’dür. Kurum, tarım üreticisine damızlık, tohumluk ve fidan girdilerini piyasa fiyatının altından temin etmek amacıyla kurulmuştur. Kasım 1994’e kadar *Kamu İktisadi Kuruluşu (KİK)* statüsünde bulunan *TİGEM*, bu tarihten itibaren *İktisadi Devlet Teşekkülüne (İDT)* dönüştürülmüştür. Bu hamle ile kamu kuruluşu olmaktan çıkarılıp sadece ticari faaliyette bulunması yeterli görülmüştür. Daha sonra 1999 ve son olarak 2004 yılında yapılan düzenlemelerle, doğrudan özelleştirme kapsamına alınmasa da bazı *TİGEM* işletmelerinin yerli / yabancı ayrımı yapılmaksızın özel sektöre 30 yıl süreyle kiralanması kararlaştırılmış ve günümüze uzanan süreçte 18 tarım işletmesi özel sektöre kiralanmıştır. Bu şirketler şu anda (bkz. Tablo 31) mısır, soya, patates, sebze, pamuk ve ayçiçeği tohumunda tüm piyasaya hâkimdir. Buğday, arpa ve yem bitkilerindeki ağırlıkları da giderek artmaktadır (Oral, 2006: 213-219; Özalp, 2019: 69-70).

Bilindiği gibi tohum, tarım sektörü için son derece önemlidir. Gübre ya da ilaç gibi diğer girdilerde eksikler olsa da ürün belli ölçüde elde edilebilir. Ancak tohumun olmaması, üretimin olmaması demektir. Bu nedenle çiftçiye yapılan tohum desteğine son verilmesi ve özel sektöre karşı yalnız bırakılması *çok-uluslu şirketlerin* hakim olduğu kapitalist tarım sisteminin tezahürüdür. Şöyle ki: Türkiye *çok-uluslu şirketlerin* tohum sektöründe kurduğu tekel sonrasında günümüzde bitkisel ve hayvansal tohum temininde tamamen dışa bağımlı hale gelmiştir. Bilhassa yabancı kökenli tohumlarda Hollanda ve İsrail’den ithalat yapılmadan üretim gerçekleştirilememektedir (bkz. Aysu, 2009: 232; Oral, 2006: 213-219).

¹ *TEKEL*, satış gelirinin yarısını vergi ve fon olarak ödemesi sebebiyle Hazine için de önemli bir gelir kaynağıydı. Şöyle ki: *TEKEL*’in ödediği tutar Devlet’in vergi gelirinin yüzde 5’ine tekabül ediyordu. Şarapta yüzde 20, sigarada yüzde 62, alkollü içeceklerde yüzde 62 ve tuzda yüzde 100 oranında Pazar payına sahipti. Ayrıca yaklaşık 30 bin kişiye sürekli istihdam olanağı sağlamaktaydı (Uras, 2017: 110-111).

Tablo 31: Özel Sektörün Tohum Sektöründeki Payı (2010-2017)

Ürünler	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Buğday	48	55	58	58	64	64	69	69
Arpa	49	57	73	72	87	83	89	84
Soya	94	89	97	95	96	93	99	100
Mısır	99	100	100	100	99	100	99	100
Ayçiçeği	100	100	100	100	100	100	100	100
Patates	100	100	100	100	100	100	100	100
Pamuk	99	100	99	100	100	100	100	100
Sebze	100	100	94	100	100	100	100	100
Yem Bitkileri	33	54	56	71	67	63	75	69

Kaynak: (Özalp, 2019: 70)

Söz konusu dönemde *Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (TŞFAŞ)* ve *Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)*'da yeniden yapılandırılarak monopol gücü ellerinden alınmıştır. *IMF* ve *Dünya Bankasına* verilen taahhütlere uygun olarak 2001 yılında *Şeker Yasası* çıkarılmıştır. Bu yasa ile *TŞFAŞ*'e bağlı olan şeker fabrikalarının özelleştirilmesi için hukuki altyapı hazırlanmıştır. Bu yasa ile şeker satış fiyatlarının fabrika işletmecileri tarafından serbestçe belirlenmesi kararlaştırılmıştır. *Şeker Yasasının* en dikkat çeken noktası ise şekerpancarından üretilen şeker, nişasta bazlı üretilen şekerin yüzde 10'u oranında bir kota getirmesidir.¹ Öte yandan *IMF* ve *Dünya Bankasına* verilen taahhütlerin bir diğeri de *Toprak Mahsulleri Ofisi'nin* yaptığı destek alımları ile ilgilidir. Daha önce de belirtildiği üzere 1999 yılında *IMF*'ye verilen niyet mektubunda hububatta destekleme alım fiyatlarının *Chicago Borsası'nda* kote edilen fiyatın yüzde 35'inden fazla olmayacağı taahhüt edilmiştir. Yine 1999 ve 2000 yılındaki niyet mektuplarında *Toprak Mahsulleri Ofisi'nin* yaptığı hububat alımlarının önemli ölçüde azaltılacağı ifade edilmiştir. Akabinde 2001 yılında alımların yarı yarıya düşürülmesi ile hububat üreticisi büyük zarara uğramıştır. Ayrıca destekleme alımlarında dünya fiyatının iç pazara (*Chicago Borsası*) uygulanması, yaşanan enflasyonun da etkisiyle

¹ Önemle belirtmek gerekir ki, nişasta bazlı şeker üretimi şekerpancarından şeker üretimine kıyasla daha az maliyetlidir ancak son derece sağlıksızdır. Bu noktada nüfusunun çok az bir bölümü tarımla istigal eden ABD ve AB ülkelerinin kendi şekerpancarı üreticisi için hassasiyet gösterirken *çok-uluslu şeker* şirketlerinin istekleri doğrultusunda Türkiye'ye dayattığı bu kota oldukça manidardır (Kazgan, 2013: 338).

girdi maliyetlerini, ürün fiyatlarının üzerine çıkarmıştır. Bu sürecin giderek köylünün yoksullaşmasına ve mülksüzleşmesine sebep olduğu açıktır (bkz. Aysu, 2002: 135-140; Oral, 2006: 245-255).

Görüldüğü üzere 24 Ocak Kararları ile birlikte piyasa ekonomine eklenme süreci başlayan Türkiye'nin, diğer ekonomi politikaları gibi tarım politikaları da büyük bir dönüşüm sürecine girmiştir. IMF ve Dünya Bankası tarafından Türkiye'ye dayatılan Ortodoks Mali Politikaların en önemli etkisi tarımsal desteklerin azaltılması olmuştur. (bkz. Tablo 32)

Tablo 32: Tarımsal Desteklerin GSYH İçindeki Payı (2002-2009)

Yıl	GSYH (1998 Bazlı)	Bütçe Giderleri	Faiz Giderleri	Tarımsal Destekleme Ödenekleri	Tarımsal Destek/GSYH	Tarımsal Destek/Bütçe
2002	350.476	119.604	51.728	1.868	0,53	1,56
2003	454.780	141.248	58.527	2.804	0,62	1,99
2004	559.033	152.093	56.491	3.084	0,55	2,03
2005	648.932	159.687	45.680	3.707	0,57	2,32
2006	758.391	178.126	45.963	4.747	0,63	2,66
2007	853.636	204.068	48.753	5.555	0,65	2,57
2008	994.315	225.967	50.661	5.809	0,58	2,57
2009	1.111.438	259.156	57.500	4.951	0,45	1,91

Kaynak: (Günaydın, 2009:182).

Tablo 32'ye bakıldığında tarımsal desteklerin 2008 yılında 2002'ye kıyasla yaklaşık 3 milyar arttığı görülmektedir. Ancak bu parasal etkidir. Daha anlamlı bir sonuç elde edebilmek için tarımsal desteklerin GSYH'ye oranına bakmak gerekir. Bu oran ise 0,65'i hiç geçememiştir.¹ Bu süreçte tarımsal desteklerin bütçe içindeki payı da 2,72'nin üzerine hiç çıkmamıştır.²

¹ OECD, PSE adını verdiği ölçütü kullanarak devletlerin tarım sektörüne olan katkısını ölçmektedir. Türkiye üzerinde yaptığı çalışmada bu oran 1980 öncesinde yaklaşık yüzde 30'larda iken 1980 sonrasında eksi değerler almıştır. Özellikle seçim dönemlerinde yükselerek dalgalı bir seyir izlese de 1980 öncesi değerlere bir daha ulaşılmamıştır (Kasnakoğlu, 1992).

² Gelişmiş ülkelerde tarımsal desteklerin GSYH'ya oranı yüzde 2 civarındadır. Lakin söz konusu ülkelerde tarımsal katma değer oranı da bu seviyelerdedir. Bu nedenle tarımsal desteklerin / tarımsal katma değere oranı daha iyi bir karşılaştırma yapmamıza olanak sağlar. Bu oran gelişmiş ülkelerde yüzde

Öte yandan 1980 sonrasında yaşanan küreselleşme döneminde iç ticaret hadleri sürekli tarım aleyhine gelişim gösterse de 1999 yılına kadar (1995 ve 1997 hariç) tarım sektöründe dış ticaret açığı verilmemiştir. *İstikrar programının* etkisinde geçen 2000-2008 döneminde ise 5 kez tarımda ticaret açığı verilmiştir. Tarımsal dış açığın dönem ortalaması ise 215 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (Günaydın, 2009: 207). 2017 yılı itibariyle tarım sektörünün, GSYH'deki payı yüzde 6,27'ye kadar gerilemiştir. Tarımsal üretimde yaşanan bu gerileme ile yaklaşık 3 milyon çiftçi toprağından koparak kentlere göç etmiştir. Kimi ise tarımdan kazancı yeterli seviyede olmadığından hem tarımı hem de bulduğu dönemsel başka işleri bir arada devam ettirmiştir. Söz konusu dönemde kırsal alanlarda tarım dışı sektörlerde çalışanların oranı yaklaşık yüzde 25 oranında artarak 8 milyona yaklaşmıştır. Bu durum göstermektedir ki, tarımda derinleşen kapitalist yapı köylüyü toprağından koparıırken, işsiz ordusu giderek büyümüştür¹ (bkz. Boratav, 2009: 10-17). Sonuç olarak Türkiye'de tarım sektörünün piyasa ekonomisine dahil olmasıyla tarım, büyük bir çöküş içerisine girdiğini söylemek mümkündür.

100 iken, Türkiye'de yüzde 5 seviyelerindedir. Bu açıdan bakıldığında *gelişmiş ülkelerin* Türkiye'deki tarımsal destekleri fazla bulması yaklaşımın rasyonel olmadığına kanıttır (Oyan, 2004: 56).

¹ *Gisselquist, D. ve diğerleri*, (2002)'ye göre, Türkiye'nin tarım sektöründe çekilme hızı benzer süreci yaşayan Hindistan, Bangladeş ve Zimbabwe'ye kıyasla çok daha hızlı gelişmiştir.

SONUÇ

Küreselleşme perspektifinden bakarak Türkiye'nin tarım politikalarında yaşanan dönüşümü açıklamaya çalışan bir çalışma, ilk olarak, küreselleşme olgusunun iktisat literatüründeki tezahürünü açıklamalıdır. Bu bağlamda, çalışmanın birinci bölümünde, küreselleşme olgusu ve (dünya) tarım politikalarında doğurduğu paradigma değişimi ele alınmıştır. Bu değişim ve/veya dönüşüm mutlak olarak *Merkez* ülkelerinin çıkarları doğrultusunda ilerlemiştir. Piyasa ekonomisi ve liberal demokrasi söylemleri temelinde şekillenen küreselleşme, *Çevre* ülkelerinin tarım sektörlerini piyasa ekonomisine dahil etmiştir.

Çevre'nin azgelişmiş ve/veya gelişmekte olan ülkelerinin tarım sektörlerindeki dönüşüm, dünya genelinde gıda güvencesi sorununu da yeniden gündeme taşımıştır. Daha önceleri bilhassa *I. ve II. Dünya Savaşları* döneminde yaşanan kıtlık, gıdaya ulaşamama sorunu değişen şekliyle günümüzde de önemini korumaktadır. Söyle ki: günümüzde 800 milyon insan açlık sorunu ile karşı karşıyadır. Günümüz gelişen teknolojik üretim imkanlarıyla bu kadar insanın açlıkla mücadele etmesi büyük bir çelişkidir. Zira çalışmada da belirtildiği gibi, sorun üretim miktarının az olması değildir. Sorunun temeli küreselleşen ekonomik ilişkilerin beraberinde getirdiği 'bölüşüm' konusundaki eşitsizliktir.

Bilindiği gibi Türkiye kuruluş yıllarında (1923-1929) halkın büyük bölümünün kırsalda yaşamasının etkisiyle, ülkenin ekonomik kalkınmasının tarımsal kalkınmayla mümkün olabileceğini öngörmekteydi. Bu doğrultuda çiftçi kesimini kalkındırmaya yönelik politikalara öncelik vermiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan hemen önce yapılan *İzmir İktisat Kongresinde* çiftçilerin rahatsızlıklarını dile getirdikleri *Aşar Vergisi*'nin 1924 yılında kaldırılması bu yönde atılan en önemli adımdır. *Aşar*'ın kaldırılması çiftçi üzerinden büyük bir yükü alırken, tarımsal üretime önemli katkıda bulunmuştur. Yine bu dönemde çıkarılan *Köy Kanunu* ile kırsal alanda yaşayanların yaşam standardını yükseltmek amaçlanmıştır. Ayrıca *Alpullu* ve *Uşak Şeker Fabrikalarının* tesisi bu dönemde gerçekleşmiştir. Her ne kadar 1929 *Buhranı*yla yatırımlar kesintiye uğrasa da tarımsal üretim söz konusu dönemde yüzde 44 oranında yükselirken, GSYH' nin de yüzde 43'ünü meydana getirmiştir.

1930-1939 dönemine devletçi politikalar damgasını vurmuştur. Devlet bu dönemde 1929 *Buhranı*'nın etkisini hafifletebilmek amacıyla ekonominin dizginlerini ele almıştır.

Bu kapsamda öncelikle buğday fiyatlarındaki düşüşü telafi etmek amacıyla *Buğday Koruma Kanunu*'nu çıkartmış ve *Ziraat Bankası*'na buğday alım-satım yetkisi vermiştir. Bu kanunla Banka, çiftçinin buğdayını piyasa fiyatının üzerinde bir fiyatla satın alarak hem çiftçinin gelirini korunmasını hem de ürünün elinde kalarak zayi olmasını engellemiştir. Yine bu dönemde *I. Beş Yıllık Sanayi* planı uygulamaya konulmuştur. Bu plan, tarım-sanayi etkileşimi için son derece önemlidir. Ayrıca söz konusu dönemde Yüksek Ziraat Enstitüsü kurularak, tarımsal üretimi modernize edecek nitelikli uzmanlar yetiştirilmeye çalışılmıştır. Demiryolu ağlarının geliştirilerek şehirlerin birbirine ve limanlara bağlanması bu dönemin bir diğer gelişmesidir. Bu sayede herhangi bir bölgede oluşan üretim fazlası başka bir bölgeye transfer edilebilmiş ve ürün kayıpları azalmıştır. Ayrıca İstanbul gibi büyük şehirlerin de ulaşım ağının gelişmesiyle ithal buğdaya bağımlılığı azalmıştır. Son olarak *Ziraat Bankası Kanunu* çıkarılarak bugünkü şeklini almıştır. Kuruluşundan küçük çiftçiye kredi imkanı sağlayan Banka, zaman zaman bu özelliğinden uzaklaşmıştır. Ancak 1937 yılında yapılan düzenlemeyle bankanın küçük çiftçiye verdiği kredi desteği ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Nitekim söz konusu dönemde yapılan düzenlemelerle tarımsal üretim yüzde 18 oranın da artarken, GSYH'nin de yüzde 50'sini oluşturmuştur.

1940-1945 dönemi yeni bir savaşa sahne olmuştur. Tarihin en maliyetli savaşı niteliğine haiz İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye, gayri muharip pozisyonunu korusa da savaş ekonomisi dışında kalamamıştır. Devlet savaşın getirdiği kıtlıkla mücadele edebilmek için bir takım önlemler almıştır. *Milli Koruma Kanunu*, *Ekmek Vergisi Kanunu* ve *Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu* gibi uygulamalarla hem vatandaşların gıda ihtiyaçlarını temin etmeye hem de ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Yine bu dönemde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılarak, topraksız küçük çiftçiye toprak dağıtılmak istense de başarılı olunamamıştır. Dönemin tek olumlu gelişmesi Köy Enstitülerinin kurulmasıdır. Buralarda tarıma yönelik kıymetli eğitimler verilmiştir. Savaş ekonomisi altında geçen söz konusu dönemde tarımsal üretim yüzde 15 oranında azalmıştır.

1946-1960 dönemi Türkiye tarımında kapitalistleşme sürecinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bunun ilk adımı, 1947 yılında alınan *Marshall Yardımlarıdır*. *Marshall Yardımlarıyla* birlikte Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir dış ülkenin ekonomi politikalarına müdahalesi kabul edilmiştir. Yardımlar neticesinde ABD'den alınan traktörler ile başlangıçta yoğun bir üretim artışı yaşanmıştır. Ancak bu makinelerin

temini aynı zamanda yedek parça ve yakıt gibi ihtiyaçlarda da ABD'ye bağımlı olma zorunluluğu doğurmuştur. Diğer yandan makineleşme süreci, tarımsal iş gücünün açığa çıkmasına ve kentlere yoğun bir göçün başlamasına sebep olmuştur. Söz konusu dönemde ABD'nin tavsiyeleri doğrultunda ulaşım politikası da değişikliğe uğramıştır. Bu zamana dek demiryolu yapımına ağırlık veren ülke, bu tarihten itibaren karayolu yatırımlarına öncelik vermiştir. Karayollarının gelişimi çiftçinin pazara ulaşmasında kolaylık sağlasa da ABD'nin bu tavsiyesinde ki amaç, *II. Dünya Savaşı* sonrasında gelişen otomotiv sektörü için yeni bir Pazar yaratmaktır. Söz konusu dönemde tarımsal üretim yüzde 28 artarken, GSYH'nin de yüzde 40'ını oluşturmuştur.

1960-1980 dönemine ithal ikameci politikalar damga vurmuştur. Dönemin alamet-i farikası kalkınma planlarıdır. Söz konusu dönemde üç adet kalkınma planı hayata geçirilmiştir. Planlar tarım sektörünün gelişimine yönelik çalışmaları da kapsamaktadır. Avrupa Birliği ile imzalanan *Ankara Anlaşması* dönemin bir diğer önemli gelişmesidir. Bu anlaşma ile daha sonra imzalanacak Gümrük Birliği anlaşmasının alt yapısı oluşturulmuştur. 1973 yılında meydana gelen petrol krizi tarımsal üretimi olumsuz etkileyen başka bir gelişmedir. Bilindiği gibi 1950'lerde başlayan makineleşme sürecine bağlı olarak tarımsal üretim sırasında enerji kaynaklarına olan bağımlılık artırmıştır. Dolayısıyla petrol fiyatlarının yükselmesi tarımsal maliyetleri artırmış ve tarımsal üretimin azalmasına sebep olmuştur. Yine bu dönemde Tarım ve Toprak Reformu Kanunu çıkarılsa da istenilen sonuç bir kez daha elde edilememiştir. Dönem sonunda tarımsal üretim yüzde 10 azalırken, GSYH içindeki payı da yüzde 27'ye gerilemiştir.

İçinde bulunduğumuz 1980 sonrası dönem, daha önceki dönemlerden radikal biçimde ayrılmaktadır. 1950'lere kadar 'itici güç' olarak kabul edebileceğimiz tarım sektörü, bu dönemde büyük bir dönüşümün içerisine girmiştir. 1950 sonrasında 24 Ocak Kararlarına uzanan süreçte, tarım sektörünü kapitalistleştirmeye yönelik bazı adımlar atılsa da tam olarak başarılı olunduğu söylenemez. Ancak 24 Ocak Kararları sonrasında küresel ekonomiye hızlı bir giriş yapan Türkiye'de, tarım politikaları da aynı hızla serbestleşmeye başlamıştır. Söz konusu dönemde *IMF* ve *Dünya Bankası* ile yapılan kredi anlaşmaları neticesinde tarıma yönelik birçok taviz verilmiştir. Bunlar içinde en önemlileri çiftçiye yönelik fiyat ve girdi desteğinin azaltılması ve dış ticarete koruma önlemlerinin kaldırılmasıdır. Bu şekilde gelişen tarımda serbestleşme süreci ile Türkiye birçok temel üründe ithalata bağımlı hale gelirken, tarımsal üretim yok denecek kadar azaltılmıştır. Tarımsal desteklerin azalmasıyla üretimden çekilen köylü, kentlere göç

etmiş, sonuçta bu durum birçok iktisadi ve sosyal sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreç tarımda kapitalistleşmenin hedefi olan köylünün mülksüzleşmesi olgusunun Türkiye’de başarılı olduğunun kanıtıdır.

Tüm bu gelişmeleri birlikte değerlendirdiğimizde şunu söyleyebiliriz: Tarım sektörü diğer tüm ülkeler gibi Türkiye için de çok önemlidir. Bugünün gelişmiş / sanayileşmiş ülkelere baktığımızda, aynı zamanda dünyanın en büyük tarım ihracatçısı ülkeleri (FAO verilerine göre ilk üç sıra: ABD, Hollanda ve Fransa) olduğunu görebiliyoruz. Türkiye’nin de tarımsal kalkınma hedefiyle çıktığı yolda bambaşka bir yola evrildiği ve küreselleşen dünyanın avantajlarından faydalanamadığı görülmektedir. Küreselleşme olgusu çok boyutlu bir mahiyete sahip olmakla birlikte her ülkede farklı etkilere sebep olmaktadır. Bu nedenle her ülke kendi nüfusu, yetenekleri, imkanları ve kurumları ile paralel bir şekilde bu süreci değerlendirmelidir. Diğer bir deyişle küreselleşme sakıncalıdır demiyoruz. Sakıncalı olan kontrolsüz bir küreselleşmedir. Görülmektedir ki tarım politikalarının korunmasız bir şekilde serbestleşmesi sağlıklı sonuçlar doğurmamaktadır. Türkiye tarımının temel yapısı olan küçük çiftçinin devlet desteği olmadan piyasada kalması mümkün değildir. Bu nedenle en başta küçük çiftçinin üretime devam etmesini sağlayan politikalar (fiyat-girdi desteği, kooperatiflerin gelişmesi, tarım eğitime yönelik politikalar) belirlenmeli ve uygulamaya konulmalıdır. Bilhassa kronikleşmiş cari açık sorunu olan Türkiye’nin temel ürünlerde kendine yetmesi ve ithalattan tasarruf etmesi şarttır. Bu tarımsal üretimin ekonomik gerekliliğidir. Bir de sosyal boyutu vardır ki, en az ekonomik boyutu kadar önemlidir. 2019 itibariyle yaklaşık 5 milyon kişi işsizdir. Yüzde 15’lere yaklaşan bir işsizlik (15-24 yaş arası genç nüfusta yüzde 26) söz konusudur. Bu miktarda yetişkin bir nüfusun evine ekmek götürememesi büyük bir sosyal infiale sebebiyet verebilir. Bu nedenle diğer sektörlerin gelişimine yönelik politikalar belirlenirken coğrafi olarak birçok avantajımızın olduğu tarım sektörü ihmal edilmemelidir. Bu doğrultuda öncelikli olarak göze çarpan ve düzenlenmesi gereken aksaklıklara ilişkin politika önerilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Türkiye’de tarım sektörüne yönelik en önemli sorun (miras hukukunun da etkisiyle) arazinin küçük parçalara bölünmüş ve dağınık olması olarak görülmektedir. Dolayısıyla tarım sektörüne yönelik ilk düzenlemenin arazi toplulaştırılmasına yönelik olması gerekmektedir.

- Günümüzün tarımsal ürün ihracatında lider ülkeleri üretim, pazarlama ve dağıtım sistemlerini işbirliği içinde yürütmektedir. Dolayısıyla tarım sektörüne yönelik yapılacak bir planlamada bu işbirliğinin dikkate alınması gerekmektedir.
- Türkiye’de yapısal uyum politikaları ile uygulanmaya başlayan doğrudan gelir desteğinin tarımsal üretime olumsuz etki ettiği açıktır. Çalışmanın son bölümünde de işlendiği gibi bu destekler, çiftçiye değil arazinin sahibine verilmektedir. Bununla birlikte destekten faydalanabilmek, belirli miktarda toprak mülkiyetine bağlanmıştır. Bu da toprak sahiplerinin destekten daha fazla faydalanabilmek için belirlenen büyüklük ölçüsünde topraklarını parçalara ayırmasına sebep olmaktadır. Giderek parçalanen arazi ise tarımsal verimliliği düşürmektedir.
- IMF ve Dünya Bankası tarafından sunulan şartlarda piyasa mekanizmasının düzgün işlemesi için devlet müdahalesinin en aza indirilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda üreticilere yönelik verilen girdi sübvansiyonları ve fiyat desteklerinin piyasanın işleyişini bozduğu ileri sürülmektedir. Söz konusu desteklerin kamu dengesini bozucu etki gösterdiği geçmiş dönemlerde görülmüştür. Ancak Türkiye’de var olan üretici kitlesinin ekseriyeti itibariyle küçük üretici olduğu unutulmamalıdır. Küçük üreticinin Devlet’in desteği olmadan ayakta kalması mümkün değildir. Dolayısıyla doğrudan gelir desteği yerine girdi ve fiyat desteklerinin verilmesi gerekmektedir. Kamu dengesini bozucu etkisi ise kurulacak etkin bir denetim mekanizması ile en aza indirilmelidir.
- Türkiye’nin farklı coğrafi bölgelerinde farklı ürünleri yetiştirebilme avantajına sahiptir. Bu avantaj değerlendirilerek ihracat potansiyeli olan ürünlerde markalaşma sağlanmalıdır.
- Bilindiği gibi Hollanda önemli bir tarım ihracatçısıdır. Hollanda’nın bu başarısı incelendiğinde üreticilerin belirli bir ürün üzerinde ‘uzmanlaşmasının’ önemli bir etken olduğu görülmektedir. Türkiye de tarımsal üretime yönelik üretim planlaması yaparken belirli yörelerde belirli ürünlere yönelik uzmanlaşmayı öngören politikaları dikkate alabilir.

- Toprakta kimyasal kullanımı kontrol altına alınmalıdır. Bu konuda çiftçi bilgilendirilmeli ve hem sağlık için hem de toprağın verimi için son derece zararlı olan kimyasalların bilinçsiz kullanımı engellenmelidir.
- Düzenlemesi gereken bir diğer önemli konu gıdaların atık ve kaybına yöneliktir. Ürünlerin topraktan perakendeciye aktarılması sırasında meydana gelen eksilme ‘kayıp’, perakendeciden ve/veya mutfaktan çöpe gitmesi yoluyla meydana gelen eksilme ise ‘atık’ olarak adlandırılır. Gazeteci/televizyoncu Cem Seymen bu konuda yaptığı araştırmada 50 milyon ton yaş sebze üretimimizin yaklaşık yarısının atık olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu eksilmenin önüne geçebilmek için ilk olarak hasat işleminin doğru yapılmasına yönelik çiftçileri eğitici/bilgilendirici programlar uygulanmalıdır. Daha sonra ise tedarik zincirinin sonraki aşamalarında karşılaşılan doğru ambalajlama, nakliye araçlarının soğuk hava depolarının bulunması gibi konularda denetimler yoğunlaştırılmalıdır.
- Sıkça belirttiğimiz gibi Türkiye’de yaygın olan üretici tipi küçük üreticidir. Bu üreticinin birçok ürünün hem girdi piyasasında hem de satış kısmında tekelleşen çok uluslu şirketler ile baş edebilmesi oldukça güçtür. Dolayısıyla tarım sektöründe üretim ve pazarlama odaklı kooperatiflerin yaygınlaşması ve güçlü olması son derece önemlidir.
- Kentsel tarıma yönelik atılacak adımlar faydalı olacaktır. Dünyanın birçok yerinde bina, alışveriş ve iş merkezi gibi yerlerin çatılarında kentsel tarım giderek yaygınlaşmaktadır. Bu konuda Barcelona, Lizbon, New York, Vancouver ve Toronto öncü şehirlerdir. Hatta Toronto’da tarım için kullanılan çatıların 5 bin hektarlık bir kapasiteye ulaştığı ifade edilmektedir. Kentsel tarımı önemli kılan unsur, taşıma maliyetlerini ortadan kaldırması ve şehirdeki tüketiciye doğrudan ürünü sunmasıdır. Türkiye’de de büyük alışveriş merkezlerinin çatıları düşünüldüğünde kentsel tarım için son derece uygundur. Bununla birlikte ev hanımlarının üretime katılması da sağlanacaktır.
- Tüm bu önerilerin yanında en önemli adım ise tarıma yönelik bakış açısının değişmesi olacaktır. Tarımın ekonomik kalkınmanın temeli olduğu dikkate alınarak planlama bu doğrultuda yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

Acemoğlu, Daron ve Robinson, James A (2017), *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, Çev: Faruk Rasim Velioglu, Doğan Kitap, İstanbul.

Acun, Fatma (1999), “Osmanlı’dan Cumhuriyete Değişme ve Süreklilik”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, s.155-167.

Açıkgöz, Sebahat ve Memlük, Yalçın (2004), “Kentsel Tarım Kapsamında Atatürk Orman Çiftliği’nin Yeniden Değerlendirilmesi”, *Tarım Bilimleri Dergisi*, Cilt No:10, Sayı No:1, s.76-84.

Akalın, Güneri (1975), *Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı, Vergileme ve Gelişme*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

Akalın, Uğur Selçuk (2005), “Türkiye’de Devlet Kapitalizmi Uygulamasının İlk Yıllarında Tarım Burjuvazisinin Durumu (1932-1934)”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt No:10, Sayı No:1, s.1-17.

Akbıyık, Nihat (2008), “Türkiye’de Tarım Kesiminde İşgücü Piyasalarının Yapısı”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt No:7, Sayı No: 24, s.220-237.

Akder, A. Halis (2009), “Finansal Kriz ve Gıda Ürünleri Fiyatları”, *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı No: 9, s.27-38.

Akıncı, Abdulvahap ve Usta, Sefa (2015), “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt No: 17, Sayı No: 29, s.41-52.

Akman, Şefik Taylan ve Akman, İnci Solak (2011), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Hububat Üretiminin Vergilendirilmesi”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt No:1, Sayı No: 2, s.73-91.

Aksakal, Ahmet (1995), “Köy Enstitüleri Çıkışlıların Tarımsal Etkinlikleri”, *Köy Enstitüleri ve Tarım*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası İzmir Şubesi Yayını, s.19-26.

Akşit, Bahattin (1998), “İç Göçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış”, *Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları*, s.22-37.

Aktan, Coşkun Can (1991), “Osmanlı İltizam Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı No: 71, s.73-79.

Aktan, Okan H. (1998), “Atatürk’ün Ekonomi Politikası: Ulusal Bağımsızlık ve Ekonomik Bağımsızlık”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cumhuriyetimizin 75.Yılı Özel Sayısı, s.29-36.

Aktan, Reşat (1965), “Toprak Reformu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 20, Sayı No: 2, s.1-15.

Aktaş, Erkan, İpek, Selçuk ve Işık, Serkan (2010), “Türkiye’de Tarım Sektöründe Kullanılan Mazota Yönelik Vergi ve Destekler”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, Cilt No: 16, Sayı No:1, s.19-24.

Alpay, Yalın ve Alkin, Emre (2017), *Olaylarla Türkiye Ekonomisi*, Hümanist Kitap, İstanbul.

Altan, Yakup, Kerman, Uysal ve Aktel, Mehmet (2010), “Köy Kanunu Tasarısı Taslağı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 26, s.56-65.

Amin, Samir (2009), “Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi”. *Mülkiye Dergisi* Cilt No: 33, Sayı No: 262, s.89-98.

Anderson, Sarah ve Cavanagh, John (2000), “Küreselleşme İle İlgili On Mit”. *Birikim* Sayı No: 134-135, s.181-184.

Arat, Tuğrul (1995), “Avrupa Birliği ile Türkiye Arasındaki İlişkiler ve Gümrük Birliğinin Yeri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt No:44, Sayı No: 1-4, s.587-606.

Atağenç, İhsan Ömer (2017), “İzmir İktisat Kongresi ve 24 Ocak Kararları Sonrası Türkiye’nin Liberal Tecrübesinin Karşılaştırmalı Analizi”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Gazi Akademi Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu Özel Sayısı, s.69-87.

Atak, Eser ve Şahin S. Zafer (2004), “Atatürk Orman Çiftliğinin 79 Yılı ve Çiftliğin Korunmasına Yönelik Politika Arayışları”, *Planlama Dergisi*, Cilt No: 29, Sayı No: 3, s.80-89.

Atalık, Ahmet (2010), “Tarım ve Sanayi Etkileşimi”, (03 Kasım 2010), <https://www.karasaban.net/tarim-ve-sanayi-etkilesimi-ahmet-atalik/>, Erişim Tarihi:13.11.2018.

Avcı, Müşerref (2014), “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı No: 54, s.39-58.

Avcı, Sedat (1996), “Türk Şeker Sanayiinin Kuruluş ve Gelişmesinde Devletin Etkisi”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, Sayı No: 4, s.291-302.

Avcıoğlu, Doğan (2015), *Türkiye’nin Düzeni*, Kırmızı Kedi Kitapevi, İstanbul.

Ay, Ahmet ve Yapar, Sinem (2005), “Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, s. 57-80.

Aydemir, Şevket Süreyya (2018), *Tek Adam (Cilt III)*, Remzi Kitapevi, İstanbul.

Aydın, İmren ve Kapçı, Hikmet Zeki (2018), “İkinci Dünya Savaşına Giriş Sürecinde Türkiye’nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939-18 Ocak 1940)” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt No: 32, Sayı No: 45, s.109-130.

Aydın, Mehmet Korkud (2017), “Savaş Yıllarının Olağanüstü Bir Uygulaması: Toprak Mahsulleri Vergisinin Hayata Geçirilmesi”, *Turkish Studies*, Cilt No: 12, Sayı No: 26, s.1-20.

Aydın, M. Kemal (2003), *Sermayenin Küreselleşmesi ‘Kapitalizmin Altın Dönemi’nden ‘Neoliberal Dalga’ya Uzanan Süreç*, Değişim Yayınları, İstanbul.

Aydın, M. Kemal (2010), “Avrupa Birliği’ne Dair”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı No: 20, 123-129.

Aydın, M. Kemal (2012), “Kapitalizm Neden Vazgeçilmez’dir?”, *Sakarya İktisat Dergisi*, Cilt No: 1, Sayı No: 1, s. 23-48.

Aysal, Necdet (2005), “Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı No: 35-36, s.267-282.

Aysu, Abdullah (2009), “Piyasa ve Küçük Köylülük”, *Mülkiye Dergisi* Cilt No: 33, Sayı No: 262, s.223-236.

Aysu, Abdullah (2012), *Tarladan Sofraya Tarım*, Su Yayınları, İstanbul

Aysu, Abdullah (2017, 7 Temmuz), “Buğdayın ve İnsanlığın Halleri”. <https://www.karasaban.net/bugdayin-ve-insanligin-halleri-abdullah-aysu/>. Erişim Tarihi: 18.01.2019.

Bakar, Bülent (2013), “İstanbul’da Ekmek Karnesi Uygulaması, Karne ve Ekmek Suiistimalleri (1942-1946)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt No: 12, Sayı No: 24, s.1-60.

Başar, Suad (2015), “Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt No: 7, Sayı No: 1-4, s.88-107.

Bayraç, H. Naci ve Doğan, Emrah, “Türkiye’de İklim Değişikliğinin Tarım Sektörü Üzerine Etkileri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi* Cilt No: 11, Sayı No:1, s.23-48.

Bilir, Mehmet (2003), “Köy Enstitüleri Sisteminde Toplum Kalkınması Süreci”. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı No: 10, s.1-15.

Birtek, Faruk ve Keyder, Çağlar (1976), “Türkiye’de Devlet-Tarım İlişkileri 1923-1950”, Çev: Nur İmer, *Birikim Dergisi*, Sayı No: 22, s.31-40.

Boratav, Korkut (1980), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

Boratav, Korkut (2009), “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”, *Mülkiye Dergisi*, Cilt No:32, Sayı No: 262, s.9-24.

Bozoklu, Derya (2003), “Atatürk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt No: 19, Sayı No: 55, s.270-302.

Cem, İsmail (2017), *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Cesur, Abdulkadir (2018), “Tarihsel Süreklilik Bağlamında Resmi İdeoloji Olarak Kemalizm’in Entelektüel Temelleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt No: 11, Sayı No: 55, s.248-258.

Coşar, Nevin (2005), “Demokrat Parti Dönemi Maliye Politikası”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 60, Sayı No:1, s.29-58.

Çakmak, Belgin ve Gökarp, Zeki (2013), “Kuraklık ve Tarımsal Su Yönetimi”, *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Sayı No: 4, s.1-11.

Çamurcuoğlu, Gülden (2009), “Türkiye Cumhuriyeti’nin Toprak Reformu ve Milli Burjuvazi Yaratma Çabası”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt No:13, Sayı No: 1-2, 161-178.

Çelik, Zühre (2005), “Planlı Dönemde Türkiye’deki Kırsal Kalkınma Politika ve Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Planlama*, Sayı No: 2, s.61-71.

Çetin, Birol, Barış, Serap ve Saroğlu, Serap (2011), “Türkiye Karayollarının Gelişimine Tarihsel Bir Bakış”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt No:1, Sayı No: 1, s.123-150.

Çetin, Sıdika ve Kahya, Ahmet (2017), “Kırda Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri: Aksu ve Gönen Örnekleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi (1)”. *METU JFA*, Cilt No: 34, Sayı No:1, s.133-162.

Çetiner, Selim (2011), “Bizde Ziraat Eğitimi”, *Tarla Sera Dergisi*, s.52-54.

Çetiner, Selim (2011), “Yeşil Ekonomi, Sürdürülebilir Kalkınma vs...”. *TarlaSera Dergisi*, Sayı No: 12, 80-82.

Çetiner, Selim (2012), “Gıda Egemenliği Mi Dediniz?”, *TarlaSera Dergisi*, 14-17.

Çolak, Filiz (2013), “Atatürk Döneminde Türkiye Cumhuriyeti’nin Ulaşım Politikasına Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Cilt No: 8, Sayı No:2, s.345-364.

Çomaklı, Ş. Ertan, Koç, Fatih ve Yıldırım, Kürşad Emrah (2012) “Türk Vergi Hukuku Tarihinde Tartışılan Bir Vergi: Toprak Mahsulleri Vergisi”, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, Cilt No: 4, Sayı No: 2, s.61-70.

Demir, Yeşim (2009), “1960-1980 Dönemi Türk-Arap Ekonomik İlişkileri”, *ÇTTAD*, Cilt No:8, Sayı No: 18-19, s.209-227.

Demirbaş, Nevin ve Tosun, Duygu (2005), “Türkiye’de Tarımın Sanayi İle Entegrasyonu, Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *ADÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt No:2, Sayı No:2, s.27-34.

Demirdöğen, Alper ve Olhan, Emine (2017), “Türkiye Tarımının Kısa Tarihi: Destekleme Politikası Özeli”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, Cilt No: 23, Sayı No: 1, s.1-12.

Derviş, Kemal (2007), “Küreselleşme, Büyüme ve Gelir Dağılımı”. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı: 27, s.1-9. http://www.mfa.gov.tr/uluslararasi-ekonomik-sorunlar_-kasim-2007-.tr.mfa. Erişim Tarihi: 01.10.2018.

Dışişleri Bakanlığı, “Sürdürülebilir Kalkınma”, <http://www.mfa.gov.tr/surdurulebilir-kalkinma.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 19.11.2018.

Dişbudak, Cem (2013), “Atatürk’ün İktisadi Görüşlerinin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, s.141-154.

Dikmen, Orhan (1940), “Milli Korunma Kanununda Yapılan Tadilat”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı No: 2, s.269-277.

Dinler, Zeynel (2005), *İktisada Giriş*, Ekin Yayınevi, Bursa.

Dinler, Zeynel (2014), *Tarım Ekonomisi*, Ekin Yayınevi, Bursa.

Doğan, Adem (2009), “Ekonomik Gelişme Sürecine Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği”, *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt No:11, Sayı No: 17, s.365-392.

Doğan, Mesut (2013), “Türkiye Sanayileşme Sürecine Genel Bir Bakış”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı No: 28, s.211-231.

Doğan, Seyhun ve Tüzer, Mutlu (2011), “Küresel İklim Değişikliği ve Potansiyel Etkileri”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt No:12, Sayı No:1, s.21-34.

Doğan, Zeki, Arslan, Seçkin ve Berkman, Ayberk Nuri (2015), “Türkiye Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 8, Sayı No: 1, s.29-41.

Dokuyan, Sabit (2013), “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Yaşanan Gıda Sıkıntısı ve Ekmek Karnesi Uygulaması”, *Turkish Studies*, Cilt No: 8, Sayı No: 5, s.193-210.

Dura, Cihan (2018), “Demiryollarımızın Babası: Behiç Erkin”. http://www.cihandura.com/tr/makale/DEMIRYOLLARIMIZIN_BABASI_BEHIC_ER_KIN. Erişim Tarihi: 01.01.2019.

Durak, Burcu ve Karadağ, Neslihan Coşkun (2017), “Türkiye’de Tarım Politikaları ve Vergilendirilmesi I”, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, Cilt No: 9, Sayı No:1, s.89-104.

Durgun, Bülent (2006), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Karayolu Ulaşımı ve İzmir Uygulamaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt No:5, Sayı No: 13, s.25-49.

Duru, Bülent (2008), “1941: Kıtık Yılında Milli Korunma Kanunu Uygulamaları”. *Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması (TİDATA): Açıklamalı Yönetim Zamandizini (1940-1949)*, s.159-224.

Duru, Bülent (2013), “Demokratik, Ekolojik Yerel Yönetimlere Ulaşmada Köylerin ve Köy Kanununun Tanındığı Olanaklar”, *Birikim Dergisi*, Sayı 296, s.55-63.

Eğilmez, Mahfi (2018), *Değişim Sürecinde Türkiye: Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-ekonomik Bir Değerlendirme*, Remzi Kitapevi, İstanbul.

Eker, Bülent (2005), “Tarım Sanayi Etkileşimleri”, *Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası Teknik Kongresi*, Ankara.

Emiroğlu, Atiye, Koçyiğit, Nezahat ve Kesici, Senem (2012), “Demokrat Parti Yönetiminde Ekonomik Politikalar”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı No:8, s.73-92.

Emre, Yunus (2015), “Anthony Giddens ve Uluslararası İlişkiler: Yapılanma, Modernite ve Küreselleşme”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt No:11, Sayı No:44, s.5-23.

Eraktan, Gülcan (2002), “Destekleme Sisteminde Değişim”, *Tarım Haftası Sempozyumu TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası*, Ankara.

Erbay, Recep (2013), “Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No: 2, Sayı No: 4, s.1-16.

Eren, Selvi (2017), “Küreselleşme Tartışmalarında AB Şüphesizliği ve Popülizmin Avrupa Bütünleşmesine Etkileri”, *İKV Genel Değerlendirme Notu* (Ağustos), İstanbul.

Erhan, Çağrı (1996), “Ortaya Çıkışı ve Uygulamalarıyla Marshall Planı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 51, Sayı No:1, s.275-287.

Eroğlu, Onur (2010), “Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinden Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kamu Maliyesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, s.57-89.

Ertekin, Meriç Subaşı (2014), *Tarım Ekonomisi ve Tarımsal Politikalar*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Ertem, Barış (2009), “Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt No:12, Sayı No: 21, s.377-397.

Eser, Feyzullah (2010), “1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin Türkiye’ye Etkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No: 20, Sayı No:1, s.427-442.

Esin, Taylan (2016), “Emval-i Metruke ve Ziraat Bankası”, *Kebikeç*, Sayı No:42, s.49-84.

Eşiyok, Bayram Ali (2009), “Sanayi Planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planına: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Cilt No:4, Sayı No:11, s.86-131.

Eşiyok, Bayram Ali (2013), “Türkiye’de Başarısız Kalmış Bir Reform Girişimi: 1945 Tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Günümüze Uzanan Süreç”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Cilt No: 19, Sayı No: 20, s.176-232.

Eştürk, Özlem (2018), “Türkiye’de Şeker Sektörünün Önemi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt No:2, Sayı No:1, s.67-81.

Eştürk, Özlem ve Ören, M. Necat. (2014), “Türkiye’de Tarım Politikaları ve Gıda Güvencesi”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, Cilt No: 24, Sayı No:2, s.193-200.

FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2018. *The State of Food Security and Nutrition in the World 2018. Building climate resilience for food security and nutrition*. Rome, FAO. <http://www.fao.org/3/I9553EN/i9553en.pdf>. Erişim Tarihi: 27.10.2018.

Fidan, Fatma ve Fidicioğlu, Ahmet (2010), “Türkiye’den Almanya’ya Göç Sürecinde Geride Kalan Kadınlar: Almanyalı Beylerin Fedakâr Eşleri”, *Yardım ve Dayanışma*, Cilt No:1, Sayı No:1, s.29-39.

Genç, Mehmet (2006), “Mukataa”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Sayı No: 31, s.129-132.

Georgantzas, Nicholas C., Katsamakas, Evangelos ve Solowiej Dominik (2009), “Giddens’ Globalization: Exploring Dynamic Implications”, *27th. International Conference of the System Dynamics Society, USA*.

Gisselquist, David, Nash, John ve Pray, Carl (2002), “Deregulating the Transfer of Agricultural Technology: Lessons from Bangladesh, India, Turkey and Zimbabwe”, *The World Bank Research Observer*, Vol: 17 (2), s.237-265.

Global Hunger Index 2018. <https://www.globalhungerindex.org/> Erişim Tarihi: 28.10.2018.

Gökten, Yeliz Sarıöz ve Gökten, Kerem (2017), “Neoliberal Gıda Rejimi ve Çin’de Gıda Güvencesi: Ekonomi Politik Bir Perspektif”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt No:10, Sayı No: 2, s.11-28.

Gözcü, Alev (2008), “1929 Bunalımı Sonrasında Dünyada ‘Yeni Türkiye’ Algısı ve Türkiye’nin Ekonomik Arayışlarına İlişkin Saptamalar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt No:7, Sayı No: 16-17, s.273-289.

Gözcü, Alev (2018), “Atatürk Döneminde Türkiye’de Tarımın Gelişiminde Alman Etkisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt No: 18, Sayı No:36, 18/36, s.107-137.

Gün, Sema (2003), “Türkiye’de Toprak Reformu”, *Ekin Dergisi*, Cilt No:7, Sayı No: 25, s.6-11.

Günaydın, Gökhan (2009), “Türkiye Tarım Politikalarında Yapısal Uyum, 2000’li Yıllar”, *Mülkiye Dergisi*, Cilt No: 32, Sayı No: 262, s.175-222.

Gündüz, Mehmet Akif , Kalaycı, Salih ve Afşar, Bilge (2017), “Tarım Ürünleri İhracatında Döviz Kuru ve Petrol Fiyatlarının Etkisi: Türkiye Örneği”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, Cilt No:9, Sayı No: 4, s.805-819.

Günsoy, Bülent ve Özsoy, Ceyda Erden (2017), *İktisadi Kalkınma*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Güran, Tevfik (2014), *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Güreşçi, Ertuğrul (2016), “Kırsal Göçün Sonuçları ve Fırsatları”, *XII. Tarım Ekonomisi Kongresi Bildiriler Kitabı*, s.2137-2144, Isparta.

Gürsel, Ali (2018),“Türk Eğitim Sisteminde Köy Enstitüleri”, *Asia Minor Studies (International Journal of Social Sciences)*, Vol: 6, Sayı: 11, s.1-11.

Gürsel, Ömer, Tekergül, Ezgi, Turan, Kani, Toraman, Beray, Karagöz, Ömer ve Gültaş, Murat (2009), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Eğitim Modeli Köy Enstitüleri”, *I. İnşaat Mühendisliği Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1*, s.121-127, Antalya.

Güvemli, Oktay ve Karayaman, Mehmet (2017), “Uşak Şeker Fabrikasının Kuruluşu ve Gelişmesi”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı No:13, s.6-50.

Güzeloğlu, Turan (2009), “Küresel Gıda Krizi ve Beslenme Hakkı”, *TBB Dergisi*, Sayı No: 80, s.299-314.

Hafızoğulları, Zeki (1999), “İzmir İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler”. *Atatürk Kültür Merkezi Konferansları*, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-46/izmir-iktisat-kongresi-gorusler-ve-degerlendirmeler>. Erişim Tarihi: 02.02.2019.

Held, David, McGrew, Anthony, Goldblatt, David ve Perraton, Jonathan (2017), “Sosyoloji (Başlangıç Okumaları)”, Çev: Günseli Altaylar, Say Yayınları, Ankara.

Hovardaoğlu, Seda Çalışır (2014), “Pazarören Köy Enstitüsünün Sosyo-Mekânsal Etkinliklerinin Değerlendirilmesi üzerine Bir Kırsal Tarih Araştırması (1938-1954)”, *Tarih Okulu Dergisi*, Cilt No:7, Sayı No:19, s.581-599.

IFPRI Global Food Policy Report, 2018.

<http://ebrary.ifpri.org/utils/getfile/collection/p15738coll2/id/132273/filename/132488.pdf>. Erişim Tarihi: 13.03.2019.

İkincikarakaya, Saime Ünver, Beyaz, Kemal Burak ve Rezaei, Fereshteh. “Doğal Kaynaklar ve Tarım”, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, Cilt No: 6, Sayı No: 1, s.104-109.

İloğlu, Asım Süreyya (1964), “Türkiye’de Zirai Kredi ve T.C. Ziraat Bankası”, *İstanbul Üniversitesi Yayınları Sosyal Siyaset Konferansları 15.Kitap*, s.89-118.

İnalcık, Halil (2003), “Osmanlı’nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret”, *Doğu Batı Dergisi*, Sayı No:24, s.55-81.

İnce, Erdal (2006), “Köylüyü Topraklandırma Kanunu’nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri”, *ÇTTAD*, Cilt No:5, Sayı No: 13, s.59-78.

İnce, Erdal (2012), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Karayolu Ulaşımına Genel Bir Bakış ve Köyde Ulaşım”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt No:7, Sayı No: 24, s.171-188.

İnci, İbrahim (2010), “Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Tarımsal Kredi Konusundaki Gelişmeler (1923-1938)”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, Sayı No:1, 91-116.

İnci, İbrahim (2013), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tek Parti Hükümetlerinin İlaş Politikaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı No:50, s.271-290.

Kadioğlu, Sevtap (2005), “Osmanlı Döneminde Türkiye’de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve ‘Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi’”, *Kutadgubilig*, Sayı No: 8, s.239-257.

Kadioğlu, Sevtap (2007-2008), “Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünde Mülteci Bilim Adamları”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt No: 9, Sayı No: 1-2, s.183-197.

Kal, Nazmi (2017), “İzmir İktisat Kongresi”, *TOBB Ekonomik Forum Dergisi*, Sayı No: 270, s.106-113.

Kalaycı, İrfan (2009), “Atatürk’ün Kalkınma Modeli (AKM): Günümüz Sanayisi İçin Kazanımlar”, *Maliye Dergisi*, Sayı No: 156, s.152-176.

Kalyoncuoğlu, Zeynep (2010), “Köy Enstitülerinde Hasan Ali Yücel’in Yeri”, *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/Edebiyat Dergisi*, Cilt No: 16, Sayı No: 64, 16/64, s.237-244.

Kapluhan, Erol (2012), “Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı No: 26, s.172-194.

Kapluhan, Erol (2013), “Türkiye’de Kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı No: 27, s.487-510.

Kapluhan, Erol (2014), “Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye’de Karayolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Yapısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt No:7, Sayı No: 33, s.426-439.

Karabulut, Pakize Çoban (2015), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Milli Korunma Kanunu ve Ege Kırsalında Etkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Cilt No: 22, Sayı No: 8, 22/8, s.371-398.

Karabulut, Yalçın (1993), “Türkiye’de Demiryolu Ulaşımı”, *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı No: 6, s.163-187.

Karaer, Feza ve Gürlük, Serkan (2003), “Gelişmekte Olan Ülkelerde Tarım-Çevre-Ekonomi Etkileşimi” *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, Cilt No: 4, Sayı No:2, s.197-206.

Karakaş, Mehmet (2010), “Küresel Yoksulluğun Öteki Yüzü: Yeni Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No: 12, Sayı No: 2, s.1-16.

Karaman, Süleyman ve Yavuz, Cemile Feyza (2016), “Marshall Planı Türkiye Tarımının Gelişiminde Nasıl Rol Oynamıştır?”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt No: 35, Sayı No: 1, s.1-14.

Karaömerlioğlu, M. Asım (1998), “Bir Tepeden İnme Reform Denemesi: ‘Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun’ Hikâyesi, *Birikim*, Sayı No: 107, s.31-47.

Karatepe, Şükrü (1988), “Toplum Kalkınması Yönünden 442 Sayılı Köy Kanunu’nun Yetersizlikleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt No: 3, Sayı No: 1, s.179-188.

Karayaman, Mehmet (2010), “Osmanlı Devleti’nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt No: 25, Sayı No: 1, s.297-318.

Karayaman, Mehmet (2012), “Atatürk Döneminde Şeker Sanayi ve İzlenen Politikalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt No: 28, Sayı No: 82, s.53-96.

Kartal, Sadık (2008), “Toplum Kalkınmasında Farklı Bir Eğitim Kurumu: Köy Enstitüleri”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 4, Sayı No: 1, s.23-26.

Kasnakoğlu, H. (1992), “Producer and consumer subsidies in agriculture: The case of Turkey in relation to OECD countries”, *METU Studies in Development*, Vol: 19, Sayı: 3, s.317-336.

Kaya, Dilek Göze ve Durgun, Ayşe (2009), “1923-1938 Dönemi Atatürk’ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı No: 19, s.233-249.

Kayhan, Himmet (2007), *Meclis Konuşmaları 1920-1950*, Tolkun Yayınları, Ankara.

Kayıkçı, Sabrina (2005), “Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Kadar Köye ve Köylüye Yönelik Olarak İzlenen Politikalar”, *İçişleri Bakanlığı Türk İdare Dergisi*, Sayı 448. s.1-22.

Kayıran, Mehmet ve Metintaş, Mustafa Yahya. “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulaması”, *KSBD*, Cilt No: 10, Sayı No: 19, s.647-666.

Kaymak, Muammer (2005), “Ulusların Tarımsal Zenginliği: Adam Smith ve Fizyokrazi”. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Cilt No:16, Sayı No:54, s.1-25.

Kazgan, Gülten (1958), “Şehirlere Akın ve İktisadi Değişme”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt No: 19, Sayı No: 1-4. s.375-394.

Kazgan, Gülten (1960), “Türkiye Ziraatında Belirsizlik: Mahiyeti ve İktisadi Tesirleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt No: 20, Sayı No: 1-4, s.1-33.

Kazgan, Gülten (2012), ”Dünden Bugüne Küreselleşmenin Ekonomik Temelleri”, *Turkish Economic Association Discussion Paper* 53, Ankara.

Kenanoğlu, M. Macit (2005), “Miri Arazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Sayı No: 30, s.157-160.

Kazgan, Gülten (2013), *Tarım ve Gelişme*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Kendir, Hülya (2009), “Küreselleşen Tarım ve Türkiye’de Toprak Reformu”, *Praksis*, Sayı No: 9, s.277-300.

Kepenek, Yakup (2016), *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul.

Keyder, Çağlar ve Pamuk – Şevket (1984), “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler”, *Yapıt*, Sayı No: 8, s.52-65.

Keyder, Çağlar ve Yenal, Zafer (2018), *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kıral, Taner ve Akder, Halis (2000), “ Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü”. *Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası V. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ankara.

Kırkpınar, Kenan (1992), “Aşar Vergisinin Kaldırılışı”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt No: 1, Sayı No: 3, s.105-127.

Kibritçioğlu, Aykut ve Kibritçioğlu, Bengi (1999), “Ham Petrol ve Akaryakıt Ürünü Fiyat Artışlarının Türkiye’deki Enflasyonist Etkileri”, *T.C. Hazine Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü Araştırma İnceleme Dizisi*, Sayı No: 21, s.1-68.

Kirby, Fay (1962), *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, İmece Yayınları, Ankara.

Knox, Hugh W. (2012), “Emerging Trends in Agricultural-Based Industries in The Northeast”, *Economic Trends* (Semtemper). USA.

Kocabaş, Özlem Yıldırım (2015), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında İzmir’de Yaşanan Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye İktisat Kongresi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, s.405-415.

Koç, Emel (2016), “Modern Türkiye’nin Felsefi Temelleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, s.177-213.

Koç, İ. Ceyhan (2000), “İzmir İktisat Kongresinin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri”, *Atatürk Dergisi*, Cilt No:3, Sayı No: 1, s.145-167.

Koçak, Yüksel ve Terzi, Elvan (2012), “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 3, Sayı No: 3, s.163-184.

Koçtürk, O. Murat ve Gölalan, Meryem (2010), “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik Dergisi*, Cilt No: 45, Sayı No: 2, s.48-65.

Konyalı, Sema ve Gaytancıoğlu, Okan (2012), “Buğdayda Uygulanan Tarım Politikasının Yoksulluk Üzerine Etkileri: Trakya Bölgesi Örneği”, *X. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi Bildiriler Kitabı 1*, Konya, s.76-84.

Köprülü, Bülent (1953), “Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun İhtiva Ettiği Hükümler ve Bunların Memleketin Toprak ve Ziraat Reformunun Tahakkukunda Oynadığı Roller”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt No: 19, Sayı No: 1-2, s.126-158.

Köymen, Oya (2009), “Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar – Üretenler – Patronlar”, *Mülkiye*, Cilt No: 33, Sayı No: 262, s.25-40.

3803 Sayılı Köy Enstitüleri Kanunu (17.04.1940), Resmi Gazete (Sayı 4491), https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc021/kanuntbmmc021/kanuntbmmc02103803.pdf. Erişim Tarihi: 25.01.2019

442 Sayılı Köy Kanunu (18.03.1924), Resmi Gazete (Sayı 68), <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.442.pdf>. Erişim Tarihi: 20.12.2018.

Kutlu, Erol ve Eşkinat, Rana (2016), *Dünya Ekonomisi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Küçük, Yalçın (1986), *Türkiye Üzerine Tezler 3 (1908-1998)*, Tekin Yayınevi, Ankara.

Lewis, W. A. (1954), “Economic Development With Unlimited Supplies Of Labour”. *Manchester School* 22, s.139-191.

Makal, Ahmet (1995), “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeye İlişkin Gelişmeler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 3, Sayı No: 56, s.103-140.

Mankiw, N. Gregory (2017), *Makroekonomi*, Çev: Ömer Faruk Çolak, Efil Yayınevi, Ankara.

Memiş, Hasan (2014), “Küreselleşme ve Yoksulluk İlişkisi”. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Cilt No: 5, Sayı No: 1, s.144-161.

Metintaş, Mustafa Yahya ve Kayıran, Mehmet (2008), “Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye’nin Ekonomi Politikası (1939-1942)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No: 9, Sayı No: 2, s.115-184.

Metintaş, Mustafa Yahya ve Kayıran, Mehmet (2016), “1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin Türk Tarımına Etkileri ve Birinci Türkiye Ziraat Kongresi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt No: 23, Sayı No: 1, s.33-82.

Mozayer, Marcel ve Roudart, Laurence (2016), *Dünya Tarım Tarihi: Neolitik Çağ’dan günümüzdeki krize*, Çev. Şule Ünsaldı, Epos Yayınları, Ankara.

Namal, Yücel ve Karakök, Tunay (2011), “Atatürk ve Üniversite Reformu”, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, Cilt No: 1, Sayı No: 1, s.27-35.

Narula, Rajneesh ve Dunning, H. John (2008), “Endüstriyel Kalkınma, Küreselleşme ve Çok Uluslu Şirketler: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Yeni Gerçeklikler”, Çev. Hidayet Keskin, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 13, Sayı No: 2, s.415-443.

Neumark, Fritz (1946), “Türkiye’de Harp Sonrası Maliye Meseleleri”, Çev: Tuğrul İhsan TÜKEL, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt No: 8, Sayı No: 1-4, s.72-89.

Oğuz, Cennet ve Bayramoğlu, Zeki (2014), *Tarım Ekonomisi*, Atlas Akademi, Konya.

Okay, N. Can (2003), “Savaş ve Ekonomi”, *Pivolka Savaş Özel Sayısı*, s.28.

Okçuoğlu, Gülsevin ve Önder, İzzettin (1987), “Aşarın Kaldırılması”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, s.261-276.

Oral, Necdet (2006), *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi, Ankara.

Ortaş, İbrahim (2005), “Ülkemizin Kaçırıldığı En Büyük Eğitim Projesi: Köy Enstitüleri”, *Pivolka*, Cilt No: 4, Sayı No: 17, s.3-5.

Ortaylı, İlber (2018), *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, İstanbul.

Ottoman, Nur Deriş ve Pekin, Arzu (2005), *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları 10*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi Yayınları, İstanbul.

Oyan, Oğuz, (2004), “Tarımsal Politikalardan Politikasız Bir Tarıma Doğru”, Ed: Balkan, Neşecan ve Savran, Sungur, *Neoliberalizmin Tahribatı 2*, Metis Yayınları, İstanbul, s.44-67.

Ökçün, Gündüz (1968), “1923 Yılında İzmir’de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 23, Sayı No: 1, s.53-100.

Ökten, Şevket ve Çeken, Hüseyin (2008), “Gap Projesinin Türkiye’nin Kırsal Kalkınma Politikaları İçindeki Yeri ve Önemi”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, Cilt No: 14, Sayı No: 1, s.13-22.

Ölçen, Ali Nejat (1982), “1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*, Sayı No: 513, s.133-150.

Önal, Nevzat Evrim (2010), “Türkiye’nin İktisadi ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Cilt No:5, Sayı No: 12, s.6-20.

Önsoy, Rifat (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Özalp, Burhan (2019), “Bir Serbest Dönüşüm Hikayesi: Türkiye Tarımı”, *Madde, Diyalektik ve Toplum Dergisi*, Cilt No:2, Sayı No: 1, s.65-73.

Özçelik, Ahmet (1994), “1929-1930 Dünya Ekonomik Buhranın Türkiye Tarımı Üzerine Etkileri”, *Kooperatifçilik Dergisi*, Sayı No: 104, s.5-16.

Özçelik, Ahmet (2015), *Tarım Ekonomisi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Özdemir, Mehmet (2012), “Kara Trenin Hikâyesi”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt No: 23, Sayı No: 1, s.117-123.

Özder, Ferruh (2017), “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Ekseninde Atatürk Dönemi Türk-Sovyet Ekonomik ve Ticari İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı No: 60, s.143-170.

Özdiñç, Hülya Kendir (2010), “Tarımda Kamu Politikalarının Başlangıcı: Buğday Meselesi 1932-1945”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No:2, Sayı No: 20, s.1-12.

Özgür, Gökçer ve Özel, Hüseyin (2008), “Kapitalizm, Küreselleşme ve Yerelleşme: Sermayenin Gerçek Boyunduruğu, III. Karaburun Bilim Kongresi Bildiriler Kitabı, İzmir.

Özer, Sevilay (2011), “II. Dünya Savaşı Yıllarında Uygulamaya Konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Üzerindeki Etkisi”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı No: 5, s.215-234.

Özer, Sevilay (2012), “II. Dünya Savaşı Yıllarında Ekim Seferberliği”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt No:8, Sayı No: 15, s.31-49.

Özer, Sevilay (2014), “Demokrat Parti Dönemi Zirai Makineleşme Hareketi ve Sonuçları”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı No: 31, s.61-80.

Özgen, Bekir (1995), “Genel Boyutlarıyla Köy Enstitüleri Eğitimi”, *Köy Enstitüleri ve Tarım*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası İzmir Şubesi, s.1-10.

Özgüven, Mehmet Metin, Türker, Ufuk ve Beyaz, Abdullah (2010), “Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Mekanizasyon Durumu”, *GOÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt No:27, Sayı No:2, s.89-100.

Özkan, M. Selçuk ve Temizer, Abidin (2009), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Karaborsacılık”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt No: 2, Sayı No: 9, s.319-325.

Özkaya, Tayfun (2009), “Türkiye Tohumculuğu ve Tarım İşletmelerinin Tasfiyesi” *Mülkiye Dergisi*, Cilt No: 33 Sayı No: 262, s.255-274.

Özkaya, Tayfun (2012), “Kırsal Yoksullukla Savaşmada Stratejiler: Tarım Politikası (Yukarıdan) ve Yerel Katılımcı Çalışmalar (Aşağıdan)”, *X. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi Bildiriler Kitabı I*, Konya, s.31-36.

Öztürk, Erdoğan (2005), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İzmir’de Beslenme Sorunu”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt No: 4, Sayı No: 11, s.145-158.

Öztürk, H. Hüseyin, Yaşar, Baran ve Eren, Ömer (2010), “Tarımda Enerji Kullanımı ve Yenilenebilir Enerji Kaynakları”, *Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi*, Ankara. s.909-932.

Öztürk, Salih ve Saygın, Selin (2018), “1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No:6, Sayı No: 12, s.1-12.

Özyurt, Hasan (1981), “Atatürk Dönemi Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri 1933-1938”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları*, s.119-148.

Öztürk, Şinasi (2014), *Yeni Köy Sosyolojisi Tartışmaları: Küreselden Yerele Tarım Politikaları ve Yoksulluk*, Doğu Kitapevi, İstanbul.

Palamut, Mehmet E. (1987), “Aşar ve Düşündürdükleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı No: 43, s.69-78.

Pallemarts, Marc (1997), “Stockholm’dan Rio’ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım mı?”, Çev: Bülent Duru, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt No: 52, Sayı No:01, s.613-632.

Pamak, Mehmet (1980), “Türkiye’de Toprak Reformu”, *Sosyoloji Konferansları*, Sayı No: 18, s.127-162.

Pamuk, Şevket (2008), *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Pamuk, Şevket (2014), *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Payaslı, Volkan (2011), “Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Devletçilik Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (1939-1950)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı No: 13, s.123-140.

Quataert, Donald (2011), “Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiye'sinde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu”, Çev: Salih Kış, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı No: 29, s.461-482.

Rehber, Erkan (2006), “Tarımda Endüstrileşme ve Küreselleşme”. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti İktisat Dergisi*, Sayı No: 477, s.20-25.

Rodan, P.N. Rosenstein (2016), “Doğu ve Güney-Doğu Asya'nın Sanayileşme Sorunları”, Çev: M.Kemal Aydın, *Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı No: 3, s.120-133.

Rodrik, Dani (2011), “Küreselleşme, Nereye Kadar?”. *İktisat ve Toplum Dergisi*, Cilt No:2, Sayı No:13, s.26-31.

Sağlam, Mehmet Ali (2013), “Haydarpaşa'dan Anadolu'ya: Ulusun 'Kıtlık' Endişesi ve Toprak Mahsulleri Ofisi'nin İşlevleri”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı No: 8, s.153-170.

Saraçoğlu, Fatih (2009), “1930-1939 Döneminde Vergi Politikası”, *Maliye Dergisi*, Sayı No: 157, s.131-149.

Sarı, Muhammed (2014), “442 Sayılı Köy Kanunu Çerçevesinde Cumhuriyet Dönemi Köye Yönelik Çalışmalar”, *Tarih Okulu Dergisi*, Cilt No: 7, Sayı No: 19, s.509-534.

Sayar, Ahmet Güner (2008), “İktisat Düşüncesinin Gelişimi İçerisinde Küreselleşmenin 19. Yüzyıl Versiyonuna Dair Bir Deneme”, *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No: 2, Sayı No: 2, s.1-33.

Sbarounis, Athanase J. (1951), “Marshall Planı ve Karşılıklı Güvenli Program Ekonomisi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt No: 12, Sayı No:3, s.72-108.

Sertel, Savaş ve Sanyürek, M. Bora (2016), “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları ve Verdor Raporu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt No: 9, Sayı No: 42, s.749-767.

Snyder, C. S., Bruulsema, T.W., Jensen, T. L. ve Fixen, P.E. (2009), “Review Of Greenhouse Gas Emissions From Crop Production Systems And Fertilizer Menagement Effects” *Agriculture, Ecosystems and Enviroment*, Vol: 133, Sayı: 3-4, s.247-266.

Soyak, Alkan (2003), “Türkiye’de İktisadi Planlama: DPT’ye İhtiyaç Var mı?”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, Cilt No: 4, Sayı No: 2, s.167-182.

Soylu, Perihan Ünlü ve Yaktı, Özlem (2012), “Devletçiliğe Yönelmede Bir Köşe Taşı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı”, *History Studies*, s.365-379.

Söğütlü, İlyas (2010), “Türk Modernleşmesi Sürecinde Mithat Paşa”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt No: 11, Sayı No: 1, s.101-113.

Sönmez, Şinasi (2011), “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Hükümetlerinin Temel Gıda Maddelerinin Temini Konusunda Aldığı Tedbirler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı No: 47, s.599-629.

Sungur, Onur ve Ünlü, Hidayet (2016), “Türkiye’de Sanayi Politikaları ve Sanayi Sektörünün Dönüşümü: Planlı Kalkınma Dönemi Açısından Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt No: 9, Sayı No: 42, s.1637-1647.

Susam, Nazan ve Bakkal, Ufuk (2008), “Türkiye’de Tarım Politikalarında Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt No: 10, Sayı No: 1, s.327-357.

Stedile, Joao Pedro (2009), “Çok Uluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı”, Çev: Ekin Kurtiç, *Mülkiye Dergisi*, Cilt No: 33, Sayı No: 262, s.99-106.

Stiglitz, Joseph E. (2018), *Küreselleşme: Büyük Hayal Kırıklığı*, Çev: Arzu Taşçıoğlu ve Deniz Vural, Alfa Yayınları, İstanbul.

Suvla, Refii Şükrü (1943), “Dünyada ve Türkiye’de Buğday Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt No: 4, Sayı No: 1, s.17-41.

Suvla, Refii Şükrü (1949), “Türkiye ve Marshall Planı (1)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt No: 10, Sayı No: 1-4, s.145-165.

Şahin, Cemile (2012), “Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt No: 5, Sayı No: 6, s.434-461.

Şahinöz, Ahmet (2000), “Tarım Reformu ‘Made in IMF’”, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 18, Sayı No: 1, s.287-305.

Şener, Sefer (2004), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin Tarım Politikası Arayışları”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, Sayı No: 7, s.73-92.

Şimşek, Gül ve Mercanoğlu, Cansın (2018), “Bir Planlama Örneği Olarak Köy Enstitüleri Deneyimi”, *Planlama Dergisi*, Cilt No: 28, Sayı No: 3, s.261-281.

Takım, Abdullah (2011), “Türkiye’de 1960-1980 Yılları Arasında Uygulanan Kalkınma Planlarında Maliye Politikaları”, *Maliye Dergisi*, Sayı No: 160, s.154-176.

Taşdemir, Serap (2016), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ayvalık’ta Ekmek Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı No: 59, s.141-163.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (2014), *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si (Cilt III)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tekelioğlu, Yavuz (2010), “Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, Sayı No: 19, s.43-80.

Temizgüney, Firdevs (2017), “Erzurum’dan Almanya’ya İşçi Göçleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı No: 60, s.597-626.

Terin, Mustafa, Keskin, Atilla ve Terin, Seda (2012), “Gümrük Birliği’nin Türkiye-AB Tarım Ürünleri Dış Ticareti Üzerine Etkileri”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 43, Sayı No: 2, s.133-139.

Tezel, Yahya Sezai (1971), “Cumhuriyetin Devrıldığı Tarım Yapısının Tarihi Oluşumu Hakkında Bazı Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 26, Sayı No: 4, s.233-291.

T.C. Ziraat Bankası, 2019.

<https://www.ziraatbank.com.tr/tr/bankamiz/hakkimizda/bankamiz-tarihcesi>. Erişim Tarihi: 16.01.2019.

Thirwall, A.P. (1994), *Growth and Development, with Special Reference To Developing Economies*, The McMillian, London.

TMMOB İMO (2006), “1923-1940 Dönemi Demiryolları”, *Türkiye Mühendis Haberleri Dergisi*, Sayı No: 442-443, s.24-25.

TMMOB ZMO (1964), *Toprak Mahsulleri Ofisinin Reorganizasyonu*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını.

TMMOB ZMO (2014), *Tarımsal Yükseköğretimin Dünü, Bugünü ve Geleceği*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını, Bursa.

TMMOB ZMO (2015), *Tarımsal Eğitim-Öğretimin Gelişim Süreci*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını, Ankara.

TMMOB ZMO, Buğday Dosyası,

http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=28025&tipi=42&sube=0. Erişim Tarihi: 22.03.2019.

Tokatlıoğlu, Mircan, Selen, Ufuk ve Leba, Reyhan, “Küreselleşme Sürecinde Tarımın Stratejik Önemi ve Tarımsal Arz Güvenliğinin Sağlanmasında Devletin Rolü”. *Journal Of Life Economics*, Vol: 5, Sayı: 3, s.151-176.

Toprak Mahsulleri Ofisi, 2018, <http://www.tmo.gov.tr/Main.aspx?ID=13>. Erişim Tarihi: 18.01.2019.

1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu (25.06.1973), Resmi Gazete (Sayı: 14599),

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc056/kanuntbmmc056/kanuntbmmc05601757.pdf. Erişim Tarihi: 15.04.2019.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu), *İstatistik Göstergeler* (1923-2011).

Tuna, Semiha (2009), “Köy Enstitülerinde Kadın Olmak”, *Fe Dergi*, Cilt No: 1, Sayı No:1, s.20-29.

Tuna, Yusuf (1989), “Tarım Ürünleri Fiyatlarına Devlet Müdahalesi ve Türkiye’de Müdahale Fiyat Politikasının Tarihçesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı No: 47, s.345-365.

Tuna, Yusuf (1993), “Türkiye’de Tarıma Dayalı Sanayilerin İhracat Potansiyeli”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları*, Cilt No: 39, Sayı No: 3, s.345-365.

Tunçel, Ahmet Kamil (2016), “Cumhuriyet İdaresinin Mali Konulardaki Hassasiyetine İlişkin Ziraat Bankası Örneği”, *Journal of Life Economics*, Cilt No: 3, Sayı No: 4, s.201-218.

Tümertekin, Erol (1955), “Türkiye’nin 1954 Buğday İstihsali Hakkında Bir Araştırma”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı No: 13-14, s.173-178.

Uğur, Feyzi (2014), “Türkiye’de Tarımsal Eğitim ve Öğretimin 168. Yılı Üzerine”, <https://cdn.comu.edu.tr/cms/ziraat.zootezni/files/5-tarimsal-ogretim.pdf>. Erişim Tarihi: 12.01.2019.

Uras, Güngör (1987, 5 Mart). “Ziraat Bankası Banka Kurtarmak İçin Mi Kuruldu?”. *Dünya Gazetesi* (5 Mart 1987). Erişim Tarihi: 15.01.2019.

Uras, Güngör (2017), *Sanayileşecektik Büyüyecektik N’oldu Bize?*, Doğan Kitap, İstanbul.

Ulusoy, İzzettin (2017), “Atatürk Dönemi İktisadi Kalkınma Modeli 1923-1938”, *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı No: 2, s.111-124.

Uysal, Ceren (2001), “Türkiye – Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci ve Son Gelişmeler”, *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi*, Sayı No: 1, s.140-153.

Varlı, Arzu ve Koraltürk, Murat (2010), “II. Meşrutiyetten Erken Cumhuriyete Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt No: 9, Sayı No: 20-21, s.127-142.

Varlı, Arzu (2012), “Devletçilik Politikalarının Tarım Kesimi Üzerindeki Etkileri (1930-1940)” *Öneri Dergisi*, Cilt No: 10, Sayı No: 38, s.113-124.

Vural, İstiklal Yaşar (2008), “Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı No: 20, s.77-114.

Yakut, Kemal (2017), *Türkiye Cumhuriyeti İktisat Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Yanar, Ayşem, Karadeniz, Ceren, Saraç, Elif ve Şay, Simin (2018), “Yüksek Ziraat Enstitüsüne İlişkin Etnografik Eser Koleksiyonunun Oluşturulması ve Sergilenmesi”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Cilt No: 6, Sayı No: 1, s.57-76

Yaprak, Şenol (2013), “Uluslararası Emek Göçü Bağlamında Almanya’ya Türk İşgücü ve Sosyo-Ekonomik Etkileri”, *International Conference on Eurasian Economies* (2013): 862-870.

Yaşar, Selman (2015), “Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün Kuruluşu ve Alman Bilim Adamlarının Çalışmaları”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt No: 10, Sayı No: 19, s.135-148.

Yavuz, Erdem (2015), “Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu ve Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu Tartışmaları: Erzincan Uygulamaları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* Cilt No: 3, Sayı No: 12, s.161-180.

Yavuz, Fahriye (2005), *Türkiye’de Tarım*, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları, Erzurum.

Yavuz, Fehmi (1967), “Toprak Ya Da Tarım Reformu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 22, Sayı No: 2, s.29-41.

Yazan, Ömer (2017), “Ziraat Bankasının İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt No: 17, Sayı No: 4, s.221-237.

Yenal, Deniz ve Yenal, Zafer (1993), “2000 Yılına Doğru Dünyada Gıda ve Tarım”, *Toplum ve Bilim* Cilt No: 56, Sayı No: 61, s.93-114.

Yetiz, Filiz (2016), “Bankacılığın Doğuşu ve Türk Bankacılık Sistemi”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 9, Sayı No: 2, s.107-117.

Yıldırım, Cengizhan (2015), “1923-1946 Döneminde Türkiye’de Uygulanan İktisat Politikalarının Kuşatıcı ve Dışlayıcı Kurumlar Çerçevesinde Analizi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı No: 80, s.85-111.

Yıldırım, İsmet (2001), “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No: 11, Sayı No: 2, s.313-326.

Yıldırım, İsmet (2002), “Osmanlı Demiryolu Politikasına Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No: 12, Sayı No: 1, s.311-324.

Yıldırım, Mehmet Ali (2010), “Osmanlı’da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı No: 24, s.223-240.

Yıldırımoglu, Hakan (2005), “Uluslararası Emek Göçü: Almanya’ya Türk Emek Göçü”, *Kamu-İş Dergisi*, Cilt No: 8, Sayı No: 1, s.1-24.

Yıldız, Arzu (2008), “Ulaşım ve Trafik Politikalarında Planlama Zorunlu”, *Mühendis ve Makine Dergisi*, Cilt No: 49, Sayı No: 580, s.34-51.

Yıldız, Murat (2017), “1945-1960 Dönemi Hazırlanan Yabancı Raporların Türk Sanayi Politikalarına Etkileri”, *Turkish Studies*, Cilt No:12, Sayı No: 31, s.303-318.

Yıldız, M. Cengiz (2004), “Osmanlıdan Günümüze Demiryolu Politikalarına Genel Bakış”, *EKEV Akademi Dergisi*, s.1-14.

Yılmaz, Duygu (2018), “Demokrat Parti Döneminde Aydın’da Tarım (1950-1955)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı No: 62, s.367-398.

Yılmaz, Sefer ve Kalkan, Duhan K. (2017), “Enerji Güvenliği Kavramı: 1973 Petrol Krizi Işığında Bir Tartışma”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Cilt No:1, Sayı No: 3, s.169-199.

Yılmaz, Sema ve Pıçak, Murat (2008), “Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkisi”, *Mevzuat Dergisi*, Cilt No: 11, Sayı No:129, s.1-10.

Yiğit, Ali Ata (2012), “Türkiye’nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938)”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, Cilt No: 13, Sayı No: 2, s.315-326.

Yiner, Abdulnasır (2012), “Köy Enstitüleri Üzerine Bir Deneme”, *International Journal of Social Science*, Cilt No: 5, Sayı No: 4, s.307-317.

Yolcu, Tuğba (2017), “Türkiye’nin Demokratikleşme Serüveninde Önemli Bir Aktör: Kadın”, *Yüzyüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı No: 1, s.1-10.

Yörük, Ahmet (1988), “Türkiye Ekonomisinde Yapı Değişimleri Planlı Dönem (1963-1989)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı No: 46, s.95-151.

Yücel, Tahsin (1995), “Köy Enstitülerinde Tarım Programları ve Uygulamalar”, *Köy Enstitüleri ve Tarım*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası İzmir Şubesi. s.11-18.

Yücel, T. Fikret (2015), *Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara.

Zarakolu, Avni (1982), “1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*, Sayı No: 513, s.89-104.

www1. Bursa / Osmangazi Hamidiye Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi. http://hamidiyemtal.meb.k12.tr/icerikler/tarihce_4186480.html. Erişim Tarihi: 13.01.201

ÖZGEÇMİŞ

Mehmet Ali BACAŞIZ, 11.04.1987 tarihinde Ankara’da doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini Ankara’da tamamladı. 2005 yılında girdiği Erciyes Üniversitesi İktisat bölümünden 2010 yılında mezun oldu. İstanbul Vergi Dairesi Başkanlığı’nda Gelir Uzmanı olarak görev yaparken, akademik eğitimine de Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı’nda devam etmektedir.

